

METODOLOGICKÉ IMPULZY JÁNA HORECKÉHO¹

JURAJ DOLNÍK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

DOLNÍK, Juraj: Methodological impulses of Ján Horecký. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 139 – 156.

Abstract: The author of the study develops the ideas of J. Horecký, which relate to the language sign, the language system, language consciousness and its cultivation. Interpretations of J. Horecký's statements on the systemic and communicative language sign lead to the conclusion that there is really only a communication sign as an ambivalent significant for users of the language who control the rules of its use. Significant are articulation-acoustic units, which we feel as fictitious equivalents of what we experience when we are in the intentional state. J. Horecký's reflections on the language system led the author to confront the user of the language as an actor of language practice with the user realizing himself as a reflexive linguistic being. In this confrontation, the language system came into focus in a practical and reflexive modality. On the background of these modalities of the language system, the author approaches linguistic consciousness in the interpretation of J. Horecký, in order to shed light on it in terms of two questions: (1) What is the degree of linguistic awareness of the mother tongue? (2) What is the "true" cultivation of language consciousness? These questions led the author to confront the linguistic realist with the anti-realist and to discover a situation in which the linguist believes in realism but holds the position of anti-realist. The author leans towards the realists and emphasizes the thesis that the representation of the language system is true when it corresponds to the language system resulting from the nature of language.

Key words: Ján Horecký, language, sign, system, language consciousness, linguistic realist, antirealist.

ÚVOD

V lingvistickom myšlienkovom svete Jána Horeckého majú výrazné miesto koncepty, v ktorých sa koncentrujú znalosti o fundamentálnych aspektoch prirodzeného jazyka v chápaní systémovolingvistickej paradigmy. Patria k nim znalostné koncentráty týkajúce sa jazykového znaku, jazykového systému a jazykového vedomia. Na tieto koncepty sa sústreďujú výklady v tomto príspevku, pravda, nie v zmysle rekonštrukcie spôsobu myslenia J. Horeckého, ale ako reakcie na inšpirácie prameniace z jeho teórií, modelov a úvah. Ide o podnety vychádzajúce z jeho modelu jazykového znaku, založeného na rozlišovaní medzi systémovým a komunikačným

¹ Táto práca vznikla s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176.

znakom, z jeho teórie jazykového systému a modelu jazykového vedomia, ako aj z jeho úvah o aplikácii kritéria systémovosti na normovanie výrazových štruktúr, ktoré sú podložené kritickými analýzami zásahov do spisovného jazyka v mene systémovosti. Základná pozícia J. Horeckého vo vzťahu k jazyku bola vymedzená systémovolingvistickou ideológiou, ale postupne si čoraz viac uvedomoval potrebu prihliadania na používateľa jazyka a jazykovú prax, z poznávania ktorej mu vzišli impulzy na kritické vnímanie predstavy o jazykovom systéme a systémovosti tradične uplatňovanej pri intervenciách do kultivovania (aj) spisovnej slovenčiny. Tento príspevok je zameraný na to, aby sa aspoň fragmentárne ukázalo, čo sa dá vytážiť z myšlienkového potenciálu skrytého v spomínaných konceptoch, do čoho môže vyústiť vyrovnávanie sa s jeho výkladmi, a teda v čom spočíva inšpiračná sila jeho uzavretého diela. Ako možný výťažok sa v ňom nepodáva vyvođený konzistentný myšlienkový obraz jazykového znaku, systému a vedomia, pretože jeho obsah je podriadený riadiacej otázke, kam môžu smerovať a do čoho môžu vyústiť zamýšľania nad lingvistickými ponukami J. Horeckého. Prosto povedané, ide v ňom o možnú reakciu na otázku, prečo sa oplatí znovu čítať Horeckého.

SEMIOTICKÁ INŠPIRÁCIA J. HORECKÉHO

K jazykovému znaku Ján Horecký pristupuje zo stanoviska dvojsvetového modelu jazykovej totality, zahŕňajúceho jazyk a reč, a v duchu tohto modelu rozlišuje systémový a komunikačný jazykový znak. Systémový jazykový znak je ideálny objekt s označujúcou a označovanou zložkou. Signifikant tohto znaku je komplexom fonematickej, onomatologickej a onomaziologickej štruktúry, jeho signifikát je určený štruktúrou sémantických príznakov (sém). Stavbu komunikačného jazykového znaku opisuje takto: „Jeho označujúcu zložku, signifikant tvoria rady zvukov, hlások platných v konkrétnom jazyku, jeho označovanú zložku, signifikát predstavujú systémové jazykové znaky“ (Horecký, 1983, s. 51). Tento náčrt stimuluje uvažovania o jazykovom znaku, ktoré nám osvetlia jeho výklady na pozadí predaussureovskej, saussureovskej aj postsaussureovskej paradigmy. Konfrontácia týchto paradigiem môže viesť k novému kroku v interpretácii tejto semiotickej jednotky.

J. Horecký uvádza svoj výklad takto: „Najvšeobecnejšia definícia znaku sa dá vyjadriť latinskou vetou *Signum est aliquid quod stat pro aliquo* – Znak je niečo, čo stojí za niečo iné“ (op. cit., s. 47). Pri znaku teda vždy ide o to, že na jednej strane je nejaká prvotná entita a na druhej strane niečo, čo je usposobené na zastupovanie tejto entity. U neho ide o dvojaké zastupovanie. Systémové jazykové znaky stoja za objekty aj pojmy (ako prvky logickej, myšlienkovovej oblasti), komunikačné znaky zastupujú – v komunikácii – systémové znaky ako ideálne objekty. Najjednoduchšou interpretáciou prvého zastupovania je, že existuje svet objektov a pojmov, ktorý je štruktúrovaný vecnými a logickými vzťahmi, čiže má vlastný poriadok, ktorý jazykové znaky reprezentujú. Štruktúra jazykových znakov je teda závislá od štruktúry tohto sveta, takže

jazyk je len jeho reprezentáciou. Ak sémantické príznaky, tvoriace signifikát, vnímame prosto ako odraz vlastností segmentov sveta, konštituovaný v kognitívnom procese, v ktorom sa vytvára poriadok myslenia, účel jazykových znakov vidíme v tom, že slúžia na reprezentáciu mimojazykového sveta, sú len náhradou objektov mimo jazyka. A to je výzva na uvažovanie v duchu saussureovskej tradície.

Sémantické príznaky vnímané v tomto duchu sú produktom fungovania mechanizmu artikulácie, ktorý má v saussureovskej paradigme kľúčový význam. Niet vopred daného poriadku, ktorý sa jazykom zobrazuje; jazyk týmto mechanizmom poriadok vytvára: „amorfnjej myšlienkovvej mase“ dáva formu, stvárnjuje ju. To isté sa deje s „amorfnou zvukovou masou“, aj tú jazyk stvárnjuje a obidve stvárnjenja – formy – zjednocuje ako znaky. Jazyk je teda štruktúrotvorný faktor, nezastupuje niečo, čo je už štruktúrované, pretože štruktúracia je mu inherentná. Poriadok, ktorý jazyk v predsaussureovskom chápaní len zastupuje, v tomto teoretickom rámci sa nachádza v samotnom jazyku, ktorý tým preukazuje svoju autonómiu. Ak ani v tomto myšlienkovom rámci sa nechceme vzdať nie kontraintuitívneho presvedčenia, že jazykový znak niečo zastupuje, lebo „stáť za niečo“ je jeho existenčná motivácia, tak tým niečím môžu byť len segmenty (entity) sveta „za“ poriadkom vymedzeným štruktúrotvornosťou jazyka. O týchto segmentoch máme reálne alebo potenciálne viac znalostí v pomere k sémantickým príznakom rovnajúcim sa znalostiam o dištingtívnych vlastnostiach entít, takže existujú pre nás ako znalostné jednotky. Môžeme povedať, že jazykové znaky zastupujú segmenty sveta v ich pragmatickom mode – ako znalostné jednotky. Zastupovanie je tu podložené metonymickým vzťahom: jazykové znaky s inherentnými sémantickými znalosťami stoja za celok znalostí o príslušných segmentoch sveta. Také uvažovanie nás vŕahuje do problematiky týkajúcej sa protikladu medzi minimalistickým a maximalistickým chápaním lexikálnej sémantiky, ktorý je založený na otázke rozhraničenia sémantiky a pragmatiky (porov. Geeraerts, 2019, s. 187).

Dôsledný semiotický prístup vedie k pojmu tranzitné zastupovanie, ktorým sa vystihuje interpretácia fungovania jazykového znaku ako prenos zastupovania na zastupované, ktorá je založená na logike, že prvotnou funkciou znaku je identifikácia, na ktorú môže nadväzovať semiotizácia identifikovaného. Taký prístup korešponduje s denotatívnou a konotačnou semiotikou Louisa Hjelmsleva (1972, s. 119), resp. s výkladom Umberta Eca (1991, s. 84) o bázovom kóde a subkóde, v ktorom v podstate ide o dvojité kódovanie, resp. dvojitú signifikáciu. Môžeme vychádzať z toho, že sémantickými príznakmi v signifikáte jazykový znak zastupuje identifikovaný objekt – jazykový znak sa javí ako identifikátor, slúžiaci na prvotnú orientáciu vo svete –, a to tak, že umožňuje myšlienkové operácie vzťahujúce sa na tento objekt a komunikáciu o ňom na úrovni abstraktnej logiky. Semiotizačná dispozícia človeka, ktorá bola v základe jeho zrodu ako bytosti svojho druhu (predhumánna bytosť sa stala človekom tým, že v nej evolučne „zrela“ dispozícia na identifikáciu foriem s ich interpretáciou), sa aplikuje aj na identifikovaný objekt, v zastúpení identifikujúcim jazykovým znakom, a tak sa konštituujú sekundárne znaky. Tento znak zastu-

puje identifikovaný objekt v zmenenej perspektíve. Takým nazeraním na jazykový znak sa vťahujeme do diskusie o znakovej identifikácii objektov, o tom, ako sa identifikujú objekty používateľmi jazyka so zreteľom na ich skúsenostné znalosti a zapojenosti do interakčného komplexu v rámci jazykového spoločenstva (dostávame sa do diskurzu o modelovaní lexikálneho významu v duchu prototypovej teórie v opozícii s teóriou nevyhnutných a dostačujúcich podmienok), ako aj o tom, či je privilegium abstraktnologickej identifikácie obhájitelné a či schéma dvojitej semiotizácie nie je len pohodlným myšlienkovým konštruktom.

Iný typ zastupovania v modeli J. Horeckého reprezentuje pomer komunikačného znaku k systémovému znaku. Ak ale má platiť, že systémový jazykový znak je signifikátom komunikačného znaku, a má platiť aj to, že to, čo znak zastupuje, je mimo neho, komunikačný znak nemôže stáť za systémový znak. V systémovej lingvistiky sa hovorí o aktualizácii systémového jazykového znaku v reči. Zostávajúc pri termíne J. Horeckého, dá sa to interpretovať tak, že explicitný (externalizovaný) signifikant (realizovaná fónická štruktúra) odkazuje na implicitný (internalizovaný) signifikant, s ktorým je asociačne spätý signifikát. Odkazovaním na implicitný signifikant s asociovaným signifikátom signifikant komunikačného znaku navodzuje komunikačný signifikát ako produkt vplyvu kontextu na signifikát systémového znaku, na ktorý externalizovaný signifikant odkazuje (tu sa, pravda, žiada vysvetlenie, ako môže koexistovať asociovaný signifikát s komunikačným signifikátom, aký mechanizmus riadi ich súhru). Ak sa pýtame, čo teda zastupuje komunikačný znak, odpoveď nemôže byť iná ako objekt v aspekte, ktorý je určený signifikátom tohto znaku. Výraz odkazovanie však stimuluje aj inú interpretáciu.

Odkazovanie na implicitný signifikant znamená, že ho z objektívneho dôvodu (nie je akusticky ani vizuálne vnímateľný) v komunikácii nahrádza explicitný signifikant, t. j. zaujíma jeho miesto v komunikácii, ktorý tým – ako ideálna jednotka – nadobúda status signifikátu explicitného signifikanta (teda platí téza J. Horeckého, že systémový znak je signifikátom v komunikačnom znaku). Do pozornosti sa dostáva samozrejmosť, že aby bol signifikant v komunikácii recipientovi prístupný, musí byť explicitný a zrozumiteľný a ak to tak nie je, tak sa musí použiť sprístupňujúci ekvivalentný signifikant. Aktualizuje sa idea interpretanta v znakovej teórii Charlesa Sandersa Peircea (1998, s. 131), chápaného ako ekvivalentný znak v mysli interpreta vo funkcii prostriedku na to, aby signifikát istého výrazu sa recipientovi ozrejmil, teda sprostredkoval ako niečo zrozumiteľné. Ako je známe, interpretant je u neho spätý s neohraníčenou semiózou, ktorú U. Eco (1991) vykladal ako reťazec ozrejmovania interpretanta istého znaku ďalším znakom. Vedie to k myšlienke, že signifikát jestvuje len tak, ako sa dá uchopiť – signifikantom, ktorý ho ozrejmuje (porov. so známym výrokom Ludwiga Wittgensteina – 1984 –, že význam slova jestvuje len v jeho výklade). Signifikát je efektom operácie so signifikantmi. Ide o operáciu posunutia signifikanta do pozície iného signifikanta, ktorého efekt spočíva v tom, že „vytláčený“ signifikant sa dostáva do pozície signifikátu „vytláčajúceho“ signifikanta (porov. s výkladom

v práci J. Lacan, 1978); napríklad *hlava štátu* je signifikant, ktorý „vkláza“ do pozície signifikátu signifikanta *prezident*, keď sa tento signifikant posunie na jeho miesto.

Také nazeranie na signifikanty – prelomové vyzdvihnutie ich dôležitosti – má za následok odvracanie pozornosti od transcendentálneho signifikátu (až k spochybneniu jeho existencie), ktorý je jedným z konštituentov Saussureovho aj Horeckého modelu jazykového znaku. V myslení protagonistov postmodernizmu sa vyzdvihuje otáznosť reálnosti takého signifikátu so sklonom k jeho vylúčeniu z úvah o jazykovom znaku. Kým v teórii J. Horeckého sa predpokladá, že v komunikačných znakoch pod vplyvom kontextu sa prejavujú odchýlky od metafyzického signifikátu, ktorý je konštantný v jazykovom vedomí, v tomto myslení ide o stále významové posuny (porov. Derrida, 1976). V pozadí tohto protikladu je protichodnosť v tradícii európskeho filozofického chápania opakovania, ktorú Gilles Deleuze (1992) registroval ako platónovský vz. nietzscheovský druh opakovania: v prvom prípade opakovanie spočíva na idei nemenného originálu, toho istého, kým v druhom prípade to, čo sa opakuje, je čistá diferenciacia, teda diferenciacia nie v zmysle odchýlky od nemenného originálu, ale v zmysle zmeny v diferencii. To teda znamená, že niet signifikátu zodpovedajúceho platónovskej podstate, sú len signifikanty s diferenciačnými vzťahmi, zodpovedajúce platónovským javom. Inak: existuje len jeden svet – svet javov –, model dvoch svetov je len racionalistická ilúzia. Takže podľa toho – vracajúc sa k modelu J. Horeckého – jestvujú len komunikačné znaky ako signifikanty, ktorých súhra generuje štruktúru signifikant – signifikát a ktorých používanie je sprevádzané významovými posunmi, plynúcimi z toho, že sa opakujú diferencie, a nie konštantný metafyzický signifikát. Tento záver zodpovedá radikálnej pragmatizácii chápania jazykového znaku, spočívajúcej v presvedčení, že realitou je len používanie signifikantov na základe praktickej znalosti jeho pravidiel, čo je zlučiteľné so známou tézou L. Wittgensteina, že významom slova sú pravidlá jeho používania, čiže je záležitosťou jazykovej praxe.

Vyrovňavanie sa s modelom jazykového znaku J. Horeckého aktualizuje fundamentálne otázky týkajúce sa jeho ontológie aj epistemológie. Oživuje ontologickú otázku, s akým objektom máme do činenia, a evokuje aj epistemologickú otázku, akú rolu má tento objekt v našom poznávanom vzťahu k svetu. Vťahuje nás do polemiky medzi fyzikalistami a mentalistami, ako aj do uvažovania o jazykovom znaku ako substitúte toho, čo bez neho nemôžeme uchopiť, rozmýšľať a hovoriť o ňom. Ťažiskovým problémom je spôsob jestvovania signifikátu, resp. jeho existencia vôbec. Ak sa prikloníme k fyzikalizmu, uznávame, že relevantne jestvuje iba signifikant, ak akceptujeme mentalizmus, sme na stanovisku dualizmu, a teda veríme, že existuje materiálny signifikant a nehmotný signifikát, pričom ich vzťah identifikujeme ako asociáciu. Tretou možnosťou je zaujať pozíciu, ktorú John Rogers Searle nazval „biologický naturalizmus“ (Searle, 2015, s. 69). Z tohto hľadiska príčinou existencie vedomia, jestvujúceho ako subjektívne stavy, stavy prežívané istým subjektom, sú „biologické procesy nižšieho stupňa v mozgu a samotné vedomie je príznakom vyššieho stupňa mozgového systému“ (op. cit., s. 74). Zostávajúc na tejto

pozícii, plauzibilné je tvrdenie, že signifikát je – ako súčasť vedomia – takým príznakom. Je to príznak konfigurácie neurónov v tomto systéme, ktorá reprezentuje signifikant ako reťazec jazykových zvukov a ktorú prežívame ako fiktivizovaný ekvivalent toho, čo prežívame, keď sme v intencionálnom stave, t. j. keď sme v zrakovom, sluchovom, hmatovom, čuchovom, chuťovom, emocionálnom, vôľovom, racionálnom aj iracionálnom styku so svetom, do ktorého patríme sami. Signifikanty ako fiktivizované ekvivalenty sú fiktivizované imitáty toho, o čom nimi hovoríme.

To, čo sa tu nazýva fiktivizovanosť, poznáme zo štúdia metafory: *hviezda* môže fungovať ako fiktivizovaný ekvivalent, imitát *osoby*. Na základe tejto skúsenosti a na pozadí toho, že napríklad výraz *cinik* prežívame ako zvukový imitát, ekvivalent príslušného sluchového intencného stavu, napríklad aj výraz *pes* sme schopní prežívať ako fiktivizovaný ekvivalent, imitát toho, čo prežívame, keď sme v intencionálnom stave vo vzťahu k tomuto zvieraťu. Ak niekto danému výrazu nerozumie, môže sa mu dostať vysvetlenia pomocou ďalších signifikantov prežívaných ako možné fiktivizované ekvivalenty prežívaného v príslušnom intencionálnom stave. Z tohto pohľadu definícia jazykového znaku znie: Jazykový znak je ambivalentný signifikant pre jeho používateľov, ovládajúcich pravidlá jeho používania. Tí ho prežívajú ako artikulačno-akustický ekvivalent konfigurácie neurónov v mozgu aj ako fiktivizovaný ekvivalent prežívaného v príslušnom intencionálnom stave. V tejto druhej platnosti signifikant funguje ako signifikát, čím sa dá vysvetliť, ako je možné, že pri recepcii jazykových znakov v komunikácii sa ich význam prosto „dostaví“ (porov. s rozsiahlejším výkladom v práci Dolník, 2018, s. 122 – 141). Za týmto prístupom k jazykovému znaku je hypotéza, že tá istá konfigurácia neurónov v mozgu zapríčiňuje artikulačno-akustické útvary a je aj príčinou prežívaného v intencionálnom stave. Z tohto hľadiska reakciou na podnetný model jazykového znaku J. Horeckého je, že existujú len komunikačné jazykové znaky ako ambivalentné signifikanty, ktoré zastupujú ich kauzálne konfigurácie neurónov v mozgu, teda konfigurácie zapríčiňujúce jednak artikulačno-akustické útvary a jednak prežívanie týchto útvarov ako fiktivizovaných ekvivalentov prežívaného v intencionálnom stave.

JAZYKOVÝ SYSTÉM VO SVETLE POUŽÍVATEĽOV JAZYKA

Rozlišovanie medzi systémovým a komunikačným znakom vypovedá o tom, že aj J. Horecký pristupoval k jazykovej totalite v duchu jazykovo-rečovej paradigmy. Pojem jazykový systém bol základným determinantom jeho lingvistického myslenia. Ako prominentný mysliteľ však nemohol nepostrehnúť prejavy sklonu k simplifikácii idey systémovosti. Naznačujúc svoj kritický postoj k takým prejavom, píše: „Jazyk sa však nechápe ako zložitý systém, ale ako organizovaná jednoduchosť v protiklade s neusporiadanou zložitosťou“ (Horecký, 1995, s. 31 – 32). A vzápätí dodáva: „Systémový prístup ako spôsob myslenia, riešenia problému, pri ktorom sa javy chápu komplexne vo svojich vonkajších i vnútorných súvislostiach, sa aplikuje pomerne zriedka“

(op. cit., s. 32). Kdesi v pozadí tohto výroku sa nám vyjavuje maxima inteligentnej imitácie prírody ako imperatív pre činnosť človeka, ktorý sa vyzdvihuje v koncepcii evolučnej kultúrnej ekológie. Ide o imitáciu toho, čo je a odohráva sa v prírode v jej komplexnosti, v ktorej všetko má svoje miesto a dôležitosť, na nič sa v nej „nezabúda“ (porov. Finke, 2003). Príroda nás nabáda využívať našu prirodzenú racionalitu. S týmto náhľadom korešponduje Horeckého požiadavka: „Je prirodzené, že pri systémovom prístupe treba brať do úvahy všetky relevantné prvky, a to s úplným poznaním ich vlastností“ (Horecký, 1995, s. 32). Z tejto pozície namietal proti zjednodušeným riešeniam jazykových problémov v rámci jazykovej preskripcie. Pripomeňme si aspoň jeden príklad. Týka sa kritizovaného pomenovania potraviny zo zemiakov – zemiakové *hranolky*. Namietal, že podoba *hranolček* je bezproblémová, ak sa prihliada len na vlastnosť deminutívnosti, teda zo sémantického a slovotvorného hľadiska je tento tvar odôvodnený. Nemožno však zatvárať oči pred tým, že niektoré názvy potravín s podobou zdobnenín význam zdobnenosti strácajú, takže *rožok* nie je malý roh, *párok* nie je malý pár, a teda ani *hranolok* nie je malý hranol, ale druh potraviny. Navyše „s názvami párok a rožok má spoločné aj to, že sa tiež vyskytuje najčastejšie v množnom čísle. Kupujeme a jeme nie hranolok, ale hranolky“ (Horecký, 1997, s. 63).

Už dávnejšie predtým varoval pred sklonom k priamočiarej systémovosti: „(...) nemožno v mene systémovosti priamočiara vyžadovať len možnosť dôsledného interného rozvíjania systému, resp. uznávať za správne a vhodné aj také systémové, z hľadiska systému správne formy, ktoré okolie z rozličných príčin neprijíma...“ (Horecký, 1979, s. 21). Keď k jeho výrokom s podobným obsahom pripojíme jeho sebareflexívny výrok, ktorý zverejnil po takmer dvadsiatich rokoch vydania svojej knihy *Spoločnosť a jazyk* (1982), cítíme, že zrela v ňom potreba prehodnotenia nazerania na jazykový systém. Výrok znie: „Dnes, po dvadsiatich rokoch ďalšieho štúdia o používaní jazyka, vidím tu dva vážnejšie nedostatky. (...) Druhý nedostatok je v tom, že v celom výklade sa zdôrazňuje jazyk ako systém, stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka, homo loquens“ (Horecký, 2000, s. 3). Sledovanie tejto stopy v myslení J. Horeckého môže viesť aj k otázke pomeru medzi jazykovým systémom v klasickom chápaní a používateľom jazyka, ktorú môžeme, aby bola dostatočne salientná, vyhrotiť do podoby mocenského pomeru medzi týmito stranami: Máme vychádzať z toho, že jazykový systém, chápaný ako objektívna (interindividuálna) realita, teda nie ako produkt ontologizácie systémotvornej metodológie, na základe svojho objektívneho statusu má moc nad používateľmi, čiže legitímne ovláda ich jazykové správanie, takže objektívne im nezostáva nič iné, len akceptovať túto moc a zodpovedajúco sa správať, alebo máme zaujať pozíciu, z ktorej moc je na strane používateľov, oni sú vládcami vo svojej doméne, a teda určujú, ako sa jazykový systém adaptuje na ich správanie? Lapidárne vyjadrené, ide o to, či používateľ je v pozícii, že nedá sa nič robiť, musí sa tak správať, pretože to vyžadujú zákonitosti jazykového systému, alebo v pozícii, že sa správa tak, ako to plynie z jeho ovládania jazykového systému. Úvahy o tejto otázke v konečnom dôsledku nás privádzajú k problému spôsobu existencie jazykového systému.

Východiskom J. Horeckého síce bolo, že „jazykový znak aj jazyk ako systém znakov jestvuje v spoločenskom vedomí daného jazykového spoločenstva“ (Horecký, 1979, s. 100), čiže jazykový systém existuje ako kolektívny ideálny objekt, ale si začal uvedomovať, že „stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka“, a tak dáva smer k prístupu, pri ktorom sa otázka jazykového systému dostáva do svetla, zviditeľňujúceho „tvorca a používateľa jazyka“ v tvorcovskej a používateľskej aktivite. Je to smer k pozorovaniu jazykových aktérov v interakcii, v ktorej sa reprodukuje, potvrdzuje sociálnosť, kolektívnosť jazyka, a k skúmaniu toho, čo sa deje v ich interakcii, sledujúc pritom súčinnosť ich jazykového správania a konania, z ktorej sa dajú vyvodiť závery týkajúce sa spôsobu existencie jazykového systému. Navodzuje sa možnosť konfrontačného postupu, konfrontácie aktivít človeka ako reflexívnej bytosti s aktivitami človeka ako praktickej bytosti so zreteľom na jazyk. Špecifikovanejšie: konfrontuje sa používateľ jazyka ako aktér jazykovej praxe s používateľom jazyka realizujúcim sa ako reflexívna jazyková bytosť. Pre prvotnú orientáciu poslúži myšlienková schéma, že používateľ existuje v praktickej aj reflexívnej modalite, čomu zodpovedajú dve modalities jazykového systému. Kým jazykový systém v reflexívnej modalite je dostatočne opísaný, jeho deskriptívna reprezentácia je celkove jasná, obraz jeho praktickej modalities taký jasný už nie je. Jedným z následkov tohto stavu je, že preskriptivista sa orientuje na celkove transparentnú reflexívnu modalitu a presadzuje ju ako vedecky opísanú objektívnu realitu, a teda objektívne platnú pre nositeľov daného jazyka.

Problém, ktorý sa v tejto súvislosti vynára, naznačil už Ferdinand de Saussure pri výklade premenlivosti a nepremenlivosti znaku. Pripomeňme si jeho výroky pri poukazovaní na príliš komplexnú povahu jazykového systému: „Tento systém je totiž komplexným mechanizmom a nelze ho pochopiť jinak než reflexí; právě ti, kteří ho užívají denně, projevují jeho hlubokou neznalost“; ak by sa mal zmeniť, „takovou změnu si lze představit jen v důsledku zásahu specialistů, gramatiků, logiků atd., avšak zkušenost nám ukazuje, že podobné vměšování nemělo žádný úspěch“ (Saussure, 1989, s. 102 – 103). Čo z toho vyplýva, že tí, ktorí jazyk denne používajú, prejavujú hlbokú neznalosť jeho systému? Okrem iných možných záverov aj tieto dva: (a) Napriek „hlbokej neznalosti“ systému svoj jazyk dobre ovládajú, čo preukazujú v jazykovej praxi. (b) Zmeny v jazykovom systéme nepredpokladajú zásahy z pozície reflexívneho používateľa jazyka. Problém, ktorý sa tu zjavuje, je status jazykového systému v reflexívnej modalite v jazykovom živote. Reprezentujú ho tri otázky. (1) Predstavuje tento systém v tejto modalite abstraktnú (všeobecnú) podstatu jazyka, ktorá síce bežným používateľom reflexívne nie je prístupná, a teda ich charakterizuje jej neznalosť v tomto ohľade, ale napriek tomu tento systém je v základe ich používania jazyka? (2) Nie je tento systém produktom epistemologickej idealizácie, ktorý sa transponuje do normatívneho sveta používateľov ako ideál, slúžiaci ako fundamentálne meradlo používania jazyka? (3) Nie je tento systém len myšlienkovým výtvorom, metafyzickou realitou, ktorá je konformná s našou nastavenosťou na poznávanie sveta abstrahovaním a zovšeobecňovaním, takže je nám aj logicky kom-

fortná, čo podporuje zábranu pri možnom prechode k alternatívne poznaniu, že vystačíme aj bez metafyzickej reality, s tým, že relevantnou, resp. jedinou realitou je jazykový systém v praktickej modalite?

Keď J. Horecký napísal, že „s istou dávkou obraznosti možno jazykové vedomie charakterizovať ako banku dát, zloženú z bázy dát a operačných pravidiel“ (Horecký, 1990, s. 143), a obrátil pozornosť na pravidlá, prejavil naklonenosť k vnímaniu jazykového systému cez prizmu konceptu pravidlo, čo dáva dôvody viac sa venovať jazykovému systému v praktickej modalite. Pripomína nám, že jazyk sa vytváral a rozvíjal ustaľovaním pravidiel v jazykovej praxi, v nej si ich osvojujú jednotlivci, a teda ich ovládajú ako praktické pravidlá, ktoré existujú pre nich ako systém v praktickej modalite. Tento systém sa dostáva do pozornosti ako predmet skúmania, ak je naším záujmom poznávanie živého jazyka, ktorým disponujú používatelia v praktickej modalite. Nemôže sa však stratiť zo zreteľa ani reflexívnosť vo vzťahu k tejto modalite.

JAZYKOVÉ VEDOMIE A JEHO KULTIVOVANIE

Reflexívnosť v modeli jazykového vedomia J. Horeckého je hierarchizačným faktorom. Je založený na logike, že vyššia miera reflexívnosti znamená vyšší stupeň rozvinutosti jazykového vedomia, t. j. čím vyšší stupeň jazykovej uvedomenosti, tým vyššie miesto v hierarchii typov tohto vedomia. V jeho modeli na najnižšej priečke je spontánne (naivné, insitné) jazykové vedomie, vyznačujúce sa nereflexívnosťou, nad ním sú typy jazykových vedomí – poučené, štandardné, kultivované, kreatívne, teoretické (ich výklady nie sú dostatočne explicitné) –, ktoré reprezentujú odlišné úrovne jazykových znalostí aj znalostí o jazyku, a teda aj schopnosti uvažovať o ňom; napríklad „v spontánnom jazykovom vedomí banka dát obsahuje pomerne úzku lexikálnu bázu a elementárne operačné pravidlá. (...) v teoretickom jazykovom vedomí sa prejavuje tendencia obsiahnuť čo najrozsiahljšiu lexikálnu bázu a čo najúplnejšie systematizovať operačné pravidlá“ (Horecký, 1991, s. 87). Jeho model je výzvou na kladenie a riešenie týchto otázok: (x) V akom pomere je stupeň jazykovej uvedomenosti k ovládaniu (materinského) jazyka? (y) V čom spočíva „pravé“ kultivovanie jazykového vedomia?

J. Horecký píše: „Jazykové vedomie sa formuje jednak spontánne, jednak uvažovaním, reflexívne“ (op. cit., s. 86). Tento výrok zapadá do kontextu výrokov, akým je výrok Zdeňka Starého, že „zasahovať do jazykovej praxe je (...) jedným z prirodzených sklonů mluvčích“ (Starý, 1995, s. 145), alebo výrok Deborah Cameronovej o tom, že intencné zásahy patria k prirodzenosti jazykovej praxe, pretože používatelia majú sklon k starostlivosti o „hygienu“ jazyka, o jeho „očisťovanie“, zlepšovanie (Cameron, 1995). Je však otázne, či ide o sklon používateľov, alebo o prirodzenú jazykovú prax, a nie o metajazykové reakcie spôsobené diskurzom o jazyku, živom z preskriptívneho zdroja, ako aj o metajazykové reakcie vyvolávané jazykovou neistotou, zapríčinenou istými neurčitostami v samotnom jazyku, alebo zneistením

používateľov neustálymi korekčnými zásahmi, alebo aj o epizodické uvažovania o nejakom jave. Nie je primerané hovoriť skôr o sklone používateľov k reprodukcii autentického stavu, spočívajúceho v tom, že sa zachováva optimálny pomer medzi neuvedomovaným ovládaním jazyka a uvedomovanými reflexiami o jeho javoch, plynúcimi z prirodzenej jazykovej neistoty, t. j. neistoty spôsobenej „temnými momentmi“ v prirodzenom jazyku? V akom jazykovom vedomí sa vyskytuje taký pomer? Nie v kultivovanom spontánnom jazykovom vedomí (vyjadrené termínom z modelu J. Horeckého)? V čom spočíva kultivovanie tohto vedomia? Nie v tom, že používateľ rozširuje diapazón svojej aktívnej účasti na diferencovaných udalostiach jazykovej praxe a obohacuje fond svojich jazykových skúseností bez toho, aby bol neustále vystavovaný vonkajšej kontrole z pozície znalca abstraktných jazykových pravidiel? Také a možné nadväzujúce otázky v konečnom dôsledku vedú k veľkej téme, týkajúcej sa otázky miesta bezznalostnej jazykovej dispozície, jazykových znalostí a znalostí o jazyku v kultivovanom ovládaní materinského jazyka.

LINGVISTICKÝ REALISTA VZ. ANTIREALISTA

Táto téma navodzuje viaceré smery ďalšieho uvažovania o jazyku a vedomí. Jedným z nich, ktorým sa vybral aj J. Horecký, je poznávanie sveta so zreteľom na prirodzený jazyk. Ako je známe, táto epistemologicko-lingvistická otázka viedla k teórii jazykového relativizmu a k presvedčeniu o existencii jazykového medzislvetá, sveta medzi objektívnou realitou a nositeľmi (materinského) jazyka v ich poznávacej modalite. J. Horecký napáda tézu o jazykovom medzislvete z pozície obrancu presvedčenia o schopnosti človeka poznávať objektívnu realitu prostredníctvom jazyka. Svoju pozíciu objasňuje návratom k príkladom protagonistu neohumboldtizmu Lea Weisgerbera, demonštrujúcim objekty jazykového medzislvetá. Jedným z nich je objekt s názvom *burina*, ktorý sa vzťahuje na pojem s negatívnym vymedzením: všetko, čo nie je kultúrna rastlina (v nemčine *Kraut*), je burina (*Unkraut*). *Unkraut* má výrazne ilustrovať adekvátnosť rozlišovania medzi objektívnou skutočnosťou, ktorá existuje nezávisle od človeka, a svetom stvárneným človekom, a teda oddelenia „vecí“, v skutočnosti od „predmetov ducha“, vytvorených prostredníctvom jazyka a tvoriacich jazykový medzislvet, svet medzi objektívnym bytím a vedomým bytím v ľuďoch (je to v duchu známej Humboldtovej tézy o transformovaní skutočnosti do vlastníctva ducha). *Burina* je výrazný príklad preto, lebo „*burina* sa v prírode nemôže vôbec vyskytovať, len v nazeraní človeka, ktorý (...) javy usporadúva a hodnotí, a tak vytvára z ‚vecí‘ ‚predmety ducha‘“ (Weisgerber, 1964, s. 39). J. Horecký reaguje na to tak, že ide o príklad ideálnych objektov, ktoré človek dokáže vytvárať a pomenovať, „pritom tieto ideálne objekty zrejme nie sú prvkom nejakého medzislvetá, ktorý by bol medzi objektívnou realitou a ľudským vedomím, ale jestvujú v spoločenskom vedomí práve ako výsledok mysliteľskej ľudskej práce“ (Horecký, 1982, s. 25). Mienil tým zrejme to, že jazykom sa nedajú vytvárať objekty, ale len

abstrakcie z objektívnej reality, takže ani *burina* nie je jazykom vytvorený objekt, ale jazykovo-myšlienkový derivát segmentu objektívnej reality. Pripomína aj názvy súhvezdí, ich odlišne motivované pomenovania v kultúrach, čo „svedčí (...) o vzťahu medzi kultúrou a jazykom, ale nemožno z toho vyvodzovať, že jazykom sa tu vytvárajú isté objekty, a to odlišné podľa daných jazykov. Možno teda povedať, že jazyk je dôležitým, ba skoro jediným nástrojom myslenia, ale nemá moc vytvárať objekty jestvujúce mimo jazyka. Tie jestvujú bez ohľadu na jazyky“ (op. cit., s. 25 – 26).

Reakciu J. Horeckého by sme mohli odbaviť tým, že ide o nedorozumenie, lebo veď neohumboldtista netvrdí, že jazyk má moc vytvárať objekty jestvujúce mimo jazyka, naopak, jazykový medziveset zahŕňa duchovné objekty vytvárané jazykovými obsahmi (obsahmi materinskojazykových výrazov). Avšak jeho text nás nabáda k tomu, aby sme sa zriekli idey o jazykovom (duchovnom) medzivesete, teda o trojčlennom modeli *objektívne bytie – jazykový medziveset – vedomé bytie*, a vrátili sa k predstave dvojčlenného modelu *objektívne bytie – spoločenské vedomie (spoločenskovedomé bytie)*. To je podnet k pokračovaniu k myšlienkovvej línii vychádzajúcej z idey, že prostredníctvom jazyka sa vytvárajú reprezentácie objektívnej reality, ktorými môžeme o nej komunikovať, a to preto, lebo ju nimi sprítomňujeme v našej myšli (porov. s výkladom signifikantov ako fiktivizovaných ekvivalentov). Nevytvárajú nejaký osobitný svet – medziveset –, ale tvoria v našom vedomí fiktívny transponát objektívnej reality v istých perspektívach. Nemá človek túžbu poznať objektívny svet taký, aký je, teda transponovať ho do hlavy v jeho skutočných podobách? Je to možné? Horeckého inšpirácia nás privádza k fundamentálnej epistemologickej otázke, ktorá aj v súčasnosti živí spor medzi realistami a antirealistami. Myslenie v jeho duchu nás prikláňa k realistom.

Pripomeňme si, že realista je presvedčený o existencii poznateľnej objektívnej reality, a teda aj objektívnej (korešpondenčnej) pravdy, čiže pre neho sú mentálne reprezentácie tejto reality pravdivé, alebo nepravdivé. Antirealisti považujú také presvedčenia za absurdné, vnímajú realitov ako takých, ktorí podľa hli zdanu, že svet sa skladá z objektov s rozličnými vlastnosťami vo vzťahoch a súvislostiach a človek ich vníma také, aké sú, čo principiálne nie je možné, lebo človek nemôže vnímať bez seba samého, abstrahovať od svojej výbavy, zbaviť sa svojich vnímacích daností. A tak podľa nich nemôžeme poznať, aký je svet ešte predtým, ako sa objaví v našom skúsenostnom svete. A v tomto svete je to, čo konštruujeme našim vnímacím aparátom a mozgom, takže naše vnemy, pojmy, myšlienky nie sú reprezentáciou (odrazom) objektívnej reality, jestvujú len naše konštrukty, svet je pre nás komplex sociálnych konštruktov (objekty sú konštruované subjektmi ako sociálnymi jedincami; svet, v ktorom žijeme, je vymedzovaný našou konštrukčnou aktivitou (najmarkantnejšími reprezentantmi antirealizmu sú zástancovia radikálneho konštruktivismu; rozsiahly výklad tohto javu podáva práca Dolník, 2017, s. 12 – 20). Filozof J. R. Searle reaguje na antirealistov takto: „Z faktu, že naše poznanie/predstava/obraz skutočnosti sa konštituuje ľudskými mozgami a interakciami, nevyplýva, že skutočnosť, o ktorej máme poznanie/predstavu/obraz, bola vytvorená ľudskými mozgami a interak-

ciami“ (Searle, 2013, s. 168). Vyslovuje presvedčenie, že nekonštruujeme skutočnosť, ale naše reprezentácie skutočnosti (antirealista stotožňuje konštruovanie reprezentácií s konštruovaním reality). Ďalej hovorí: „Z faktu, že epistemickou bázou môjho vedenia sú moje súčasné skúsenosti, nevyplýva, že nemôžem mať vedenie o ničom inom ako o svojich skúsenostiach“ (op. cit., s. 180). A dodáva, že opak je pravdou: moje skúsenosti mi umožňujú prístup k niečomu, čo nie je mojou skúsenosťou. S týmto korešponduje presvedčenie ľudí, že bytostná povaha objektov sveta nie je skúsenosťou, nie je konštruovaná našou výbavou, ale naše konštruovania reprezentácií objektov touto výbavou poskytuje možnosť prístupu k nim. Môžeme to podporiť otázkou, či príroda, z ktorej človek evolučne vzišiel, nevybavila svojho descendenta („potomka“) tak, aby ju mohol vnímať, poznávať takú, aká je.

Epistemickej pozícii J. Horeckého zodpovedá tento záver (rozpísaný v citovanej práci Dolník, 2017): Človek je v kontakte so svetom prostredníctvom svojej výbavy, čo patrí k jeho objektívnej bytostnej povahe. Ako človek aj svet má svoju objektívnu povahu a poznávacie aktivity človeka sú zamerané na ňu. Prostredníctvom našej výbavy konštruujeme naše znalosti, ktorých obsahom je, ako sa svet v nich javí ako následok toho, že do kontaktu s ním vstupuje naša výbava ako konštrukčná sila. Keďže ako poznávacie subjekty sme zainteresovaní na tom, aby sme si sprístupnili objektívnu povahu sveta, sledujeme, či naše znalostné konštrukcie sú aj rekonštrukciou tejto povahy. Potvrďuje to (alebo to vyvracia) naša prax. Konštruovaním reprezentácie objektu skutočnosti nekonštruujeme objekt, ale rekonštruujeme jeho povahu, a to na základe údajov z konštruovaných vnemov, znalostí našou výbavou a údajmi z praktickej činnosti. Človek je teda konštrukčno-rekonštrukčná bytosť. Konštruuje svoje znalosti, čím sa adaptuje na svet. Adaptáciu na svet optimalizuje tým, že svojimi konštrukciami aj rekonštruuje objektívnu povahu sveta, čo sa deje v spätosti s optimalizáciou praxe. Povaha sveta ho bytostne zaujíma.

Taký záujem má aj jazykovedec realista, ktorý chce poznať systém prirodzeného jazyka: chce skonštruovať takú reprezentáciu tohto systému, ktorou rekonštruuje reálny jazykový systém. Pristavme sa pri jazykovom systéme ešte raz, ale z hľadiska spomínaného epistemologického protikladu. Tradičný „realistický“ lingvista s normatívnou orientáciou, napríklad v slovenskom spisovno-jazykovom prostredí, za primárne kritérium pri kodifikačnom rozhodovaní považuje systémovosť: ak niet špecifických dôvodov, kodifikovaná má byť systémová štruktúra. Ak sa v jazykovej praxi používateľov, pre ktorých je tento jazyk materinský, vyskytuje namiesto nej iná štruktúra, takto orientovaný lingvista vidí v tom jazykovoznalostný deficit používateľov, pretože je presvedčený, že skonštruovaná reprezentácia jazykového systému je rekonštrukciou všeobecnej podstaty jazyka (skutočného systému jazyka). Kritika takého prístupu vzhádza z oboch epistemických strán. Lingvista realista, aký bol aj J. Horecký, namietá, že reprezentácia jazykového systému, z ktorej vychádza spomínaný jazykovedec s normatívnou orientáciou, nezodpovedá povahe jazyka, čo preukazuje jazyková prax (teda znalostný deficit nie je na strane používateľa, ale lingvistu). J. Horecký

túto námietku podopiera nedôslednosťou pri aplikácii systémového prístupu na jazyk. Nerešpektuje sa dôsledne, že „systémový prístup je spôsob myslenia, riešenia problémov, pri ktorom sa jazyk chápe komplexne, vo všetkých vnútorných i vonkajších súvislostiach, s ohľadom na správanie systému a v prípade zložitého systému aj na správanie subsystémov“ (Horecký, 1997, s. 83; porov. aj 1995, s. 32). Podčiarkuje – zopakujme ešte raz jeho už citovaný postreh –, že „jazyk sa (...) nechápe ako zložitý systém, ale ako organizovaná jednoduchosť v protiklade s neusporiadanou zložitnosťou“ (Horecký, 1995, s. 31 – 32). Pripomeňme si aspoň jeden z jeho príkladov, demonštrujúcich túto nedôslednosť. Ide o prípony *-ár, -áreň*, ktorých skracovanie/neskracovanie sa upravilo v *Pravidlách slovenského pravopisu* z roku 1991 tak, že po predchádzajúcej monoftongickej dlhej slabike sa skraciajú, ale nekrátia sa po predchádzajúcej slabike s diftongom. Námietka: „Z hľadiska systému treba brať do úvahy, že rovnaká situácia je aj v type *siedmak*, kde sa prípona *-ák (prvák)* po dvojhláske skraciaje. Pri systémovom prístupe by bolo treba tento stav konfrontovať so stavom v morfeatickom subsystéme, kde je špecifickou vlastnosťou práve ustálenosť podoby *-ár, -áreň*, ktorej pôsobením sa dokonca skraciajú koreňové dĺžky (*víno – vinár, betón – betonár*)“ (Horecký, 1997, s. 83). Na inom mieste k tomu dodáva, že „netreba azda dokazovať, že nie je systémové riešenie (je to skôr protisystémové riešenie), ak sa po dvojhláske kodifikuje podoba *-ár*, ale zároveň v rovnakej pozícii *-ak (siedmak)*. Pritom tu ide aj o neúplné, resp. nerovnaké chápanie vlastnosti dvojhlásky: raz sa chápe ako dlhá, druhý raz ako krátka“ (Horecký, 1995, s. 32 – 33). Taká reprezentácia jazykového systému nemôže zodpovedať povahe prirodzeného jazyka. Aby korešpondencia nastala, treba konštruovať adekvátnu reprezentáciu jazykového systému.

Kritika z druhej – antirealistickej – strany je založená na tom, že jazykový systém je lingvistický konštrukt, ktorý nie je dostatočne viabilný, teda adaptovaný na podmienky fungovania jazyka. Termínom viabilita sa nahrádza termín pravda. Nejde o to, či opis jazykového systému je pravdivý, ale o to, ako je prispôbený jazykovej praxi. Táto prax ukazuje, nakoľko je viabilná konštrukcia *jazykový systém*, ako je „napasovaná“ na používanie jazyka, a stimuluje aj k optimalizácii jej viability. Výraz viabilita v zmysle „životaschopnosť“, „prispôbenosť“, „úspešnosť“ signalizuje priamočiaru inštrumentálnosť konštrukcie: konštrukcia *jazykový systém* má byť úspešne použiteľná bez ohľadu na pravdivosť v zmysle korešpondenčnej pravdy (ktorá je aj tak len prejavom „naivity“ realistov). V tomto momente do pozornosti sa núka paradoxný jav. Tradičný lingvista realista verí, že jeho konštrukcia *jazykový systém* je pravdivou reprezentáciou „jazykového systému“ ako objektívnej jazykovej reality a na základe tejto viery svoju konštrukciu edukačne inštrumentalizuje: jazyková edukácia má viesť k tomu, aby sa používatelia dokonale adaptovali na jazykový systém v jeho konštrukcii. Používatelia sa majú dôsledne prispôbiť jazykovému systému – majú sa naučiť dôsledne používať systémové jazykové štruktúry –, pričom vlastne ani nie je dôležité, či konštrukcia reprezentuje objektívny jazykový systém, a teda či je pravdivá. Dôležité je to, aby konštrukcia splnila účel: zjednotiť

používateľov so zreteľom na znalosť systémových štruktúr. Konštrukcia má byť viabilná na dosiahnutie tohto zámeru, cieľa, čiže adaptovaná na tento cieľ. To ale znamená, že lingvista, ktorý je presvedčený, že koná v duchu epistemického realizmu, sa ocitá v pozícii antirealistu – svoju konštrukciu inštrumentalizuje na dosiahnutie unifikáčného cieľa. Stručne: lingvista verí v realizmus, ale zaujíma pozíciu antirealistu. On však nepostrehne, že zaujal túto pozíciu, pretože dlhodobý metajazykový diskurz (zasahujúci najmä do školského vzdelávania) štandardizoval náhľad, že „tak to má byť: treba sa učiť používať správne tvary, výrazy, spojenia atď.“. S naturalizáciou takého náhľadu ide ruka v ruke normalizácia jazykovej normatívnej moci lingvistu, ktorý v tejto mocenskej pozícii nemá potrebu vyrovnávať sa s otázkou, či jeho konštrukcia je pravdivá, či zodpovedá povahe jazyka.

PRAGMATIZMUS V JAZYKOVOM SPOLOČENSTVE

Stanovisko tradičného lingvistu sa fakticky nelíši od fundamentálnej tézy pragmatizmu: pravda je to, čo funguje. Proklamovaná korešpondenčná pravda má len „dekoratívnu“ funkciu (konštrukcia je ňou „ozdobená“, aby nestratila povest' vedeckosti), dominuje pragmatická pravda, aj keď bez priznávania sa k nej. Čo spôsobuje pragmatizmus v jazykovom spoločenstve? Reprodukuje v ňom paternalizmus a brzdí jazykovú emancipáciu jeho členov. Lingvista funguje ako inštitúcia, ktorá vie, čo je najlepšie pre používateľov a ich jazyk, a preto je ich uznávaným usmerňovateľom a ochrancom ich jazyka. Edukačne pôsobí na „nedospelého“ používateľa, ale namiesto jeho emancipácie utvrdzuje ho v jeho „nedospelosti“. To sa deje preto, lebo fakticky sa vzdal hľadania nepragmatickej pravdy, ktorá by viedla ku konštruovaniu reprezentácie jazykového systému na základe lingvistickopragmatického prístupu k jazyku, založenom na poznávaní jazyka sledovaním jazykového správania a konania používateľov, v ktorom sa jazykový systém vyskytuje. Lingvistickopragmatický prístup dáva šancu pragmatickú zásadu „Pravda je to, čo funguje“ upraviť tak, aby sa do perspektívy nazerania vrátila povaha sledovaného segmentu sveta: „Pravda je to, čo funguje v súlade so svojou povahou“. Podľa toho reprezentácia jazykového systému je pravdivá, keď zodpovedá jazykovému systému plynúcemu z povahy jazyka.

Ak z nejakého dôvodu vylúčime z uvažovania povahu jazyka – odmietame niečo také ako povaha objektov, a teda aj jazyka, alebo si myslíme, že je lepšie obísť ju, alebo sa nám vidí ako niečo irelevantné zo sledovaného hľadiska a pod. –, ako pravda sa nám môže javiť aj to, čo sa prosto v komunite presadí a je akceptované, pričom nie je dôležité, ako sa to stane. V tom prípade aj pri otázke, či tá alebo oná jazyková štruktúra je systémová, racionalita argumentácie stráca praktický význam, pretože jej silu nahrádzajú sociálnovzťahové faktory. Pripomeňme si spomienku Eugena Paulinyho na rozhovor s Henrichom Bartekom, ktorý vyzdvihoval prestížnosť časopisu Slovenská reč v tom období: „Keby som napísal v Slovenskej reči, že

toto nie je cigareta, ale že sa to po slovensky volá výfučka, odzajtra by to každý volal výfučka“ (Pauliny, 1979, s. 47). H. Bartek upozornil na rolu sociálnomocenských pomerov aj pri presadzovaní jazykových štruktúr v praxi. Upriamil vlastne pozornosť na to, čo bolo životným krédom Napoleona pri jeho mocenskom nástupe v protiklade s názormi „ideológov“ (de Tracy, de Condillac, Helvétius), založenými na objavovaní „správnych, opravdivých“ ideí. Podľa neho „ideológovia“ sa ocitli mimo sociálnej reality, lebo nepochopili, že primerané je také myslenie, ktoré vedie k poznaniu mocenských bojov prebiehajúcich v každej spoločnosti. Také poznatky sa dajú cieľavedome využiť v politickej praxi. Takže ani vo vzťahu k jazykovému životu nie sú dôležité „správne, opravdivé“ jazykovedné idey, lebo rozhodujúce sú mocenské vzťahy v ňom, z čoho vyplýva, že primerané je také myslenie, ktoré je zamerané na poznanie týchto vzťahov. Z toho vyplýva, že je užitočné poznať tieto vzťahy – môžu byť predmetom sociálne orientovanej lingvistiky –, aby sme sa v politickej praxi dobre orientovali a vedeli úspešne reagovať napríklad aj na presadzovanie – z nášho hľadiska problematických – systémových jazykových štruktúr. Iste je napríklad poučné poznať vplyvy na používateľov spisovnej slovenčiny, ktorí používajú slovo *ostatný* alebo väzbu *napadlo mi* s presvedčením, že slovo *posledný* (správne v *ostatnom čase*, nesprávne v *poslednom čase*) a väzba *napadlo ma* sú nesprávne. Výrazným javom aj v tejto súvislosti je slovenský jazykový zákon, ktorý – ako je známe – nepripúšťa zasahovanie do spisovného jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami. Ak teda nejaký jazykovedec spochybní nejakú „zákonitosť“ opísanú v dielach, o ktoré sa v tomto bode jazykový zákon opiera, napríklad zistí, že *kvôli chorobe* nie je nesystémová štruktúra (takže „zákonitosť“ sa tu neobmedzuje štruktúrou *pre chorobu*), jeho poznanie je prakticky irelevantné, pretože rozhodujúca je mocenská pozícia, ktorá je za jazykovým zákonom. Poučenie pre lingvistikú je, že rozhodujúca je „mocenská“ a „trhová“ pravda, ak má záujem o ovplyvňovanie verejného jazykového života.

Ak sa naopak vychádza z toho, že jazykoveda má dospieť k autentickému jazykovému systému, teda zodpovedajúcemu povahe jazyka, aktualizuje sa viera, že to je cesta k pravej jazykovosystémovej normalite, k stavu, ktorý jazykové spoločenstvo skôr či neskôr dosiahne, a to preto, lebo je to systém spočívajúci na štruktúrach, ktoré sa reprodukovujú prirodzeným používaním jazyka, ním sa aj menia i osvojujú, a tak sa udržiava ich racionalita, spočívajúca v tom, že sú používateľom v komunikácii k dispozícii bez toho, aby si nárokovali na ich psychickú energiu, ktorú preto môžu koncentrovať na realizáciu komunikačných zámerov a na kontrolu nežiaducich efektov. Ak sa vplýva na používateľov v tomto duchu, podporuje sa ich autenticita. Takto orientovaný jazykovedec nachádza oporu aj u J. Horeckého, keď číta: „Cieľom výchovy k jazykovej kultúre však nie je to, aby si jazykovedci vynucovali dodržiavanie jazykových noriem. Hlavným cieľom je dosiahnuť, aby každý používateľ spisovného jazyka ovládol jeho zvukové, gramatické, lexikálne a štylistické prostriedky do takej miery, aby sám vedel rozhodnúť o správnosti a primeranosti jazykových prostriedkov, ktoré použil v danom texte alebo prejave. Aby sa v jazykovej poradni spytoval skutočne iba na ne-

jasné alebo rozkolísané javy“ (Horecký, 1982, s. 77 – 78). Cieľ „aby sám vedel rozhodnúť o správnosti...“ nemôže znamenať, že sa z neho stane lingvistický adept, ktorý dokáže analyzovať výrazové štruktúry na úrovni, ktorá stačí na to, aby spoznal, čo je správne. Ale môže to znamenať, že sa bez obmedzovania prejaví ako praktický jazykový odborník, opierajúci sa o svoju prirodzenú jazykovú kompetenciu, ktorá v ňom vyklíčila a rástla prirodzeným osvojovaním a používaním jazyka vrátane korekčnej meta-jazykovej schopnosti. Jeho „odbornosť“ nespočíva v znalostiach o jazyku, ale v rozvinitosti dispozície na reakcie v duchu pravidiel jazyka (bez toho, aby mal znalosti o pravidlách; porov. s termínom bezznalostná gramatická dispozícia), na čerpanie zo systémového potenciálu jazyka (napr. *vidíme sa zajtra* – futúrny prézens v duchu historického prézensu), a teda na využívanie možností, ktoré jazyk ponúka. Praktický jazykový odborník je autentický nositeľ jazyka, v kompetencii ktorého sa jazyk odráža v svojej autentickosti, prejavuje sa v nej jeho povaha. Používateľ sa, pravda, môže naplno rozvinúť ako praktický jazykový odborník len v prostredí, v ktorom sa vytvárajú a optimalizujú podmienky na slobodnú sebarealizáciu, zahŕňajúcu realizáciu jazykového a komunikačného potenciálu bez obmedzovania mocenskými záujmami iných (porov. s časťou citovaného výroku J. Horeckého: „... aby si jazykovedci vynucovali dodržiavanie jazykových noriem.“).

ZÁVER

Opätovné čítanie lingvistických textov Jána Horeckého inšpiruje aj k aktualizácii otázky poznávania prirodzeného jazyka so zreteľom na to, že človek je praktická aj reflexívna bytosť, praktický aktér aj poznávajúci a uvažujúci subjekt. Nositeľom svojho jazyka sa stáva jeho osvojovaním v jazykovej praxi, jeho používaním v kontexte sociálnych aktivít, v ktorom nadobúda status praktického jazykového odborníka, ale dokáže, samozrejme, uplatniť svoju schopnosť poznávať svet a uvažovať o ňom aj vo vzťahu k jazyku. Používateľ jazyka vystupuje v role jeho prežívateľa, vrasteneho do jazykovej praxe, v ktorej sa formovali, reprodukovali a rozvíjali jazykové pravidlá ako nevyhnutné dispozičné zázemie sociálnych interakcií, ale môže vystupovať aj v role pozorovateľa sledujúceho jazykovú prax s reakciami na jej prejavy. Metajazykové školenie používateľov (najmä v rámci školského vzdelávania) vedie ich k tomu, aby sa zdokonaľovali v role pozorovateľa a využívali svoje schopnosti aj ako reflexívne bytosti. Posilňovanie role pozorovateľa je však potenciálnym zdrojom konfliktu: používateľ ako pozorovateľ sa môže dostať do sporu so sebou ako prežívateľom jazyka. Inak povedané, jazykový cit a jazykový um používateľa sa môžu dostať do nezhody.

Lingvista, u ktorého metajazykové školenie vyústilo do vedeckej odbornosti, uplatňuje svoju vedeckú reflexivitu a svojím umom odkrýva poriadok jazyka, ako odhaľujú poriadok segmentov sveta iní vedci. Zobrazujú umový jazykový poriadok, ktorý nemôže byť totožný s jazykovým poriadkom, podľa ktorého sa správa používateľ ako prežívateľ svojho jazyka, teda ako aktér jazykovej praxe riadiacej sa svojím jazy-

kovým citom, a to preto, lebo poriadok prirodzeného jazyka nie je založený na umom riadených jazykových aktivitách, aj keď um nemusel byť z nich úplne vylúčený. A tak jazykový poriadok existuje v dvoch modalitách: v praktickej (prežívateľskej, jazykovocitovej) a reflexívnej (pozorovateľskej, umovej) modalite. Kým obraz jazykového poriadku v reflexívnej modalite je konformný s naším „normalizovaným“ poznávaním skutočnosti, pri ktorom sme nastavení na oddelenie metafyzického od empirickej danosti (jazyka od reči, signifikátu od používania jazykových znakov), a teda je nám aj umovo komfortný, predstava o jazykovom poriadku v praktickej modalite sa vymyká z tohto komfortu, pretože nás drží v sfére empirických daností a „odporúča“ nám, aby sme poriadok videli v týchto danostiach, nie „za“, resp. „nad“ nimi, čo je z hľadiska „normalizovaného“ poznávania diskomfortné.

Ktorý poriadok jazyka je adekvátny, autentický, zodpovedajúci povahe jazyka? Je to otázka pravdivosti teórie, do ktorej však zasahuje pragmatizmus: pravda je to, čo funguje, čo sa v spoločnosti presadí. A tak sú otvorené dvere pre legitímnosť presadzovania aj obrazu jazykového poriadku mocenskými praktikami, bežnými aj v neautoritárskej spoločnosti. Aj J. Horecký, ktorý pomerne často diskutoval aj polemizoval o systémovosti kodifikačne akceptovaných štruktúr, musel zaevidovať skúsenosť, že sila mocenských praktík premožla racionalitu jeho argumentácií. Ako lingvista realista (v protiklade s antirealistami) však vložil do špirály jazykovedného vývoja silnú vieru, že „klasická“ (korešpondenčná) pravda sa ani pri poznávaní poriadku jazyka nestratí zo zreteľa a zostane riadiacou silou jeho poznávania, vedúceho k autenticite jeho lingvistickej reprezentácie. Pre antirealistu sú výrazy *pravda* (korešpondenčná), *autenticita*, *povaha* (vecí, a teda aj jazyka) prejavom zotrvania v tradičnom epistemologickom prístupe k svetu, ktorý pre neho je až naivný, takže Horeckého viera je len skutočne vierou v záchranu epistemologickej tradície. Tu niet miesta na vstup do sporu medzi realistami a antirealistami, ale ani pre antirealistu nemôže byť neprovokatívna táto otázka: Prečo by to nemohlo byť tak, že človeku je svet prístupný taký, aký je, keď ako bytosť svojho druhu vzišiel z tohto sveta?

Bibliografia

- CAMERON, Deborah: Verbal Hygiene. London/New York: Routledge 1995. 268 s.
DELEUZE, Gilles: Differenz und Wiederholung. München: Fink 1992. 408 s.
DERRIDA, Jacques: Die Schrift und die Differenz. Frankfurt: Suhrkamp Verlag 1976. 464 s.
DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 248 s.
DOLNÍK, Juraj: Jazyk v pragmatike: Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2018. 198 s.
ECO, Umberto: Semiotik. Entwurf einer Theorie der Zeichen. 2. vyd. München: Wilhelm Fink Verlag 1991. 439 s.
FINKE, Peter: Kulturökologie. In: Konzepte der Kulturwissenschaften. Hrsg. Ansgar Nünning und Vera Nünning. Stuttgart: Metzlerverlag 2003, s. 248 – 279.

GEERAERTS, Dirk: Teorie lexikální sémantiky. Preložil A. Klégr. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum 2019. 340 s.

HJELMSLEV, Louis: O základech teorie jazyka. Preložil F. Čermák. Praha: Academia 1972. 154 s.

HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Eds. J. Ružička – J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1979, s. 13 – 22.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1982. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Vývin a teória jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Základné pojmy jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 141 – 146.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

HORECKÝ, Ján: Systémovosť a systémový prístup. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1995, s. 31 – 34.

HORECKÝ, Ján: Ciele a metódy preskriptívnej jazykovedy. In: Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1997, s. 61 – 64.

HORECKÝ, Ján: Človek a jeho jazyk. Esej čiže pokus o charakteristiku vzťahu. In: Jazykovedný časopis, 2000, roč. 51, č. 1, s. 3 – 6.

LACAN, Jacques: Das Seminar von Jacques Lacan. Hg. Norbert Haas: Buch I. Olten, Freiburg: Walter-Verlag 1978. 364 s.

PAULINÝ, Eugen: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Eds. J. Ružička – J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1979, s. 43 – 51.

PEIRCE, Charles Sanders: Logika ako semiotika: teória znakov. In: Pragmatizmus. Eds. a preklad E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, Iris 1998. 576 s.

SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Preložil F. Čermák. Praha, Odeon 1989. 468 s.

SEARLE, John Rogers: Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen. Berlin: Suhrkamp Verlag 2013. 248 s.

SEARLE, John Rogers: Geist, Sprache und Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2015. 192 s.

STARÝ, Zdeněk: Ve jménu funkce a intervence. Praha: Univerzita Karlova 1995. 172 s.

WEISGERBER, Leo: Das Menschheitsgesetz der Sprache (als Grundlage der Sprachwissenschaft). 2. Aufl. Heidelberg: Quelle & Meyer Verlag 1964. 202 s.

WITTGENSTEIN, Ludwig: Philosophische Grammatik. Werkausgabe Band 4. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1984. 491 s.

DVOJITÁ ARTIKULÁCIA V JAZYKOVEDE, SEMIOTIKE, UMENOVEDE A FILOZOFII

MIROSLAV MARCELLI

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

Fakulta humanitných štúdií Univerzity Karlovy, Praha, Česko

MARCELLI, Miroslav: Double articulation in linguistics, semiotics, theory of arts and philosophy. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 157 – 166.

Abstract: The paper deals with applications of the concept of double articulation in studies of linguistic and non-linguistic phenomena. It traces extensions, shifts and corrections effected by the transition from linguistics to semiotics. Particular attention is paid to possibilities and problems that have arisen in theoretical reflections of paintings and music. An example of such analyses is Lévi-Strauss' study of artworks.

Key words: linguistics, semiotics, theory of arts, double articulation

1. ÚVOD

„A ako veľké množstvo zákonov často vedie k ospravedlňovaniu nerestí, takže štát je lepšie riadený, keď ich má iba veľmi málo a tie sú prísne dodržiavané; tak som sa nazdával, že namiesto veľkého počtu predpisov tvoriacich logiku mi budú stačiť štyri nasledujúce, pokiaľ sa pevne a natrvalo rozhodnem, že sa od nich nikdy neodchýlim“ (Descartes, 1990, s. 54).¹ Týmito slovami René Descartes v *Rozprave o metóde* odôvodňuje svoje rozhodnutie zredukovať pravidlá, ktoré sa uplatňujú pri skúmaní problémov najrozličnejšieho druhu, na štyri. Druhé z nich nás nabáda, aby sme každý z problémov, ktoré skúmame, „rozdelili na toľko častí, na koľko sa dá a je potrebné na ich ľahšie riešenie“ (Descartes, 1990, s. 55). Descartes týmito slovami jasne vyjadril analytické východisko svojej metódy. Azda na tomto mieste netreba bližšie uvádzať, aký prelomový význam má v novovekej filozofii a teórii vedy Descartovo uvažovanie o pravidlách a zvlášť jeho vyzdvihnutie analytickej metódy. Možno však nebude celkom zbytočné pripomenúť, že svojím druhým pravidlom Descartes explicitne formuloval zásadu, ktorá sa už dávno pred ním uplatňovala v politike a vojenstve v podobe výzvy „divide et impera!“ . A pred ním i po ňom toto pravidlo uplatňujú aj jazykovedci. Ved' čo môže byť teoretickému skúmaniu jazyka bližšie, ako rozčlenenie rozsiahleho a rôznorodého poľa jeho prejavov! Naozaj, priam prirodzene sa ponúka postup, ktorého prvým krokom bude diferencovanie

¹ Citáty z diela R. Descarta, ďalej aj O. Ducrota, R. Jakobsona, C. Léviho-Straussa a A. Martineta preložil M. Marcelli.

masu jazykových prejavov na viaceré sféry, roviny, stupne a vrstvy. Rovnako prirodzeným sa javí prijatie predpokladu, že pri ďalšom postupe treba dôkladnejšie skúmať nielen jednotlivé vydelené polia, ale aj ich vzájomné vzťahy (a naplniť tak požiadavku, s ktorou Descartes prichádza vo svojom treťom pravidle).

Takýmto rozdelením svojho predmetu sa jazykovedné skúmania rozdelili na štandardné disciplíny zameriavajúce sa na vydelenú oblasť fenoménov: fonetika skúma materiálne javy a procesy zvukovej reči atď. K tomuto základnému rozdeleniu sa v jazykovede pridávajú ďalšie, ako je napríklad to, ktoré vychádza z pojmu jazyková situácia a dovoľuje diferencovať ju najskôr na vonkajšiu a vnútornú. Na to nadviažu ďalšie rozdelenia. Ako v jednom článku uvádza Ján Horecký, vnútorná jazyková situácia sa prejavuje „diferenciáciou národného, ale predovšetkým spisovného jazyka na jednotlivé jazykové štýly, útvary, podjazyky, registre a pod.“ (Horecký, 1979, s. 221). Horecký dodáva, že táto diferenciácia nebýva ani v dvoch blízkych a príbuzných jazykoch rovnaká, čo ilustruje prácami Jozefa Mistrika, ktoré ukázali výrazné rozdiely medzi slovenčinou a češtinou. Diferencovanie výskumného poľa sa takto spája s odhaľovaním zhôd i rozdielov, ktoré už nie sú iba výsledkom jednoduchého rozdeľovania, ale predpokladajú skúmanie osobitostí samého predmetu.

Uplatňovanie Descartovho pravidla sa takto javí ako postup diferenciácie, ktorá krok za krokom znižuje výseky skúmaného poľa a súčasne k východiskovým definíciám predmetov pridáva ďalšie určenia. Niekedy sa však stáva, že skúmanie priniesie výsledky, ktoré spochybňujú oprávnenosť východiskových rozdelení výskumného poľa a jemu zodpovedajúcej deľby práce. Takáto potreba prehodnotiť východiskové rozdelenie jazykových skúmaní viedla k uvedeniu teórie dvojitej artikulácie. Vzápätí sa princíp tejto teórie začal uplatňovať v semiotických štúdiách, s ktorými prenikol do skúmania oblastí neverbálnych prejavov, napríklad maľby a hudby. Spolu s otvorením nových metodologických perspektív sa v tomto pohybe vynorila potreba korigovať to chápanie dvojitej artikulácie, ktoré sa priamo viazalo na jej jazykové prejavy.

V našom príspevku najskôr načrtujeme situáciu, v ktorej sa po kritike tradičného rozdelenia jazykových skúmaní zrodila teória dvojitej artikulácie a potom prejdeme k jej semiologickým uplatneniam u etnológa Clauda Léviho-Straussa, pričom sa zameriame na podobu, v akej svoje názory a metodologické východiská predstavil v knihe *Pozerať sa, počúvať, čítať* (*Regarder Écouter Lire*, 1993).

2. ROZDELENIE JAZYKA A DEĽBA JAZYKOVEDNEJ PRÁCE

V *Encyklopedickom slovníku vied o jazyku* sa kapitola *Domény* začína heslom *Zložky lingvistického opisu*. Oswald Ducrot, ktorý je jeho autorom, začína uvedením tradičného rozdelenia jazykovednej práce do troch oblastí. V prvej z nich sa skúmajú materiálne prostriedky vyjadrovania (výslovnosť a rukopis), v druhej gra-

matika (deliaca sa na morfológiu a syntax) a v tretej sa otvorením sémantickej roviny formuje slovník alebo lexika (Ducrot – Todorov, 1972, s. 71; heslo *composants de la description linguistique*).

Nasleduje zhrnutie kritických výhrad, ktoré proti tradičnému rozdeleniu priniesol vývin rozličných (niekedy navzájom nezlučiteľných) škôl a prúdov jazykovedy 20. storočia: a/ je založené na pojme slova, ktorého chápanie ako základnej významovej jednotky už táto jazykoveda spochybňuje; b/ kladie na jednu rovinu *obmedzenia*, ktoré jazyk hovoriacemu vnucuje, a *volby*, ktoré mu ponúka“ (Ducrot – Todorov, 1972, s. 72; kurzíva O. D.), čím zastiera, že primárnou funkciou jazyka je komunikácia; c/ zredukovanie sémantiky na slovník vyvoláva predstavu, že sémantický opis sa vyčerpáva postupným charakterizovaním významových jednotiek jazyka (v orig. *langue*). Pokiaľ ide o paradigmatické vzťahy, súčasná jazykoveda sa nezameriava na slová alebo morfémy, ale skôr na kategórie slov a kategórie morfém patriacich k nejakej sémantickej oblasti. Pokiaľ ide o syntagmatické vzťahy, so súčasného hľadiska je základným problémom, „ako sa významy kombinujú, aby vytvorili celkový zmysel, ktorý sa určite nevytvára jednoduchým priradovaním“ (tamže).

3. NETRADIČNÉ ROZDELENIA ZLOŽIEK JAZYKOVÉHO OPISU

Teóriou, ktorá podľa O. Ducrota dôsledne prekonáva obmedzenia spôsobené v tradičnej jazykovede udelením privilégia slovu, je Hjelmslevova glosémantika. Naozaj, ak nazrieme do Hjelmslevových prác, nájdeme tu prejavy úsilia odlíšiť sa od klasickej jazykovedy projektom lingvistiky, v ktorej by sa náuka o výraze nekryla s fonetikou a náuka o obsahu by nebola sémantikou (Hjelmslev, 1972, s. 84). V súvislosti s prijatím rozlíšenia medzi výrazom a obsahom ako základu pre skúmanie každého jazyka nájdeme u Hjelmsleva aj požiadavku rozlíšiť pri jazykovom opise dve navzájom nezávislé zložky.

Pojem dvojitej artikulácie O. Ducrot spája s tým odmietnutím klasického rozdelenia jazykovedy, ktoré vo svojej teórii predstavil André Martinet. O. Ducrot uvádza, že jeho teória prekonáva obmedzenia tradičného chápania jazyka vyzdvihnutím pojmu výberu. Píše: „Opísať jazyk, to znamená opísať súbor výberov, ktoré môže urobiť ten, kto hovorí, a ktoré môže rozpoznať ten, kto mu rozumie“ (Ducrot – Todorov, 1972, s. 73). Po upozornení, že máme dva druhy výberov, nasleduje charakteristika dvojitej artikulácie.

Vráťme sa na začiatok Martinetovej teórie, ako ju predstavuje v práci *Základy všeobecnej jazykovedy*. Jeho koncepcia vychádza z tézy o spoločenskej povahe inštitúcie, ktorou je jazyk. Túto tézu, ktorú poznajú všetci, čo sa zoznámili so Saussurovým chápaním jazyka, Martinet prijíma s upozornením, že ju treba spresniť určením funkcie jazyka: „Lenže tvrdenie, že jazyk je inštitúciou, nás o povahe tohto fenoménu oboznamuje iba nedostatočne. Označenie jazyka ako inštrument alebo nástroj je síce metaforické, no veľmi vhodne obracia našu pozornosť k tomu, čo reč odlišuje od mno-

hých iných inštitúcií. Základnou funkciou toho **nástroja**, ktorým je jazyk, je **komunikácia**“ (Martinet, 1967, s. 9; zvýraznil M. Marcelli). A. Martinet nechce poprieť, že reč má aj iné funkcie, z hľadiska lingvistiky však trvá na primáte komunikačnej funkcie.

Po tomto určení východiska svojich skúmaní pristupuje k vymedzeniu pojmu artikulácie. Ani tu sa neuspokojuje s bežným chápaním: „Často počujeme hovoriť, že ľudská reč je artikulovaná. Tým, čo sa takto vyjadrujú, by asi prišlo zaťažko presne definovať, ako tomu rozumejú. Je však nesporné, že tento výraz korešponduje s črtou, ktorá skutočne charakterizuje všetky jazyky. Je len potrebné spresniť pojem rečovej artikulácie a všimnúť si, že sa prejavuje na dvoch odlišných rovinách: každá z jednotiek, ktoré prináša prvá artikulácia, je v skutočnosti sama artikulovaná jednotkami druhého typu“ (Martinet, 1967, s. 13).

Keď Martinet prechádza k bližšiemu určeniu prvej artikulácie, jasne si uvedomíme, akú dôležitú úlohu zohráva v jeho teórii komunikácia: „Prvá artikulácia reči je tá, pomocou ktorej sa každý skúsenostný údaj, ktorý chceme zdeliť, každá potreba, ktorú túžime oznámiť druhému, rozkladajú na sled jednotiek, z ktorých každá má nejakú vokálnu formu a nejaký zmysel“ (Martinet, 1967, s. 13). Takto môžeme vyjadriť pocit bolesti hlavy slovami „bolí ma hlava“ (fr. *j'ai mal à la tête*). Tento pocit by sme mohli prejavovať aj výkrikom, no tým by sme vyjadrili iba neanalyzovaný bolestný stav; až ako veta zložená zo samostatných jednotiek, ktoré by mohli vstupovať aj do iných kontextov, nadobúda náš prejav podobu komunikácie špecifickej bolesti. Neanalyzovaná individuálna skúsenosť sa prijatím jazykovej podoby premieňa na obsah, ktorý je v danej jazykovej komunite zrozumiteľný. Dá sa povedať, že prvou artikuláciou skúsenosť, pokladaná tradične (a to nielen vo filozofii) za zvrchované individuálnu a privátnu záležitosť, vstupuje do spoločnosti. A. Martinet túto premenu skúsenosti vyjadruje slovami: „Prvá artikulácia je spôsob, akým sa usporadúva skúsenosť spoločná všetkým členom danej jazykovej komunity“ (Martinet, 1967, s. 14).

Časti, na ktoré by sa dal rozložiť výraz „hlava“ (fr. *tête*), nie sú zmyslom obdarenými komponentmi, ktorých suma by sa rovnala zmyslu celého výrazu. No jeho vokálna forma sa rozkladá na sled jednotiek, z ktorých každá vo francúzštine prispieva k odlišeniu *tête* od jednotiek ako *bête*, *tante* alebo *terre* (*zvíra, teta, zem*). Týmto rozlíšením dištingtívnych jednotiek sme sa dostali k druhej artikulácii. Ako Martinet dodáva, vďaka druhej artikulácii jazyky dosahujú svoje komunikačné ciele veľmi ekonomicky: na získanie vokálnej formy jednotiek prvej artikulácie im stačí niekoľko dištingtívnych jednotiek (Martinet, 1967, s. 14). Druhá artikulácia sa odohráva na základe dištingtív, ktorými sú definované fonémy.

Z tohto hľadiska sa opis jazyka delí na analýzu dvoch druhov volieb, výberov. Pri prvom z nich vyberáme medzi jednotkami, ktoré majú zmysel. Keďže sa v nich výrazová stránka spája s označovaným zmyslom, môžeme ich podľa saussurovského vymedzenia pokladať za znaky. K tomu Martinet dodáva, že sú to znaky zvláštneho druhu: „Jednotky, ktoré poskytuje prvá artikulácia, s ich označovaným a označujúcim, sú znaky, a to minimálne znaky, pretože každý z nich sa nedá rozložiť na po-

stupnosť znakov“ (Martinet, 1967, s. 15). Na označenie tohto druhu znakov Martinet navrhuje používať výraz „monémy“. Monéma je zjednotením dvoch stránok: jednou z nich je označovaný zmysel, druhou označujúca fónická stránka, ktorá sa skladá z jednotiek druhej artikulácie. Tieto jednotky dostali v lingvistike názov „fonémy“. Zatiaľ čo voľba uskutočňovaná prvou artikuláciou je výberom medzi významovými jednotkami, pri druhej artikulácii vyberáme medzi jednotkami, ktorých jedinou funkciou je diferencovať monémy na základe systému dištinkcií.

A. Martinet, ktorého skúmania sa v medzivojnovom období rozvíjali v tesnej nadväznosti na prístupy Pražského lingvistického krúžku, sa zameral predovšetkým na vypracovanie synchronnej fonológie a celý svoj jazykovedný projekt zastrešoval prihlásením sa k funkcionalizmu. Ján Horecký vystihol jadro jeho teórie a jej prínos nasledovne: „Z funkčného hľadiska sa podľa **A. Martineta** [...] člení každá výpoveď (teda nie jazyk) na dva plány. V prvom pláne (u Martineta **prvá artikulácia**, prvé členenie) sa výpoveď člení na jednotky nesúce význam, z nich najmenšia je **monéma**, resp. **morféma** [...] Každá z morfém môže byť nahradená inou morfémou na paradigmatickej osi, pravda podľa toho, s čím sa spája na syntagmatickej osi [...]. V druhom pláne (**druhá artikulácia**, druhé členenie) sa každá morféma člení na **fonémy** (pokiaľ ide o jej označujúcu stránku) a na **sémy** (pokiaľ ide o jej označovanú stránku). Toto členenie dobre charakterizuje ľudskú reč a odlišuje ju od ostatných komunikačných sústav (i od jazyka zvierat). Na druhej strane však zanedbáva systémový charakter jazyka a neuznáva také jednotky, ako je syntagma, slovo“ (Horecký, 1978, s. 66; zvýraznil J. H.).

V Martinetovej koncepcii dvojitej artikulácie nachádzame východisko jednej línie skúmaní, ktorú on sám už ďalej nesledoval. Táto línia sa začína tam, kde k základným jednotkám vstupujúcim do artikulačných výberov pristupujeme ako k znakom. Otvára sa takto perspektíva, ktorú naznačil už F. de Saussure projektom semiológie ako vedy o živote znakov v živote spoločnosti; lingvistika je podľa neho iba časťou tejto všeobecnej vedy a zákony objavené semiológiou bude vraj možné uplatniť aj na ňu (Saussure, 1989, s. 52). Treba povedať, že sám Martinet sa k možnosti vstúpiť s jazykovedou do univerza semiologických skúmaní staval skôr rezervovane. Obával sa že uvedením do širších rámcov semiológie by sa z lingvistiky mohlo stratiť to, čo tvorí originalitu jazyka medzi ostatnými systémami znakov (Martinet, 1974, s. 33). Iní jazykovedci takéto obavy nemali a vstupovali do poľa znakov so všetkým, čím ich teória jazyka vybavila, pripravení túto výbavu nielen uplatňovať, ale aj v tej či onej miere upravovať. Podobne si počínali teoretici, ktorí metódy semiologicky rozvíjanej štrukturálnej analýzy uplatňovali v niektorých iných oblastiach, napríklad etnológ Claude Lévi-Strauss. K jeho názorom sa obrátíme v nasledujúcich častiach.

Opýtame sa: Ako sa to rozšírenie poľa, s ktorým prichádza semiológia, prejaví v chápaní dvojitej artikulácie? Čo z jej lingvistického určenia ostane a čo budeme musieť korigovať, keď od verbálnych prejavov prejdeme k tónom a obrazom, k hudbe a maľbe?

4. ARTIKULÁCIA V HUDBE

Na jeden podstatný rozdiel upozornil jazykovedec, ktorý veľmi intenzívne vnímal semiologické výzvy, bol vždy naklonený rozvíjať ich a vo svojich prácach venovaných poézii často poukazoval na blízkosť poézie a hudby. Roman Jakobson upozorňuje: „Lingvisticky vyjadrené, osobitosť hudby v porovnaní s poéziou spočíva v tom, že súbor jej konvencií (*jazyk* podľa Saussurovej terminológie) sa obmedzuje na fonologický systém a nezahŕňa etymologické rozčlenenie foném, čiže vokabulár“ (Jakobson 1973, s. 103 – 104; kurzíva R. J.). Etnológ Claude Lévi-Strauss k tomuto vyjadreniu jazykovedca (a svojho blízkeho spolupracovníka) dodáva: „Hudba nemá slová. Medzi notami, ktoré by sme mohli nazvať sonémami (keďže noty podobne ako fonémy samy nemajú nijaký zmysel) a vetou (nech ju definujeme akokoľvek) nie je nič. Hudba vylučuje slovník“ (Lévi-Strauss, 1993, s. 89).

No práve absencia slovníka v hudbe Lévi-Straussa upozornila na jednu analógiu, ktorej jazyková rovina sa ukáže, až keď v druhej artikulácii objavíme pravidlá riadiace transformácie niekoľkých základných prvkov zbavených vlastného zmyslu. Znie to ako paradox, ale teória hudby sa takto dostala k formulovaniu princípov štrukturálnej analýzy skôr, než lingvistika, s ktorou sa zrod tejto analýzy často spája. C. Lévi-Strauss na túto skutočnosť upozorňuje: „Dvojnásobný paradox: princípy, na ktorých Saussure založil štrukturálnu lingvistiku, vo Francúzsku už uprostred 18. storočia jasne, no v súvislosti s hudbou, vyslovil jeden autor. Vyvodil odtiaľ ideu, ktorá je analogická tej, za ktorú dnes vďačíme fonológii, a to napriek tomu, že artikulovanú reč a hudbu pokladal za navzájom úplne cudzie spôsoby vyjadrovania“ (Lévi-Strauss, 1993, s. 95). Tým autorom bol Michel Paul Guy de Chabanon (1730 – 1792), ktorý vo svojich úvahách vychádzal z presvedčenia, že základné prvky hudby, tóny nemajú nijaký význam, takže nie sú výrazmi vecí, ale samými vecami. Lévi-Strauss v Chabanonových ideách o hudbe nachádza predobraz koncepcie, s ktorou neskôr prišla fonológia. „Moderné lingvistické idey sa takto utvárali uvažovaním o hudbe, a nie o jazyku. V tomto zmysle sa dá povedať, že v dejinách ideí »sonológia« predchádza a predznamenáva fonológiu“ (Lévi-Strauss, 1993, s. 95 – 96).

Ako sme si všimli, u Martineta sa analýza artikulácie začínala pri významových jednotkách, aby v ďalšom kroku prešla k jednotkám bez vlastného významu, k fonémam, ktoré sú určené iba vzájomnými vzťahmi. Pri hudbe, ako ju charakterizuje Chabanon, neexistuje rovina artikulácie, ktorá by zodpovedala slovníku. „Sonológia“ teda mohla prejsť priamo k tej rovine, ktorú až oveľa neskôr odhalila fonológia.

Vzájomné vzťahy medzi tónmi sú určené pravidlami, princípmi, zákonmi, ktoré skúma teória harmónie. Aj v tejto oblasti našiel Lévi-Strauss predchodcu moderných štrukturálnych štúdií. Postupy, aké tieto štúdiá určovali pojmom transformácie, podľa neho už v dobe baroka uplatnil francúzsky hudobný skladateľ a teoretik harmónie Jean-Philippe Rameau (1683 – 1724). Prínos Rameauovej teoretickej práce o harmónii publikovanej v diele *Traktát o harmónii zredukovanej na jej prirodzené*

princípy (*Traité de l'harmonie réduite à ses principes naturels*, 1722) vyjadruje Lévi-Strauss takto: „Rameauova teória harmónie predbehla štrukturálnu analýzu. Implicitným uplatnením pojmu transformácie zredukoval Rameau počet akordov, známych v hudbe jeho doby, na tri alebo štyri. Dokázal, že zo základného akordu durovej tóniny sa obratmi dajú odvodiť všetky ostatné. Štrukturálna analýza postuluje takisto, keď redukuje počet pravidiel uzatvárania manželstiev alebo mýtov: početné pravidlá alebo mýty zredukuje na jeden a ten istý typ matrimoniálnych výmen alebo na jednu a tú istú mýtickú konštrukciu, predpokladajúc, že sa rozličným spôsobom transformujú“ (Lévi-Strauss, 1993, s. 43). C. Lévi-Strauss tu uvádza dva príklady štrukturálnych analýz, ku ktorým svojimi prácami pozoruhodne prispel: pripomeňme, čím sa pre štúdie matrimoniálnych výmen stali jeho *Elementárne štruktúry príbuzenských vzťahov* (*Les structures élémentaires de la parenté*, 1949) a pre skúmanie mýtov jeho monumentálne štvorzväzkové *Mytologiky* (*Mythologiques I – IV*, 1964 – 1971). C. Lévi-Strauss konštatuje, že princíp transformácie, ktorým sa pri etnologických analýzach dal viesť, dávno predtým priviedol Rameauovo myslenie k odhaleniu základov hudobnej harmónie.

5. ARTIKULÁCIA V LITERATÚRE A MAĽBE

Uplatnenie princípu dvojitej artikulácie našiel Lévi-Strauss i v oblasti literatúry, konkrétne v Proustovom slávnom diele *Hľadanie strateného času*. Na konci *Znovu nájdeného času* Marcel Proust prirovnáva svoju prácu k postupu krajčírky, ktorá šaty zošívá zo zvyškov nejakých iných šiat. C. Lévi-Strauss v tom vidí výsledok dvojitej artikulácie, no dodáva: „Odchyľujem sa od lingvistického použitia tohto výrazu. Toto rozšírenie sa mi však javí oprávneným, pretože jednotkami prvého rádu sú už literárne diela, ktoré sa spájajú a usporadúvajú, aby poskytl literárne dielo vyššieho rádu. Táto práca sa odlišuje od postupovania prepracúvaním projektov a náčrtov v konečnej redakcii, tu namiesto toho kúsok mozaiky ostávajú v poslednom štádiu diela rozpoznateľné a zachovávajú si svoju individualitu“ (Lévi-Strauss, 1993, s. 11).

Rozšírenie, akým na tomto mieste označuje svoju odchýlku od lingvistického chápania, sa prekrusľuje prechodom k výtvarným dielam, kde sa Lévi-Strauss zameriava na Poussinove obrazy a zvlášť na skúmanie posunu, ktorý pri porovnaní jeho dvoch obrazov, zhodne nazvaných *Et in Arcadia ego* (okolo 1629 – 1630 a 1638 – 1639), priniesla druhá verzia.

Stojí za pozornosť, že medzi vyjadreniami pripisovanými Poussinovi našiel Lévi-Strauss slová, ktoré mu pripomenuli postup, ktorý jazykoveda nazýva dvojitou artikuláciou: „Keď hovoríš o maľbe, spomeň [...], že dvadsaťštyri písmen abecedy slúži na vytvorenie našich slov a vyjadrenie našich myšlienok rovnako ako črty ľudského tela slúžia na vyjadrenie rozličných vášní duše, odkrývajúc to, čo sa odohráva v duchu“ (cit. podľa Lévi-Strauss, 1993, s. 14 – 15). Priznáva, že je to len náčrt dvojitej artikulácie, no samo uvedenie tohto náčrtu nás presvedča, ako dôsledne Lévi-

-Strauss hľadal a nachádzal príklady jej uplatnenia alebo aspoň nejasnej reflexie takéhoto uplatnenia v rozličných oblastiach. Nezabudol pritom upozorniť, že sa odchyľuje od lingvistického chápania dvojitej artikulácie.

V čom táto odchýlka spočíva a čo prináša? Zatiaľ sme si všimli tieto rozdiely: hudobné použitie nás upozornilo, že postup artikulácie tu nevedie od významových jednotiek k jednotkám bez vlastného významu; a tak pri hudbe, ako aj pri literatúre a výtvarnom umení sme zaznamenali, že pohyb vychádzajúci z týchto základov má povahu transformácií. Dodajme ešte, že tieto transformácie niekedy nadobúdajú podobu exaktne opísateľných postupov (ako je to v prípade Rameauovej teórie akordov, ktorú viedla ambícia vyjadriť vzťahy medzi akordmi s matematickou presnosťou) a inokedy sa podobajú skôr na šitie šiat zo starých zvyškov alebo na výtvarné koláže.

K jednej ďalšej charakteristike sa priblížime krátkym návratom k hudbe a zvlášť k Rameauovi.

6. ZNOVU O ARTIKULÁCIÍ V HUDBE

Naznačili sme, aký význam C. Lévi-Strauss priznáva Rameauovej teórii harmónie. Nemenej ho zaujali Rameauove hudobné diela, pričom mimoriadnu pozornosť venuje jeho opere *Castor a Pollux*. Ešte presnejšie povedané, v tejto opere sa zameriava na jedno miesto, ktoré kedysi skladatelia a muzikológovia obdivovali. Jeden z nich o tom napísal: „Obdivujeme chór *Que tout gémisses* napísaný v f mol, za ktorým hneď nasleduje krásna ária *Tristes apprêts, pâles flambeaux* v Es dur. Odvážnym spojením dvoch navzájom takých vzdialených tónin Rameau dosiahol neslýchaný úspech. Po poslednom f molovom akorde nasleduje dlhá pauza a potom basy dlho unisono spievajú tri tóny: f, as, es; nato sa začne ritornel árie v Es dur. »Je to také jednoduché, poznamenáva Adolphe Adam, že sme pri bližšom pohľade naklonení pokladať túto transpozíciu za obyčajný nezmysel, ale v skutočnosti je skvelá a taká úspešná, že f, as, es z *Castora a Pollux* sa ešte dlho uvádzalo ako geniálny ťah.« (cit. podľa Lévi-Strauss, 1993, s. 43 – 44). C. Lévi-Strauss priznáva, že toto miesto, ktoré tak nadchlo ním citovaného Adolpha Adama a neskôr napríklad aj Hectora Berlioza (ktorý o ňom píše ako o jednej z najúchvatnejších koncepcií dramatickej hudby), si možno súčasný poslucháč ani nevšimne. On však upozorňuje na pozoruhodnú zmenu, ktorá sa tu odohrala medzi prvou a druhou verzou tejto opery. Pri prvej verzii durová tónina nasleduje jednoducho po predchádzajúcej, molovej. V druhej verzii, podobne ako v prvej, je na začiatku žiaľ Sparťanov a chór *Que tout gémisses*, no pokračovanie je iné: „... na rozdiel od prvej verzie však skladateľ k tomuto chóru pripojí áriu *Tristes apprêts, pâles flambeaux*. Ária, v ktorej Telaira žiali nad smrťou milenca, trojtónovou moduláciou prejde od f mol k Es dur“ (Lévi-Strauss 1993, s. 51). Na konci tohto muzikologického výkladu pomenúva Lévi-Strauss prechod do durovej tóniny výrazom „modulácia“. Nie je to nič zvláštne, takto je predsa hudobná modulácia defi-

novaná v bežných slovníkoch. Pozoruhodným sa použitie tohto výrazu stáva až vo chvíli, keď si uvedomíme, že pojmom modulácie Lévi-Strauss bližšie určuje postup artikulácie. Artikulácia potom už nie je iba postupom, pri ktorom sa uplatňujú princípy usporiadania a transformácie nejakých základných prvkov. Pri artikulácii môže dôjsť k prechodom, akými sú v hudbe modulácie.

Modulácia, ktorou Rameau prešiel z molovej tóniny do durovej už dávno nepôsobí novátorsky. Lévi-Strauss to priznáva, jeho úvahy však smerujú k semiologickému prekročeniu hraníc a vyvodeniu záverov, ktoré pre chápanie artikulácie platia aj v iných oblastiach.

7. NAKONIEC: SPÄŤ K JAZYKU A REČI

O tom, že postupy takto chápanej artikulácie sa neobmedzujú len na hudbu a dokonca ani na umenie, nás presvedča krátka kapitola, kde Lévi-Strauss opisuje, ako mu pri dopisovaní *Nahého človeka* prišli na um Gobineauove slová o nevyhnutnosti zániku ľudského rodu, o vedecky podloženom presvedčení, že prídu „tie smrťou zachvátené veky, keď onemená zemeguľa bude naďalej, no už bez nás, do priestoru vpisovať svoje necitlivé orbity“ (cit. podľa Lévi-Strauss, 1993, s. 147).

Tón tohto odseku a zvlášť epiteton „necitlivé“ sa mu vraj vryli do pamäti. Zároveň sa mu natisol druhý, už nie Gobineauov epiteton: „abrogované“ (fr. *abrogé*). Uvedomoval si, že je to nevhodné, veď abrogácia je aktom verejnej moci, abrogujeme zákon, nariadenie, nie konštatovanie. Až keď sa po viacerých rokoch vrátil k čítaniu tejto Gobineauovej stránky, uvedomil si dôvod tohto bizarného posunu. Vraj zachytil „necitlivé“ ako určenie „orbity“, zháčil sa však vzápätí, či to neznie strojene a archaicky. Vytessená „orbita“ (fr. *orbe*) sa nevzdávala. C. Lévi-Strauss jej ďalšie pôsobenie opisuje takto: „Transformáciou, ktorá v malom pripomína tie, aké pozorujeme v mýtoch, sa pod mojím perom jej fónická osobnosť vynorila v jednoduchej inverzii: *abrogé* obsahuje *b, r, o* namiesto *o, r, b*. Len čo som to zbadal, dôvod tejto jazykovej chyby, ktorej som sa nevedel vyhnúť, sa mi ozrejml, pretože odhaľuje jeden z mechanizmov literárnej tvorby. Nevhodnosť prestáva byť nevhodnou, keď sa ukáže, že má svoju vlastnú logiku, ktorá sa líši od logiky diskurzu, kam vstúpila. Začneme ju vnímať skôr ako originálne použitie jazyka, ktoré výrazu dáva priebojnosť. Prevrátením vlastného zmyslu slovo získava nezvyčajný, autorom nezamýšľaný význam. Konštatuje ho bez toho, aby si uvedomil, že túto sémantickú inováciu spôsobili príčiny, na ktorých sa reflexívne myslenie nepodieľa“ (Lévi-Strauss, 1993, s. 148).

Vidíme, že Lévi-Strauss analýzu anekdotickej udalosti, pochybenia, ktoré sám označuje za bizarné, predlžuje k charakteristikám mýtov, literárnej tvorby a originálneho použitia jazykov. Ako si spomínáme, podobne sa zrodila modulácia v Rameauovej opere. Možno by sme vo všetkých týchto prípadoch mohli hovoriť o modulácii a pokladať ju za súčasť artikuláčnych procesov.

Bibliografia

- DESCARTES, René: Discours de la méthode. Paris: Éditions Agora 1990. 352 s.
- DUCROT, Oswald – TODOROV, Tzvetan: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris: Seuil 1972. 476 s.
- HJELMSLEV, Louis: O základech teorie jazyka. Preložil F. Čermák. Praha: Academia 1972. 154 s.
- HORECKÝ, Ján: Základy jazykovedy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 179 s.
- HORECKÝ, Ján: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 4, s. 221 – 227.
- JAKOBSON, Roman: Questions de poétique. Paris: Seuil 1973. 507 s.
- LÉVI-STRAUSS, Claude: Regarder Écouter Lire. Paris: Plon 1993. 192 s.
- MARTINET, André: Éléments de linguistique générale. Paris: Armand Colin 1967. 217 s.
- MARTINET, André: La linguistique synchronique. Paris: Presses universitaires de France 1974. 356 s.
- SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Preložil F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 467 s.

METAFYZIKA JAZYKOVÝCH ZNAKOV¹

MARIÁN ZOUHAR

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

ZOUHAR, Marián: Metaphysics of linguistic signs. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 167 – 183.

Abstract: The aim of the paper is to elaborate on the metaphysical distinction between ideal signs and physical signs in terms of the method of abstraction. Ideal signs are derived from physical signs by eliminating certain kinds of properties as theoretically superfluous. Ideal signs are claimed to be instructions that prescribe how physical signs are to be produced in their graphic form, acoustic form or any other suitable form. It is examined which level of abstraction is permitted in the case of ideal signs, i.e., which properties can be eliminated while admitting that the resulting abstract object can be still considered a sign. It is argued that one cannot eliminate the properties that are connected with the syntactic and semantic aspects of signs.

Key words: abstraction, acoustic sign, encoding, graphic sign, ideal sign, physical sign

1. ÚVOD

Medzi tradičné pojmové rozdiely vo filozofii jazyka a v lingvistike patrí rozlíšenie ideálnych znakov a fyzických znakov. **Ideálny znak** je abstraktnou entitou, ktorá nemá a nemôže mať časopriestorové koordináty, nemá vlastnosti, ktorých exemplifikovanie je závislé od časopriestorovej lokalizácie, no má niektoré vlastnosti abstraktných objektov. **Fyzický znak** sa nachádza v čase a priestore, má vlastnosti, ktoré môžu mať len fyzické objekty alebo javy, a je materializovaný prostredníctvom určitého média, predovšetkým – no nielen – zvukových vln, farebných škvŕn alebo pixelov.

Rozdiel medzi ideálnymi a fyzickými znakmi je teoreticky plodný nástroj, keďže umožňuje artikulovať niektoré skutočnosti, ktoré sa pri teoretizovaní o jazyku implicitne a neraz aj nevedome predpokladajú, a explikovať niektoré teoreticky aj prakticky dôležité pojmy vrátane samého pojmu *jazyk*. Jazyk možno charakterizovať ako systém ideálnych znakov a určitých pravidiel, pričom v jednotlivých hovorených, počúvaných, písaných, čítaných alebo myslených (prípadne nejako inak uskutočňovaných) komunikačných aktivitách sa realizujú vybrané prvky tohto systému (pozri Cmorej, 2001a, s. 17 – 18). Zo serajmých dôvodov by bolo mimoriadne zlož-

¹ Tento článok vznikol v rámci grantu VEGA č. 1/0197/20.

té, ba dokonca nemožné vymedziť jazyk ako systém fyzických znakov, a to napriek tomu, že komunikácia sa vždy uskutočňuje prostredníctvom konkrétnych fyzických znakov.

Hoci naznačený rozdiel medzi ideálnymi a fyzickými znakmi je v mnohom neproblematický a intuitívne zrejmy, vznikajú určité otázky, vďaka ktorým si vyžaduje ďalšie spresnenie. Niektoré z týchto otázok otvorím v tomto článku. V prvej časti sa pokúsím bližšie charakterizovať hlavné vlastnosti fyzických a ideálnych znakov, a to v nadväznosti na diskusie, ktoré prebehli aj v našom jazykovom prostredí. V druhej časti budem hovoriť o uplatnení **metódy abstrakcie** v súvislosti s ideálnymi znakmi. Použitie tejto metódy považujem za vhodný nástroj na vyčleňovanie ideálnych znakov. Okrem toho pomocou nej dokážeme spresniť naše chápanie ideálnych znakov. V tretej časti sa pokúsím prostredníctvom aplikácie metódy abstrakcie objasniť niektoré otázky, ktoré sa vynárajú v súvislosti s ideálnymi znakmi a ich vzťahom k fyzickým znakom. Napokon v závere stručne zhrniem hlavné výsledky článku.

2. FYZICKÝ ZNAK, IDEÁLNY ZNAK A VZŤAH MEDZI NIMI

Rozdiel medzi ideálnymi a fyzickými znakmi je **metafyzickým** rozdielom, a preto tvorí skôr filozofické pozadie – metaúroveň – lingvistických teórií než integrálnu súčasť koncepcií z oblasti morfológie, fonetiky, lexikografie a podobne, hoci aj v týchto oblastiach sa možno stretnúť s uplatňovaním tejto pojmovej dištinkcie. Neraz sa pritom zdôrazňuje, že lingvista sa zaujíma o ideálne znaky, nie o fyzické znaky (pozri Lyons, 1977, s. 28), hoci práve tie druhé sú pozorovateľnými entitami, ktoré poskytujú priame výskumné dáta pre lingvistiku (pozri Cmorej, 1985, s. 154 [2001b, s. 218]). Azda s prvou modernou reflexiou tohto rozdielu sa môžeme stretnúť v diele Ch. S. Peircea, ktorý zavádza pojmovú dvojicu typ/token a príbuznú dvojicu legisignum/sinsignum (pozri Peirce, 1931 – 1935, odseky 2.245, 2.246, 4.537).²

Možno dodať, že rozdiel medzi ideálnymi a fyzickými znakmi je len konkrétnou širšou koncepciou rozdielu medzi vzormi a exemplármi a uplatňuje sa aj v iných oblastiach. V estetike je témou vzťah medzi umeleckým dielom, napríklad hudobnou kompozíciou ako abstraktným útvarom, teda vzorom na uskutočnenie jednotlivých predvedení, alebo ako materializovaným útvarom, teda konkrétnym predvedením (pozri napríklad Dodd, 2002; Raclavský, 2007). V etike a teórii konania sa zase pracuje s rozdielom medzi typom konania alebo činu a konkrétnym konaním alebo činom, ktorý niekto uskutočnil v reálnom čase a na reálnom mieste.³

² Peirce používa terminológiu „legisign“ a „sinsign“; tvary „legisignum“ a „sinsignum“ sú prevzaté z českého prekladu Peirceovho diela *Grammatica speculativa* od Bohumila Paleka (pozri Palek, ed., 1997, s. 43).

³ Pozri Wetzell, 2018, 2. časť, kde možno nájsť ďalšie príklady a odkazy na reprezentatívnu literatúru.

V našej filozofickej literatúre otázku metafyziky jazykových znakov systematicky rozvinul Pavel Cmorej v stati publikovanej v roku 1985 v *Jazykovednom časopise*, a to na pozadí úvah o rozdieloch medzi unilaterálnou a bilaterálnou koncepciou jazykového znaku. Výhody a nevýhody týchto koncepcií jazykového znaku nie sú predmetom mojej state, a preto sa budem tejto debata vyhýbať; nič z toho, čo bude nasledovať, nemá indikovať príklon k jednej či druhej koncepcii jazykového znaku.⁴

2.1. Fyzický znak

Fyzický znak je útvar alebo jav, ktorý je časopriestorovo lokalizovaný a ku ktorému máme prístup prostredníctvom niektorého z našich zmyslov. Fyzický znak sa nachádza v čase a priestore v podobe zvukových vln, škvŕn na papieri alebo inom materiáli, usporiadaných svetelných bodov na monitore počítača, trojdimenzionálne upraveného povrchu papiera alebo iného vhodného materiálu (napríklad v prípade Braillovhovho písma), vytesaných útvarov v kameni, odliatych útvarov z kovu a podobne. Fyzické znaky teda spravidla uchopujeme prostredníctvom sluchu, zraku alebo hmatu, no nevyklúčujem, že existujú alebo budú existovať aj možnosti zapojenia ďalších zmyslov.

Je zjavné, že niektoré fyzické znaky sú len efemérne, iné môžu pretrvať veky. Znaky ako farebné útvary na papieri, pergamene, bavlnenej látke a podobne sú pomerne trvalé, za vhodných fyzikálno-chemických podmienok sú schopné pretrvať počas storočí, ba až tisícročí. Ešte trvalejšie sú znaky zhmotnené v kameni či odliate v kove. Na druhej strane znaky ako mechanické vlnenie určitej vlnovej dĺžky trvajú len počas intervalu, v ktorom má vlna istú amplitúdu. Znaky ako svetelné body na monitore dokonca trvajú ešte kratšiu dobu, pretože pixely monitora sa rozsvetujú a zhasínajú v pravidelných intervaloch mnohokrát za sekundu (čo ľudské oko nedokáže zachytiť); znak v podobe rozsvietených pixelov pretrváva len zlomok sekundy a to, čo na jeho mieste vzápätí vznikne opätovným rozsvietením pixelov, je už iný fyzický znak.

Ontológia fyzických znakov sa ďalej komplikuje tým, že produkovaný a recipovaný znak spravidla nie sú tým istým útvarom (ako naznačuje aj Cmorej, 1985, s. 152 [2001b, s. 215]). Keď hovorca vysloví určitý zvuk, vytvára akustický znak v podobe zvukovej vlny, ktorá sa šíri vzduchom, prípadne iným médiom, následne naráža na membránu v uchu prijímateľa, ktorá sa rozvibruje, vďaka čomu prijímateľ zachytí niečo, čo sa po komplikovanom spracovaní v mozgu identifikuje ako konkrétny zvuk. V tomto prípade vlnenie vzduchu a chvenie membrány sú dve rôzne

⁴ P. Cmorej sa neskôr s touto problematikou vyrovnal rozlišovaním medzi semivýrazmi a jazykovými výrazmi, pričom jazykový výraz formálne explikuje ako dvojicu tvorenú semivýrazom a významom; pozri (Cmorej, 2005). Semivýraz tak v podstate zodpovedá jazykovému znaku podľa unilaterálnej koncepcie a jazykový výraz mu zase zodpovedá podľa bilaterálnej koncepcie.

udalosti, a teda zodpovedajú im rôzne fyzické znaky – prijímateľ nevníma numeric-ky ten istý fyzický znak, ktorý hovorca vytvoril. Analogická situácia nastáva pri vi- diteľných znakoch – značky, ktoré niekto napíše na papier, sú jednou vecou, no ich obraz, ktorý si niekto utvorí, keď tieto značky vidí, je druhou vecou.

Na základe zložitej ontológie fyzických znakov, ich bohatosti, v mnohých prí- padoch efemérnosti a ďalších sprievodných komplikácií Cmorej spochybňuje mož- nosť explikovať jazyk ako systém fyzických znakov (pozri Cmorej, 1985, s. 152 [2001b, s. 215 – 216]). Potrebujeme teda niečo iné, čo bude plniť funkciu konštitu- tívnych zložiek jazyka – sú to ideálne znaky.

2.2. Ideálny znak

Ideálne znaky sú abstraktné útvary, ktoré – ak existujú – existujú inak než v čase a priestore. Otázka spôsobu existencie ideálnych znakov ma tu zaujíma len okrajovo, a teda do debaty o platonizme či rôznych umiernených alebo radikálnej- ších formách nominalizmu sa nebudem púšťať.⁵ Zaujímavejším problémom je hľa- danie vhodného explikátu ideálnych znakov. Existuje niekoľko možností, o ktorých uvažuje aj Cmorej (pozri Cmorej, 1985, s. 155 – 157 [2001b, s. 220 – 222]). Ideálny znak možno určiť ako **množinu** určitých fyzických znakov. Množiny sú abstraktné útvary, takže tento explikát by bol vhodný z hľadiska základnej povahy ideálnych znakov. Inou možnosťou je považovať ideálny znak za určitý **invariant**, ktorý vyka- zuje niektoré vlastnosti fyzických znakov, no abstrahuje od iných (napríklad fyzickej lokalizácie, materiálu, prípadne ďalších súvisiacich aspektov). Táto charakteristika nie je veľmi jasná, vyvoláva mnohé otázky. Jednou z možností, ako ju viac koncreti- zovať, je považovať ideálny znak za **návod**, vzor či inštrukciu, v akej podobe reali- zovať fyzické znaky, pričom tento vzor určuje, aké vlastnosti by mali exemplifiko- vať fyzické znaky utvorené v súlade s ním.

K tomuto vymedzeniu ideálnych znakov sa ešte neskôr vrátíme. Na tomto mieste zatiaľ uveďme len to, že existujú silné dôvody, prečo ho uprednostniť pred množinovým chápaním ideálnych znakov. Keďže množiny sú jednoznačne určené ich prvkami, ak sa množina M a množina N líšia čo len jedným prvkom, ide o dve rôzne množiny. Nech množina M obsahuje určité fyzické znaky, napríklad grafické, akustické, prípadne iné fyzické útvary zodpovedajúce slovu *ahoj*. Túto množinu po- važujme za určitý ideálny znak. Ak niekto vyprodukuje nový fyzický znak Z (naprí- klad nové vyslovenie slova *ahoj*), ktorý doposiaľ neexistoval a ktorý by sme chceli považovať len za iný exemplár rovnocenný prvkom množiny M, nie je možné zara- diť ho do množiny M tak, aby sa zachovala jej identita. Namiesto nej dostaneme inú

⁵ Urobil som tak sčasti v článku (Zouhar, 2001), na ktorý reagoval P. Cmorej v stati (Cmorej, 2003). Niektoré postoje, ktoré som v ňom prezentoval, som aj pod vplyvom Cmorejovej kritiky opustil. Rudimentárny prehľad o možných spôsoboch existencie ideálnych znakov možno nájsť v článku L. Wet- zellovej (2018, 7. časť).

množinu N, ktorá je zjednotením M a množiny {Z}. Z toho je zrejmé, že určenie ideálneho znaku ako množiny fyzických znakov nám príliš nepomôže, pretože takto dostaneme len množstvo ideálnych znakov – rôznych množín – ktoré by však intuitívne mali zodpovedať jednému znaku. A nedá sa povedať, že ideálnym znakom zodpovedajúcim slovu *ahoj* je len tá množina, ktorá obsahuje všetky minulé, súčasné aj budúce fyzické znaky zodpovedajúce tomuto slovu, pretože to vedie k ďalším problémom vrátane epistemických problémov – nikdy by sme nemohli napríklad vyhlásiť, že poznáme daný ideálny znak.⁶

Ak ideálny znak budeme považovať za návod určitého druhu, zrejme sa nevyhneme dôsledku, podľa ktorého aj v takomto prípade budeme musieť rozlíšiť niekoľko ideálnych znakov, ktoré by sme možno rozlišovať nechceli. Zdá sa totiž, že návod na vytváranie grafických znakov musí byť iný ako návod na vytváranie akustických znakov – v prvom prípade návod určuje, aký tvar máme produkovať, v druhom prípade zase určuje, aký zvuk máme kreovať. Otvára sa však priestor aj na jemnejšie členenie. V prípade grafických znakov, napríklad, je rozdiel v návode na tvorbu tvaru písaného textu na papieri v latinke a v návode na tvorbu textu v Braillovom písme, ktoré sa navyše dá čítať aj hmatom. Túto problematiku uzatvoríme až neskôr.

2.3. Vzťah medzi ideálnym znakom a fyzickým znakom

Podstatnou otázkou, ktorú musí metafyzika jazykových znakov riešiť, je vzťah medzi ideálnymi a fyzickými znakmi.⁷ Na základe čoho možno konštatovať, že určitý útvar je fyzickým znakom vo vzťahu k určitému ideálnemu znaku, a naopak, na základe čoho možno povedať, že nejaká entita je ideálnym znakom vo vzťahu k určitému fyzickému znaku? Intuitívne možno povedať, že fyzické znaky vstupujú

⁶ O týchto a ďalších problémoch píše aj P. Cmorej v uvedenej pasáži, hoci vzápätí dodáva, že „odhliadnuc od naznačených problémov, množinové chápanie ideálnych znakov je so zreteľom na precíznosť množinového pojmového aparátu jedno z najpriateľnejších“ (Cmorej, 1985, s. 156 [2001b, s. 221]). To, prirodzene, neznamená, že ho aj P. Cmorej musí akceptovať.

⁷ Túto tému rozoberá aj P. Cmorej (1985). Na tieto úvahy reagoval vo svojom kritickom príspevku J. Horecký – pozri (Horecký, 1986) – rozlišujúci systémový jazykový znak, ktorý je ideálnym objektom, a komunikačný jazykový znak, ktorý je zase zvukovým reťazcom. Konštatuje, že zvukový reťazec je vo vzťahu zastupovania s ideálnym objektom (pozri Horecký, 1985, s. 69). Horecký dodáva, že Cmorejovo rozlíšenie je platné len v prípade, že sa interpretuje uvedeným spôsobom. Vo svojej odpovedi Cmorej poukazuje na to, že Horeckého výhrady voči rozdielu medzi ideálnymi a fyzickými znakmi sú dôsledkom určitých nedorozumení súvisiacich so slovom „zastupovať“ (pozri Cmorej, 1991). Stručná reakcia sa nachádza v Horeckého článku (1992). Dodávam, že vzťah medzi ideálnymi a fyzickými znakmi nie je priamo v centre pozornosti v uvedených textoch, je v nej skôr povaha jazykového znaku a vzťahov označovania. Na Cmorejovo rozlíšenie ideálnych a fyzických znakov kriticky reagoval na stránkach *Jazykovedného časopisu* aj K. Sekvent (pozri Sekvent, 2006 a Cmorejovu odpoveď, 2009a). V neskoršej stati Sekvent navrhuje nahradiť dualistickú koncepciu rozlišujúcu ideálne a fyzické znaky (resp. Horeckého systémové a komunikačné jazykové znaky) triadickou koncepciou, ktorá obsahuje jazykové znaky, komunikačné znaky a rečové znaky (pozri Sekvent, 2011).

s ideálnymi znakmi do vzťahu **realizácie** – vo fyzickom znaku sa realizuje (materializuje) ideálny znak a fyzický znak je realizáciou (materializáciou) ideálneho znaku. Ako túto intuíciu teoreticky spracovať?

Množinové chápanie poskytuje elegantné riešenie, pretože vzťah realizácie medzi fyzickými znakmi a ideálnymi znakmi je jednoduchým vzťahom **byť prvkom** a vzťah medzi ideálnym znakom a fyzickým znakom je inverzným vzťahom **mať prvok**. Lenže v tomto prípade narážame na problémy. Ak platí úvaha z podkapitoly 2.2 a existuje tak množstvo množín, v ktorých jeden fyzický znak je prvkom, nemôžeme vybrať jednu konkrétnu dvojicu ideálny znak – fyzický znak, ktorá by reprezentovala vzťah byť prvkom a v ktorej by teda druhý prvok bol realizáciou prvého prvku. Inými slovami, jeden fyzický znak by bol realizáciou množstva ideálnych znakov a nebolo by určené, ktorý ideálny znak používateľ jazyka vo svojom prehovore realizoval. Ak by sme zase za ideálny znak vyhlásili maximálnu množinu obsahujúcu všetky fyzické realizácie určitého druhu, nemohli by sme určiť, ktorý ideálny znak sa v danom fyzickom znaku realizoval.

Vhodnejšie chápanie vzťahu realizácie zrejme dostaneme, keď ideálne znaky budeme považovať za návody na tvorbu fyzických znakov – v Cmorejovej terminológii sú ideálne znaky invariantmi (pozri Cmorej, 2001a, s. 16). Ideálne znaky tak majú **normatívnu** funkciu, predpisujú, ako písať určité znaky, ako ich verbalizovať, vyslovovať, ako ich čítať alebo počúvať a podobne. Konkrétnejšie, keď to aplikujeme na grafické fyzické znaky, ideálne znaky sú návodmi na to, aké tvary majú mať jednotlivé fyzicky realizované morfémy, slová či zložené výrazy, teda návodmi na to, aké krivky ich tvoria a ako sú rozmiestnené na podklade. Podobne v prípade akustických fyzických znakov sú ideálne znaky návodom na to, ako majú znieť jednotlivé fyzicky realizované morfémy, slová a zložené výrazy, teda návodom na to, ako znejú a ako sú v čase usporiadané. V nasledujúcej časti sa k tejto explikácii vrátim a budem ju ďalej precizovať.

3. IDEÁLNY ZNAK A ABSTRAKCIA

Ideálne znaky sú invarianty a považujú sa za abstraktné útvary, ktoré sú mimo priestoru a času. Z tejto charakteristiky môžeme vytážiť niektoré zaujímavé výsledky, ktoré sa ukážu pri podrobnejšom objasnení abstraktnosti ideálnych znakov.

3.1. Metóda abstrakcie a jej produkty

Termín *abstrakcia* je viacznačný a možno rozlíšiť pomerne veľký počet jeho významov. Väčšina z nich je pre naše úvahy irelevantná, a preto ich budem ignorovať. Pre nás zaujímavá forma viacznačnosti sa odráža v pozorovaní, podľa ktorého abstrakcia je určitý postup či **metóda** (ba dokonca vedecká metóda), ale zároveň aj **výsledok** takéhoto postupu či metódy. Na jednej strane sa teda abstrakcia považuje za procedúru vyznačujúcu sa určitou dynamikou, keďže jej vykonanie predpokladá uskutočnenie

istých krokov, na druhej strane je však abstrakciou produkt takejto procedúry, ktorý sa vyznačuje istými špecifikami.⁸ V tomto zmysle je ideálny znak abstrakciou v tom, že je produktom aplikácie metódy abstrakcie.⁹ Túto cestu teraz trochu rozvinem.

Abstrakcia ako vedecká metóda sa uplatňuje všade tam, kde objekt skúmania je potrebné v určitých ohľadoch zjednodušiť. Empirické objekty alebo javy spravidla vykazujú množstvo vlastností, ktoré sú z hľadiska našich teoretických záujmov irelevantné. Preto od nich odhliadame a pracujeme len s vlastnosťami, ktoré nás zaujímajú (pozri Bielik, 2019, s. 90). Ak odhliadneme od niektorých vlastností a budeme predpokladať, že objekt alebo jav má len tie z nich, ktoré považujeme za dôležité alebo zaujímavé, dostaneme ako produkt abstraktnú entitu určitého druhu. Veda je plná abstraktných objektov takéhoto druhu, bez nich by sa naše poznanie sveta nedostalo veľmi ďaleko.

Abstrakcia ako produkt metódy abstrakcie je však entitou špecifického druhu. Nestačí totiž len odmyslieť si niektoré vlastnosti, ktoré exemplifikoval pôvodný objekt, a výsledný abstraktný objekt považovať za exemplifikát zostávajúcich – teda tých teoreticky zaujímavých – vlastností. Ide totiž o to, že vlastnosti tvoria veľmi zložitú sieť vzájomných vzťahov, pričom v mnohých prípadoch sa stáva, že objekt môže exemplifikovať nejakú vlastnosť U len za predpokladu, že exemplifikuje nejakú inú vlastnosť V. Ak však pri abstrakcii chceme odhliadnuť od vlastnosti V, ale zároveň chceme, aby objekt naďalej mal vlastnosť U, tak nemôžeme tvrdiť, že objekt exemplifikuje vlastnosť U v pravom zmysle slova. Vzťah medzi objektom a vlastnosťou musí byť iný ako vzťah bežnej exemplifikácie. Túto skutočnosť si uvedomuje aj J. Halas, a preto vo svojej monografii o abstrakcii a idealizácii prijíma pojmový aparát Zaltavej intenzionálnej sémantiky, ktorý okrem vzťahu exemplifikácie zavádza aj vzťah **kódovania** – niektoré objekty kódujú určité vlastnosti, hoci ich neexemplifikujú (pozri Halas, 2016, s. 102).¹⁰

⁸ Pozri napríklad heslo *Abstrakcia* v (Bielik et al., 2016, s. 9) alebo monografiu (Halas, 2016, s. 95).

⁹ Dalo by sa namietnuť, že keďže v tejto diskusii ide o *ideálne* znaky, tak vhodnejšou metódou by bola metóda idealizácie, nie abstrakcie; pozri heslo *Idealizácia* v Bielik et al., 2016, (s. 45 – 47). Tieto dve metódy sa často analyzujú spolu (pozri napríklad Bielik, 2019, s. 90 – 92, alebo Halas, 2016). Ide o rôzne, no v niektorých ohľadoch príbuzné metódy. Napriek tomu však idealizácia nie je v tomto kontexte vhodná, pretože ideálnym znakom nechceme pripisovať vlastnosti, o ktorých vieme, že ich nemajú a ani ich mať nemôžu (produktom aplikácie metódy idealizácie je práve objekt, ktorý z východiskového objektu dostaneme tak, že mu pripíšeme práve takúto vlastnosť alebo vlastnosti).

¹⁰ O pojme kódovania v tomto zmysle pozri Zalta, 1988, s. 18, hoci treba konštatovať, že v Zaltovej koncepcii ide o primitívny pojem, a teda nedefinuje ho, len ho určitým spôsobom charakterizuje. Napríklad fiktívne objekty ako Sherlock Holmes nemôžu exemplifikovať vlastnosti *byť človek*, *byť detektív* a podobne v rovnakom zmysle, v akom ich exemplifikuje akýkoľvek reálny človek. Napriek tomu Sherlock Holmes kóduje tieto vlastnosti a na základe toho o ňom môžeme ako o človeku alebo detektívi hovoriť, hoci ide len o fiktívneho človeka a detektíva. Fiktívne objekty zároveň vstupujú do vzťahu exemplifikácie s niektorými vlastnosťami – ide napríklad o vlastnosti ako *byť fiktívny*, *neexistovať v čase*, *neexistovať v priestore* a podobne. Podľa Zaltu je rozdiel medzi reálnymi objektmi a fiktívnymi objektmi v tom, že kým tie druhé môžu vlastnosti exemplifikovať aj kódovať, tie prvé môžu vlastnosti len exemplifikovať.

Pozrime sa na pomerne triviálny príklad. Keď si zoberieme nejaký fyzický objekt, napríklad kameň, ktorý sa vyznačuje určitými vlastnosťami, ako sú *mať priemer P* , *mať farbu F* , *mať hmotnosť H* , *mať veľkosť V* , *mať mieru tvrdosti T* a podobne, abstrakciu uskutočníme, keď si čo len jednu z týchto alebo iných vlastností odmyslíme. Výsledkom však nebude fyzický objekt s menším počtom vlastností alebo fyzický objekt s niektorými neurčenými vlastnosťami, ale abstraktný objekt. Ak budeme abstrahovať napríklad od vlastnosti *mať farbu F* , ale ostatné vlastnosti zachováme, nedostaneme kameň s vlastnosťou *mať neurčitú farbu* alebo *byť priesvitný*, ale dostaneme kameň bez akejkoľvek farby, teda objekt, pri ktorom sa o farbe nedá zmysluplne vyjadrovať (podobne ako sa nedá zmysluplne vyjadrovať napríklad o farbe čísiel) – objekt tohto druhu však sotva v materiálnej podobe môže existovať. Musí teda ísť o abstraktný, nefyzický objekt. Tento abstraktný objekt by však mal mať ostatné vlastnosti – napríklad *mať priemer P* , *mať veľkosť V* , *mať mieru tvrdosti T* , *mať hmotnosť H* a podobne. Je však zjavné, že žiadny abstraktný objekt aspoň niektoré z týchto vlastností (tvrdosť, hmotnosť) nemôže exemplifikovať. Musí ich teda mať v inom zmysle, napríklad v tom zmysle, že ich kóduje alebo nejako reprezentuje.

Produktmi metódy abstrakcie sú abstraktné objekty, ktoré nie sú v čase ani v priestore, a teda ak možno hovoriť o ich existencii, tak len v takom zmysle, ktorý nepredpokladá priestorovú lokalizáciu ani časové trvanie. Bolo by preto nesprávne, keby sme vzťah medzi východiskovým objektom a jeho abstraktným korelátom, ktorý dostaneme po uskutočnení metódy abstrakcie, chápali tak, že abstraktný objekt nejako vzniká na základe abstrakcie alebo že jeho existencia je závislá od uskutočnenia tejto metódy. Nemôže to tak byť. Tieto abstraktné objekty existujú (v nejakom zmysle tohto slova) nezávisle od realizácie tejto metódy. Uplatnenie metódy abstrakcie preto možno adekvátnejšie chápať v tom zmysle, že pomocou nej sa spomedzi všetkých abstraktných objektov vyberá ten vhodný, ktorý zodpovedá požadovanému produktu použitia tejto metódy. Tento odsek je len poznámkou na okraj, no z metafyzického hľadiska je dôležitý preto, aby sa eliminovali niektoré neopodstatnené námietky voči doterajšiemu výkladu. Iste, možno vyvoláva nové otázky, ale odpovedať na ne v kontexte našich úvah nie je potrebné.

Možno teda usúdiť, že pri aplikácii metódy abstrakcie sa uskutočňujú dve podstatné zmeny – po prvé, pôvodné objekty alebo javy sa nahrádzajú ich abstraktnými korelátmi, ktoré majú len vybrané vlastnosti, a po druhé, vzťah medzi abstraktným objektom a týmito vlastnosťami nie je vzťahom tradičnej exemplifikácie, ale má inú povahu. Pri ďalších úvahách o jazykových znakoch budem od druhej zmeny len predpokladať, nebudem ju bližšie objasňovať, keďže si vyžaduje ďalšie skúmanie, ktorého dôsledky môžu byť ďalekosiahle. Zameriam sa len na prvú zmenu, a to nahradenie pôvodného fyzického objektu abstraktnou entitou.

3.2. Ideálny znak ako produkt abstrakcie

Vo svetle týchto úvah teraz prejdime k aplikácii na jazykové znaky. Keď si vezmeme konkrétnu, napríklad grafickú realizáciu slova *ahoj* a budeme abstraho-

vať od niektorých vlastností tejto realizácie, dostaneme sa k abstraktnej entite, ktorá odmyslené vlastnosti už mať nebude. Od grafickej realizácie tohto slova napísaného modrým atramentom na papieri si môžeme odmyslieť napríklad vlastnosť *byť napísaný*, teda to, že je napísaný (a nič iné), a dostaneme objekt, ktorý musí byť abstraktný – tento objekt by totiž mal mať vlastnosti ako *mať určitý tvar*, *byť umiestnený na papieri*, *byť z atramentu*, *mať modrú farbu* a podobne, no nemal by vlastnosť odvodenú od spôsobu jeho produkcie.¹¹ Fyzický objekt, ktorý by mal určitý tvar, bol by umiestnený na papieri, bol by z atramentu a mal by modrú farbu, ale zároveň by nemal žiadny spôsob produkcie, nemôže existovať. Abstraktný objekt nie je z atramentu, nie je na papieri, nemá istý tvar ani nie modrý v tom zmysle, že by tieto vlastnosti exemplifikoval – exemplifikovať ich totiž môžu len fyzické objekty – ale kóduje ich v naznačenom zmysle. Postupne si môžeme odmyslieť aj ďalšie vlastnosti, napríklad vlastnosť *byť z atramentu*, a dostaneme tak abstraktný objekt, ktorý bude kódovať vlastnosti ako *mať určitý tvar*, *byť umiestnený na papieri* a *byť modrý* atď. V tejto procedúre môžeme pokračovať aj ďalej a vždy po takejto aplikácii metódy abstrakcie dostaneme iný objekt, ktorý kóduje menej vlastností ako predošlý objekt.

Dokedy môžeme tento postup aplikovať? Aká je prípustná miera abstrakcie v prípade jazykových znakov? Problém možno bližšie konkretizovať nasledovne: V predošlom opise sme pracovali s myšlienkou, že aplikáciou metódy abstrakcie si odmyslíme určitú vlastnosť pôvodného objektu a pri ďalších aplikáciách tejto metódy si odmyslíme ďalšie a ďalšie vlastnosti objektov, ktoré dostaneme. Dostávame tak abstraktné objekty vyššej a vyššej úrovne – čím menej vlastností daný objekt kóduje (teda čím viac vlastností sme si odmysleli), tým vyššie sa umiestňuje v hierarchii abstraktných objektov. Spomedzi abstraktných objektov umiestnených na jednotlivých úrovniach v hierarchii by sme mali vybrať ten, ktorý by sa mal považovať za ideálny znak, ktorého realizácie majú tvar *ahoj*.¹²

Optimálnym ideálnym znakom bude nepochybne taký abstraktný objekt, ktorý kóduje čo najmenej vlastností, ale zároveň kóduje vlastnosti, ktoré budeme považovať za podstatné. V takom prípade bude totiž ideálny znak dostatočne všeobecný – to znamená, že bude plniť funkciu invariantu pre čo najväčší počet fyzických znakov. V prípade grafických jazykových znakov bude takou voľbou objekt, ktorý kóduje vlastnosť špecifikujúcu základný tvar príslušných fyzických realizácií (no nie vlastností týkajúce sa farby, podkladu či materiálu a podobne). V prípade akustických jazykových znakov bude zase funkciu ideálneho znaku najlepšie plniť abstraktný objekt, ktorý kóduje základnú podobu zvukovej stránky fyzických

¹¹ Ak abstrahujeme od toho, že objekt bol napísaný, neznamená to, že namiesto tohto spôsobu produkcie dosádzame niečo iné, napríklad to, že bol vytlačený, alebo to, že sa nejako sám od seba zhmotnil. Malo by ísť o objekt, ktorý nebol nijakým spôsobom vyprodukovaný.

¹² Na okraj dodávam, že keďže reálne objekty môžu vlastnosti len exemplifikovať, nie aj kódovať, tak ideálne znaky treba považovať za fiktívne objekty – ide o teoretické fikcie.

realizácií.¹³ Okrem toho by však ideálne znaky mali kódovať aj niečo iné, a to vlastnosť, ktorú môžeme nazývať *znakovosť* – ide o vlastnosť, vďaka ktorej je jazykový znak znakom. Túto vlastnosť nebudem bližšie charakterizovať, ponechávam ju otvorenú a prístupnú celej palete teoretických explikácií. Znakovosť znaku zrejme spočíva v celom komplexe vlastností, nejde o jednu jednoduchú vlastnosť, a preto znakovosť možno chápať aj ako reprezentanta takéhoto komplexu. Možno však povedať, že jedným z prvkov tohto komplexu bude aj vlastnosť *zastupovať niečo mimo seba*, ktorá je nevyhnutnou vlastnosťou každého znaku.¹⁴

Ak ideálne znaky budeme chápať ako abstrakcie uvedených druhov, budú plniť funkcie, ktoré im chceme prisúdiť – to znamená, že budú návodom na tvorbu grafických či akustických fyzických znakov a budú dostatočne všeobecným invariantom na to, aby boli podľa nich vytvorené všetky grafické či akustické fyzické znaky, o ktorých by sme chceli, aby boli fyzickými realizáciami daných ideálnych znakov.

Inverznou metódou k metóde abstrakcie je **konkretizácia**, pri ktorej sa špecifikujú vlastnosti, od ktorých sa pôvodne abstrahovalo (pozri Halas, 2016, s. 118 – 119). Cesta od ideálnych znakov k fyzickým znakom sa preto dá interpretovať ako aplikácia metódy konkretizácie. Možno povedať, že fyzický znak je realizáciou určitého ideálneho znaku vtedy, keď je možné modelovať cestu od ideálneho znaku k fyzickému znaku postupnosťou aplikácií metódy konkretizácie. Na poslednom stupni ako produkt aplikácie metódy konkretizácie dostaneme fyzický objekt lokalizovaný v čase a v priestore, ktorý je plne určený, pokiaľ ide o všetky vlastnosti patriace fyzickým predmetom – takýto objekt bude exemplifikovať všetky vlastnosti kódované východiskovými abstraktnými objektmi, ktoré sme konkretizovali.

4. MIERA ABSTRAKCIE

Predložená koncepcia ideálnych znakov a fyzických znakov vychádza z úvah, ktoré sa v literatúre už objavili a ktoré boli doplnené o explicitné použitie metódy abstrakcie (a následne konkretizácie). V tejto časti stručne načrtnem niektoré ďalšie otázky, ktoré by komplexná teória metafyziky jazykových znakov mala reflektovať. Poskytnem síce aj čiastkové odpovede na ne, no na veľké detaily v tomto článku nie je dostatok miesta. Všetky tieto otázky súvisia s jednou základnou té-

¹³ V texte hovorím o základnom grafickom tvare či základnej akustickej podobe. Mienim tým naznačiť, že treba abstrahovať od špecifik jednotlivých typov písma (písané verus tlačené písmo, pätkové verus bezpätkové písmo a podobne), resp. od špecifik jednotlivých podôb produkcie zvuku. Dôležité sú len rudimentárne aspekty grafickej alebo akustickej podoby fyzických znakov, aby sme mohli za grafickú realizáciu ideálneho znaku považovať ako znak napísaný úhladným písmom, tak aj znak načarbaný sotva čitateľným písmom, resp. aby sme mohli za akustickú realizáciu ideálneho znaku považovať ako znak, ktorý je zreteľne artikulovaný, tak aj nezreteľný mumlavý zvuk.

¹⁴ Odpovede na otázku, v čom spočíva znakovosť znaku, sa budú líšiť nielen v závislosti od toho, či akceptujeme unilaterálnu alebo bilaterálnu koncepciu znaku, ale aj od toho, aké ďalšie teoretické a filozofické východiská zvolíme.

mou – aká miera abstrakcie je prípustná, aby sme abstraktný objekt mohli ešte považovať za ideálny znak?

4.1. Strešný graficko-akustický ideálny znak

Prvá téma sa v predchádzajúcich úvahách už na niekoľkých miestach vynorila. Týka sa rozlíšenia rôznych druhov ideálnych znakov, konkrétne ideálnych znakov, ktoré reprezentujú grafické znaky, a ideálnych znakov, ktoré zastupujú akustické znaky.¹⁵ Môžeme si položiť otázku, či sa dá produktívne uvažovať o ideálnom znaku, ktorý by spoločne reprezentoval ako grafické, tak aj akustické (prípadne niektoré ďalšie fyzické) znaky, teda bol by strešným ideálnym znakom.

Existenciu takýchto ideálnych znakov Cmorej pripúšťal, no robil tak v kontexte množinovej interpretácie ideálnych znakov (pozri Cmorej, 1985, s. 155 [2001b, s. 220]; 2001a, s. 15). Otázka teraz znie, či túto myšlienku dokážeme uplatniť aj v kontexte koncepcie, podľa ktorej ideálny znak je invariantný návod na tvorbu fyzických znakov.

Predpokladajme, že aplikáciou metódy abstrakcie sme sa dostali na takú úroveň abstrakcie, na ktorej máme k dispozícii dva abstraktné objekty – jeden objekt kóduje vlastnosti *znakovosť* a *mať základný grafický tvar T* a druhý objekt kóduje vlastnosť *znakovosť* a *mať základné akustické znenie Z*. Z tejto úrovne sa môžeme dostať na ešte všeobecnejšiu úroveň, k abstraktnému objektu, ktorý bude kódovať len vlastnosť *znakovosť*. Je takýto objekt vhodným kandidátom na post ideálneho znaku? Odpoveď by mala byť záporná. Objekt tejto úrovne abstrakcie však nemožno považovať za invariantný návod na tvorbu fyzických znakov, keďže nešpecifikuje, ako má vyzeráť grafický ani akustický znak. Táto cesta k strešnému ideálnemu znaku, ktorého fyzické realizácie by mohli nadobúdať ako grafickú, tak aj akustickú podobu, zrejme nie je schodná.

Iná cesta by však mohla byť schodnejšia. Vychádza z neproblematického predpokladu, podľa ktorého platí, že ak objekt exemplifikuje vlastnosť *byť P*, tak exemplifikuje aj vlastnosť *byť P alebo Q*. Vo všeobecnosti, ak objekt exemplifikuje istú vlastnosť, tak exemplifikuje celý rad – ktorý môže byť nekonečne veľký – ďalších vlastností uvedeného tvaru. Pri aplikácii metódy abstrakcie na takýto objekt môžeme uvažovať o tom, že ak abstrahujeme od vlastnosti tvaru *byť P*, tak automaticky abstrahujeme aj od všetkých vlastností tvaru *byť P alebo Q*, a teda pre výsledný abstraktný objekt bude platiť, že ak nekóduje vlastnosť *byť P*, tak nekóduje ani žiadnu z vlastností tvaru *byť P alebo Q*. Alternatívne však môžeme tvrdiť aj to, že ak abstrahujeme od vlastnosti tvaru *byť P*, neznamená to, že abstrahujeme aj od všetkých vlastností tvaru *byť P alebo Q*, a teda pre výsledný abstraktný objekt bude platiť, že hoci nekóduje vlastnosť *byť P*, môže kódovať vlastnosť tvaru *byť P alebo Q*.

¹⁵ K nim by sme azda mohli pridať aj ideálne znaky, ktoré reprezentujú myslené znaky, no od tejto komplikácie budem v texte kvôli jednoduchosti odhliadať.

Práve to je postup, ktorý môžeme v našej situácii využiť. Môžeme uvažovať o tom, že abstraktný objekt, ktorý kóduje vlastnosť *znakovosť* a vlastnosť *mat' základný grafický tvar T*, kóduje aj vlastnosť *mat' základný grafický tvar T alebo základné akustické znenie Z*. Analogicky objekt, ktorý kóduje vlastnosť *znakovosť* a vlastnosť *mat' základné akustické znenie Z*, kóduje aj vlastnosť *mat' základný grafický tvar T alebo základné akustické znenie Z*. Keď v prvom prípade abstrahujeme od vlastnosti *mat' základný grafický tvar T* a v druhom prípade od vlastnosti *mat' základné akustické znenie Z*, dostaneme abstraktný objekt, ktorý kóduje vlastnosti *znakovosť* a *mat' základný grafický tvar T alebo základné akustické znenie Z*.¹⁶ A to je objekt, ktorý môže byť strešným ideálnym znakom ako pre grafické, tak aj pre akustické fyzické znaky, pretože bude návodom, ako realizovať grafický aj akustický znak.

Zdá sa teda, že táto cesta je efektívna – nachádzame pomocou nej vysokú mieru všeobecnosti, ale zároveň zachovávame aj plnohodnotnú funkčnosť všeobecného ideálneho znaku ako návodu na realizáciu fyzických znakov.

4.2. Neznakové abstraktné objekty

Druhá téma sa problematikou podobnosti medzi fyzickými útvarmi určitého druhu a ideálnymi znakmi zaoberá z trochu inej stránky. Otázka znie, či každý fyzický útvar, ktorý sa graficky alebo akusticky podobá fyzickým realizáciám príslušných ideálnych znakov, máme považovať za realizáciu daného ideálneho znaku. Stačí takýto druh podobnosti na to, aby sme ho považovali za realizáciu určitého ideálneho znaku?

Buďme konkrétnejší. Ak papagáj, ktorý je trvalým obyvateľom jedného z bratislavských obchodov s chovateľskými potrebami, vydáva zvuky, ktoré znejú ako pozdrav *ahoj*, alebo ak sa na pláži objaví naplavenina z rias, ktoré vytvárajú útvar v tvare slova *ahoj*, máme takéto fyzické objekty považovať za fyzické realizácie určitých ideálnych znakov, napríklad slov nášho jazyka?¹⁷ V prospech kladnej odpovede by sa dalo uviesť, že tieto útvary majú rovnakú podobu a usporiadanie ako akýkoľvek akustický jav, ktorý vznikne vyslovením slovenského slova *ahoj*, alebo akýkoľvek grafický útvar, ktorý niekto vytvorí, keď napíše slovo *ahoj*. Ba dokonca tieto útvary sa môžu viac podobať na fyzické realizácie slova *ahoj* ako prípady, ktoré vniknú len nezreteľným zamúňaním niečoho alebo lajdáckym načarbaním nejakých klikov-hákov na papieri, hoci tieto objekty by sme za realizácie slova *ahoj* chceli považovať. Zdá sa, že kladná odpoveď musí byť uspokojivá, pokiaľ ideálne znaky považujeme za abstraktné vzory na utváranie určitých grafických alebo akustických útvarov.

¹⁶ Druhá z týchto vlastností je fakticky charakteristickou vlastnosťou množiny všetkých grafických a akustických fyzických znakov, o ktorej uvažuje Cmorej (pozri Cmorej, 1985, s. 155 [2001b, s. 220]), a teda tento návrh je dostatočne blízky aj množinovej koncepcii ideálnych znakov.

¹⁷ O pozitívnych aj negatívnych stránkach kladnej odpovede na otázku tohto druhu uvažuje aj Cmorej (pozri Cmorej, 1985, s. 153 [2001b, s. 216 – 217]).

Zvodom kladnej odpovede by sme však pravdepodobne mali odolať. Hlavný dôvod je ukotvený v myšlienke Juraja Dolníka: „Jazykový znak jestvuje len ako znak, ktorý je prvkom, komponentom istého konkrétneho jazyka“ (Dolník, 2013, s. 28). Zvuky vydávané papagájom ani priestorový útvar vzniknutý naplavením nejakého materiálu nie sú súčasťou jazyka, a preto nie sú ani jazykovými znakmi. Zdá sa dokonca, že nie sú ani znakmi nejakých iných druhov (hoci papagájov prejav sa azda dá považovať za príznak niečoho, resp. za podmienenú reakciu na niečo).

V našej koncepcii založenej na metóde abstrakcie môžeme túto skutočnosť postihnúť pomerne jednoduchým spôsobom. Ako sme videli, aplikáciou tejto metódy sa dostávame k rôznym úrovniam abstrakcie. Na určitej úrovni máme k dispozícii abstraktnú entitu, ktorú považujeme za ideálny znak, pretože kóduje niektoré dôležité vlastnosti, najmä vlastnosť *znakovosť* a vlastnosť *mat' základný grafický tvar T* alebo vlastnosť *mat' základné akustické znenie Z* (resp. vlastnosť *mat' základný grafický tvar T alebo základné akustické znenie Z*). Ako sme už uviedli, vlastnosť *znakovosť* môže byť značne komplexná a teraz vidíme, že jednou z jej zložiek je aj atribút spomínaný v uvedenom citáte od Dolníka.

V aplikácii metódy abstrakcie môžeme, prirodzene, pokračovať aj ďalej a môžeme si odmyslieť vlastnosť *znakovosť* – výsledný objekt bude abstraktnou entitou kódujúcou len určité grafické alebo akustické danosti. Možno povedať, že papagáj svojim vyslovením zvuku *ahoj* realizuje tento abstraktný objekt, keďže vyslovený zvuk má zodpovedajúcu akustickú podobu. Zároveň však možno povedať, že ak hovorca v rámci komunikačnej interakcie vysloví *ahoj*, nepochybne aj on realizuje ten istý abstraktný objekt, pretože jeho produkt má rovnaký akustický charakter. Podstatný rozdiel však spočíva v tom, že hovorcov zvuk *ahoj* je aj realizáciou príslušného ideálneho znaku *ahoj*, kým papagájov zvuk nie je realizáciou tohto ideálneho znaku. Inými slovami, hovorcov zvuk *ahoj* realizuje danú abstraktnú entitu preto, lebo realizuje aj ideálny znak, od ktorého sa k tejto entite dostaneme aplikáciou metódy abstrakcie. Na druhej strane papagájov zvuk *ahoj* realizuje danú abstraktnú entitu napriek tomu, že nie je realizáciou aj spomenutého ideálneho znaku, pretože k tejto abstraktnej entite sa možno dostať pomocou abstrakcie aj inou cestou ako cestou vedúcou od ideálneho znaku.

Môžeme teda uzavrieť, že papagájove zvuky ani naplavené útvary nie sú realizáciami ideálnych znakov, pretože tieto fyzické útvary nie sú znakmi, hoci svojou grafickou alebo akustickou podobou sa môžu na niektoré znaky podobať. Možno ich však považovať za realizácie iných abstraktných entít, ktoré nemajú znakovú povahu.

4.3. Nadjazykový ideálny znak

Tretia téma sa týka skutočnosti, že slovo z jedného jazyka sa môže vyskytovať aj v inom jazyku, pričom v tomto druhom jazyku môže niesť iný význam, nie je však vylúčené, že môže niesť taký istý (alebo veľmi podobný) význam ako v prvom jazyku. Možno sa preto pýtať, či fyzický znak vyprodukovaný používateľom jedného

jazyka a fyzický znak vyprodukovaný používateľom druhého jazyka sú realizáciami toho istého ideálneho znaku alebo či ide o realizácie rôznych ideálnych znakov, ktoré však kódujú niektoré spoločné vlastnosti – napríklad vlastnosti *znakovosť* a *mat' základný grafický tvar T alebo základné akustické znenie Z*.

Ak by malo ísť o realizácie dvoch rôznych ideálnych znakov, zjavne by sa museli líšiť kódovaním niektorých rozdielných vlastností. Spoločne môžu kódovať vlastnosť *mat' základný grafický tvar T* alebo vlastnosť *mat' základné akustické znenie Z*, prípadne vlastnosť *mat' základný grafický tvar T alebo základné akustické znenie Z*.¹⁸ Rozdiel medzi nimi môžeme zachytiť napríklad tak, že vlastnosť *znakovosť* bude obsahovať aj niektoré jazykovo špecifické komponenty. Po jednoduchej úvahe môžeme rozdielnosť medzi nimi pripísať na vrub najmenej trom druhom vlastností, ktoré ideálne znaky môžu kódovať.

Jazykovú špecifickosť môžeme na jednej strane zachytiť tak, že znakovosť sa relativizuje vzhľadom na konkrétny jazyk. To znamená, že jeden abstraktný objekt kóduje vlastnosť *byť znakom jazyka J₁*, a druhý kóduje vlastnosť *byť znakom jazyka J₂*. Slovenský výraz *mech* nebude tým istým znakom ako český výraz *mech*, pretože hoci ich grafická a akustická podoba je zhodná, slovenčina a čeština sú rôzne jazyky. Relativizácia vzhľadom na konkrétny jazyk môže byť jednou zo zložiek znakovosti. Takéto stanovisko nemusí byť cudzie ani Dolníkovej myšlienke z predošlej podkapi- toly, pokiaľ ju budeme čítať určitým spôsobom.

Jazykovú špecifickosť môžeme takisto zachytiť prostredníctvom syntaktických atribútov znakov z rôznych jazykov. Jeden z rozdielov medzi českým slovom *mech* a slovenským slovom *mech* spočíva v ich deklinačných tvaroch, keďže napríklad genitív singuláru slovenského *mech* je *mecha*, no genitív singuláru českého *mech* je *mechu*. Jednotlivé deklinačné tvary slova síce môžeme považovať za samostatné ideálne znaky, predsa len však existujú medzi nimi silné systémové väzby, ktoré sú dané pravidlami skloňovania. V tomto zmysle existuje väzba medzi slovenskými výrazmi *mech* a *mecha*, no nie medzi slovenskými výrazmi *mech* a *vrece*. Jednou zo zložiek znakovosti konkrétneho znaku teda môžu byť aj väzby na syntaktické deriváty tohto znaku. Ak v rôznych jazykoch rovnako vyzerajúce a znejúce slovo má rôzne syntaktické deriváty, ide o rôzne ideálne znaky.

Jazykovú špecifickosť môžeme zachytiť aj prostredníctvom sémantiky. Rozdiel medzi českým slovom *mech* a slovenským slovom *mech* existuje aj na úrovni významu – znamenajú rôzne veci, čo vidieť napríklad v tom, že sa vyskytujú v rôznych synonymických radoch. Ak by súčasťou znaku boli aj vlastnosti týkajúce sa toho, čo príslušný graficky vyzerajúci alebo akusticky znejúci útvar znamená, išlo by o diferencačný prvok, ktorý by odlišil slovenský znak *mech* od českého znaku *mech*.

¹⁸ Nie je nevyhnutné, aby spoločne kódovali všetky tieto vlastnosti, pretože v rôznych jazykoch sa môžu rovnako vyzerajúce grafické útvary vyslovovať rôzne, resp. rovnaké akustické útvary sa môžu graficky zaznamenávať odlišne.

Takto chápaná znakovosť – resp. jedna z jej zložiek – by bola natoľko jazykovo špecifická, že by bola podkladom na rozlíšenie rôznych ideálnych znakov, hoci by graficky a akusticky boli nerozlišiteľné, ako je to v prípade slovenského slova *mech* a českého slova *mech*.

Ak by na druhej strane malo ísť o realizácie toho istého ideálneho znaku, museli by sme zabezpečiť, aby vlastnosť *znakovosť*, ktorú by tento ideálny znak mal kódovať, nebola jazykovo špecifická v tom zmysle, že by reflektovala atribúty konkrétneho jazyka. To znamená, že napríklad v prípade slovenského slova *mech* a českého slova *mech* by spomenuté rozdiely nemohli patriť medzi vlastnosti, ktoré by mohol príslušný ideálny znak kódovať.

To však prináša problémy. Hlavný z nich spočíva v tom, že ideálny jazykový znak by nemohol existovať v systémových vzťahoch týkajúcich sa syntaktických a sémantických aspektov. Keďže v slovenčine slovo *mech* vystupuje v iných syntaktických a sémantických systémových vzťahoch ako v češtine, pri ideálnom znaku by sme od nich museli abstrahovať. Túto myšlienku by sme mohli doviestť až do dôsledku, podľa ktorého by ideálne znaky neboli súčasťou jazykového systému. To nie je prijateľné, a to nielen s ohľadom na citovanú Dolníkovu tézu.

Neprijateľné je to aj preto, lebo by zostalo nevysvetlené, ako je možné, že fyzické znaky, ktoré by mali byť realizáciami daného ideálneho znaku, existujú v zodpovedajúcich systémových syntaktických a sémantických vzťahoch, a ako je možné, že dokonca existujú v dvoch rôznych množinách systémových vzťahov – v jednej, ktorá patrí k slovenčine, v druhej, ktorá patrí zase k češtine. Odkiaľ sa tieto systémové vzťahy na úrovni fyzických znakov vzali, ak nekopírujú systémové vzťahy na úrovni ideálnych znakov? Zjavne by sa tieto systémové vzťahy museli zaviesť pri aplikácii metódy konkretizácie, ktorej prostredníctvom môžeme z abstraktných entít prejsť k fyzickým objektom. To však sotva môžeme akceptovať, pretože by to znamenalo, aby sa takýmto postupom zaviedli veľmi zložité a rozmanité vzťahy. Z teoretického hľadiska je oveľa jednoduchšie predpokladať, že tieto vzťahy sa vyskytujú už na úrovni ideálnych jazykových znakov a že fyzické znaky v nich vystupujú vďaka tomu, že sú realizáciami týchto ideálnych znakov.

Z predchádzajúcich úvah by malo byť zrejmé, že nadjazykový ideálny znak je problematický. Je síce možné z ideálnych znakov patriacich do konkrétnych jazykov abstrahovať ich relativizáciu vzhľadom na konkrétne jazyky, čoho výsledkom bude abstraktný objekt vyššej úrovne, no hrozí, že týmto spôsobom daný útvar stratí znakovosť – nebude možné považovať ho za ideálny *znak*, ale za neznakovú abstraktnú entitu.

5. ZÁVER

Hlavnou témou tohto článku bol pokus zachytiť rozdiel medzi fyzickými znakmi a ideálnymi znakmi prostredníctvom aplikácie metódy abstrakcie. Ideálny znak

možno intuitívne považovať za návod na tvorbu fyzických znakov, ktoré majú určitú grafickú, akustickú alebo prípadne inú podobu. Tento návod má abstraktnú povahu, kým jednotlivé produkty, ktoré získame jeho realizáciou, majú fyzickú, v čase a priestore lokalizovateľnú podobu. Rozdiel medzi ideálnymi znakmi a fyzickými znakmi (alebo obdobný rozdiel) sa ukazuje ako teoreticky užitočný, keďže môže byť efektívnym nástrojom vysvetlenia rôznych znakových a jazykových fenoménov. Využitie metódy abstrakcie pri identifikácii ideálneho znaku, ktorý má zodpovedať príslušnému fyzickému znaku, sa javí ako plodný prostriedok, hoci so sebou prináša aj niektoré filozofické komplikácie (jednou z nich, ktorú som v článku len naznačil, je druh vzťahu medzi abstraktnými objektmi a niektorými vlastnosťami, ktoré exemplifikujú fyzické znaky, no nemôžu ich exemplifikovať ideálne znaky).

Keďže pri abstrakcii ide o elimináciu niektorých teoreticky nezaujímavých vlastností, možno si klásť otázku, aká miera abstrakcie je prípustná. Táto téma je dôležitá okrem iného aj preto, že súvisí s otázkou, čo všetko môžeme považovať za ideálny jazykový znak a čo už ideálnym jazykovým znakom byť nemôže. Existujú vlastnosti, od ktorých nemôžeme abstrahovať, keďže sú pre existenciu jazykových znakov ako jazykových znakov podstatné? Nepochybne existujú. Nie každý abstraktný objekt, ku ktorému sa dostaneme prostredníctvom aplikácie metódy abstrakcie, sa môže kvalifikovať ako ideálny jazykový znak, a preto je dôležité zistiť, aká miera abstrakcie je prípustná. Úvahy z tejto state naznačujú, že pri abstrakcii nemôžeme eliminovať vlastnosť *znakovosť* a vlastnosti týkajúce sa syntaktických a sémantických systémových vzťahov, ktorých prostredníctvom sa jednotlivé znaky medzi sebou prepájajú (pričom tieto vlastnosti môžu byť súčasťou komplexnej vlastnosti *znakovosť*, ako už bolo naznačené).

Prizma, cez ktorú sme pristupovali k rozdielu medzi ideálnymi a fyzickými znakmi v tomto článku, bola primárne filozofická, resp. presnejšie, metafyzická. Bez ohľadu na konkrétny metafyzický opis ideálnych znakov a fyzických znakov však možno uznať, že hoci sa v lingvistickom bádání môže táto pojmová dvojica tematizovať rôznymi spôsobmi a možno ju označovať rôznymi termínmi, je pevnou súčasťou mnohých jazykovedných disciplín.

Bibliografia

BIELIK, Lukáš: Metodologické aspekty vedy. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2019. 340 s.

BIELIK, Lukáš – HALAS, Juraj – HANZEL, Igor – KOSTEREC, Miloš – MARKO, Vladimír – ZOUHAR, Marián: Slovník metodologických pojmov. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2016. 136 s.

CMOREJ, Pavel: K explikácii pojmu jazykový znak. In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, č. 2, s. 150 – 162. (Znovu vydané in Cmorej, 2001b, s. 213 – 229).

- CMOREJ, Pavel: O ideálnych jazykových znakoch a označení. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 122 – 129.
- CMOREJ, Pavel: Úvod do logickej syntaxe a sémantiky. Bratislava: Iris 2001a. 144 s.
- CMOREJ, Pavel: Na pomedzí logiky a filozofie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2001b. 350 s.
- CMOREJ, Pavel: O utváraní ideálnych vzorov jazykových výrazov. In: Organon F, 2003, roč. 10, č. 3, s. 316 – 327. (Znovu vydané in Cmorej, 2009b, s. 11 – 28.)
- CMOREJ, Pavel: Semivýrazy a výrazy. In: Jazyk – logika – veda. Ed. P. Sousedík. Praha: Filosofia 2005, s. 63 – 88. (Znovu vydané in Cmorej, 2009b, s. 48 – 76.)
- CMOREJ, Pavel: Ideálne jazykové znaky a ich fyzické realizácie. In: Jazykovedný časopis, 2009a, roč. 60, č. 1, s. 57 – 74.
- CMOREJ, Pavel: Analytické filozofické skúmania. Bratislava: Filozofický ústav SAV, 2009b. 228 s.
- DODD, Julian: Defending Musical Platonism. In: British Journal of Aesthetics, 2002, roč. 42, č. 4, s. 380 – 402.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda: opis a vysvetľovanie jazyka. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2013. 432 s.
- HALAS, Juraj: Abstrakcia a idealizácia. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2016. 178 s.
- HORECKÝ, Ján: Zložky a dimenzie jazykového znaku. In: Jazykovedný časopis, 1986, roč. 37, č. 1, s. 64 – 72.
- HORECKÝ, Ján: Ešte raz o ideálnych jazykových znakoch a označení. In: Jazykovedný časopis, 1992, roč. 43, č. 2, s. 134 – 136.
- LYONS, John: Semantics. Zv. 1. Cambridge: Cambridge University Press 1977. 371 s.
- PALEK, Bohumil (Ed.): Sémiotika. Praha: Karolinum 1997. 336 s.
- PEIRCE, Charles Sanders: Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Zv. 1 – 6. Eds. Ch. Hartshorne a P. Weiss. Cambridge, M.A.: Harvard University Press 1931 – 1935.
- RACLAVSKÝ, Jiří: Ontologie hudebního díla: platonismus vs. „platonismus“. In: Organon F, 2007, roč. 14, č. 2, s. 208 – 231.
- SEKVENT, Karel: K dualistickým koncepciám jazykového znaku. In: Jazykovedný časopis, 2006, roč. 57, č. 1, s. 3 – 12.
- SEKVENT, Karel: Triadický znak. In: Jazykovedný časopis, 2011, roč. 62, č. 1, s. 41 – 50.
- WETZELL, Linda: Types and Tokens. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2018 Edition). Ed. E. N. Zalta. Dostupné na: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/types-tokens/> [cit. 19. 9. 2020]
- ZALTA, Edward N.: Intensional Logic and the Metaphysics of Intentionality. Cambridge, M.A.: MIT Press 1988. 270 s.
- ZOUHAR, Marián: Poznámky o jazyku a ideálnych znakoch. In: Organon F, 2001, roč. 8, č. 3, s. 314 – 322.

CELKOM ISTE SA PRÍDE NA TO, ŽE NIEKTORÉ SLOVÁ SA OPAKUJÚ DOSLOVNE: HORECKÉHO HYPERSYNTAX¹

DAN FALTÝNEK

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc, Česko

FALTÝNEK, Dan: It will certainly be found that some words are literally repeated: Horecký's hypersyntax. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol 71, No 2, pp. 185 – 196.

Abstract: The article reflects the linguistic work of Ján Horecký in connection with hyper syntax and text linguistics. In his work *Základy jazykovedy* (Outline of linguistics) Ján Horecký remarks (1974, p. 90) that one of the principles of text construction is the literal repetition of certain words. We discuss this Horecký's assumption and describe its consequences for the *langue parole opposition* and the concepts of textual *isotopy* and textual *cohesion*. The main task of the article is to examine Horecký's assumption. For these purposes, we present an authorship attribution analysis of literary works by two Slovak authors: Svetozár Hurban Vajanský and Martin Kukučín. We focus on low-frequency lexicon, i.e. hapax legomena, which are supposed to be independent of the authorial style (e.g. Binongo, 2003) and should reflect random circumstances of communication (de Saussure, 1996, p. 50; Bloomfield, 1933, p. 170). This means that if the structure of the text were to be affected by the repetition of certain words, the low frequency layer of the lexicon should contain evidence of this repetition with a low degree of dependence on the content and style of the literary work (Baayen, 1996). The analysis and its presentation is based on separate processing of hapax legomena and their n-grams, cosine dissimilarity and multidimensional scaling (Torgerson, 1952). Contrary to the general notion of the text structure, we conclude that the authorial texts are based on the repetition of certain word forms and word forms combinations (by n-gram analysis), even in the level of low-frequency words.

Key words: textual cohesion, textual isotopy, langue parole opposition, hapax legomena, hapax legomena n-gram analysis, authorship attribution

ÚVOD

Jakkoliv u lingvisty málokdy vidíme tak široký záběr odbornosti, jako je tomu u Jána Horeckého (Těšitelová, 1980; Kořenský, 2007), můžeme přeci jen předmět jeho jazykovědného zájmu omezit, a to v oblasti slovní zásoby a gramatiky, s celkovým zapojením jazykových rovin od fonetické k větné. Toto omezení je poměrně globální, dovoluje nám ovšem konstatovat skutečnost, že do základního badatelské-

¹ Acknowledgement: Článek vznikl v rámci projektu Sinophone Borderlands, reg. No. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000791, Excellent research.

ho profilu Jána Horeckého nespadá hypersyntax. Přesto v jeho pracích najdeme místa, kde se tomuto tématu nevyhýbá a živě formuluje, jakou povahu má text z hlediska mezivětného navazování a jaká je struktura textu širokého rozsahu. Mluvíme zde o *Základech jazykovedy* (Horecký, 1978, s. 89 – 90), kde zmiňuje určité předpoklady o povaze textu, které v mnohém odrážejí přirozenou jazykovou intuici. Zároveň jsou ale v rozporu s některými teoretickými východisky lingvistiky, jako je *langue parolová opozice*, textová *izotopie* nebo textová *koheze*, což se dále pokusíme ukázat. Naším úkolem je ale především pojetí hypersyntaxe Jána Horeckého, jak se ukazuje v níže uvedených formulacích, prověřit.

HORECKÝ O HYPERSYNTAXI

V *Základech jazykovedy* se Ján Horecký věnuje oblasti hypersyntaxe v návaznosti na výklady o syntaxi, které jsou do značné míry svázány s generativním přístupem. Jeho *Úvod do matematickej jazykovedy* (1969) prozrazuje, že autor má velmi rozsáhle zazdrojovány algebraické přístupy k popisu jazyka (Revzin, Chomsky, Sgall atd.) a staví na nich svůj pohled na jazyk a především na strukturu pojmenování, která je jedním z jeho základních zájmů (viz 1969, s. 55 – 60). Naopak přístupy k popisu jazyka spadající do kvantitativní lingvistiky (entropie, jazykové zákony apod.) reflektuje úsporně. Až v návaznosti na syntax a hypersyntax se Horecký ve svých *Základech* věnuje popisu zbylých jazykových rovin. Tradiční úvody do studia jazyka či obecné jazykovědy se většinou přidržují postupného výkladu od hlásky k větě či textu (viz např. Čermák, 2011; Černý, 1998; Palek, 1989) a jednotlivé roviny představují na základě specifik jejich popisu. Horecký tuto posloupnost ve výkladu obrací. To je v úvodové publikaci ambiciózní, ale zároveň koncepčně průhledné a poctivé, vzhledem k tomu, že autor vzhledem k výchozím teoretickým inspiracím tímto směrem skutečně postupuje, viz např. výklad spojený s generativním modelem slova (Horecký, 1978, s. 108). Dodejme, že Horeckého úvod se zároveň staví po boku úvodu Helbigova (1991) nebo DoIníkova (2009), které čtenáři nepředkládají konceptuálně jasně dané a neproblematizované lingvistické instrumentarium, ale široce reflektují zdroje a tlumočí čtenáři výchozí literaturu, čímž mu otevírají přístup do lingvistického diskurzu na základě obeznámenosti se způsoby vedení diskuse nad danými tématy (viz Faltýnek, 2015).

Ve výkladech věnovaných hypersyntaxi a teorii textu Horecký popisuje strukturu textu jako systematizovanou souslednost vět zajišťovanou konektivitou, textovou a situační deixí a lexikálně sémantickými relacemi (Horecký, 1978, s. 86). Vysvětluje dále, že mezivětné relace jsou zprostředkovány tematickými posloupnostmi. Tyto výklady ze základních kompendií známe (Hirschová, 1989). Horecký ovšem na závěr kapitoly předkládá také vizi hloubkové struktury věty dekomponované na sémantické role, které tvoří strukturu v širší perspektivě textu. V tu chvíli, kdy připouští, že jednotlivé komponenty věty – mluví o funktorech a argumentech – můžeme reprezentovat jejich slovními formami, formuluje následující:

„Takisto možno zisťovať zásady výberu z radu synonym, ktoré má daný jazyk k dispozícii pre jednotlivé funkctory a argumenty. (...) Celkom iste sa pri takejto analýze príde na to, že v súvislých textoch sa niektoré (najmä opakujúce sa) argumenty (ale i funkctory) vyjadrujú zámenami, ďalej, že niektoré slová sa opakujú doslovne, iné v istých variáciách a pod.“ (Horecký, 1978, s. 90).

Dovolíme si do Horeckého výkladu doplniť autora. Horecký mluví v reflexívnom pasivu („*sa vyjadrujú*“) o tom, že je text komponovaný na základe výberu medzi synonymnými jazykovými prostriedkami (ve vypuštenej časti citácie uvádza príklad pojmenovania parlamentu NSR), ďalej uvažuje o tom, že je text konštruovaný na základe opakovania konkrétnych slovných forem. Všetchny tieto konštrukčné postupy majú autorský pôvod. Uvažovať bychom také mohli o voľbách stylových, situačných apod. (Kelih a kol., 2005), autor je ale vždy pôvodcom voľby v jazykovom systéme, pouze se nám do štruktúrneho alebo generatívneho rámca špatne vkládá (jak výstižně ukazuje interakční stylistika; Orgoňová – Bohunická, 2018). Pokusíme se dále parafrázovat výše uvedenou Horeckého citaci, abychom byli schopni dohlédnout jejich souvislosti: Horecký v závěrečné části výkladu o hypersyntaxi a teorii textu říká, že text má určitou *myšlenkovou osnovu* (1978, s. 89), kterou si můžeme představit jako logicky organizovanou síť sémantických rolí ve výpovědi a jejich přesazích. Na povrchové štruktúře textu registrujeme realizaci těchto rolí formou autorských voleb synonymních vyjádření a autorským opakováním určitých slov v textu. Jak jsme poznamenali v předcházejícím výkladu, takový pohled na štrukturu textu konvenuje přirozené jazykové intuici, jsme uvyklí hodnotit jazykové projevy tak, že říkáme, že mají podobu, *jako by je řekl Karel* nebo *Benedikt*, a to právě na základě výberu slovních forem a jejich kombinací. V čem by představa toho, že autorský slovník štrukturuje text, měla odporovat východiskům lingvistické teorie, jak naznačujeme výš?

Řekli jsme, že Horeckého výklad by mohl být dán do kontrastu s *langue parolovou hypotézou*, konceptem textové *izotopie* a textové *koheze*. Pokud by byl text štrukturován na základě autorské voľby synonym a opakování konkrétních slov, jak se Horecký zmiňuje ve výše uvedené citaci ze *Základů jazykovedy*, pak bychom vzhledem k těmto konceptům museli uvažovat o následujícím:

a/ Z hlediska *langue parolové hypotézy* máme za to, že *langue* představuje nadindividuální soubor jazykových pravidel, která se používají v konkrétní promluvě zasažené v jedinečných komunikačních podmínkách, *parole*. Ferdinand de Saussure předpokládá, že do oblasti *langue* spadají prostředky štrukturující roviny fonologickou, morfologickou, lexikální. Větu chápe jako volní akt mluvčího, protože její výsledná podoba závisí na potřebách vyjádření mluvčího a z toho důvodu také evidujeme nespočetné množství vět v různých podobách, kterým nenacházíme společného jmenovatele v analogii k fonému nebo lexému. Z toho důvodu větu řadí do *parole* (Saussure, 1996, s. 132 – 133). Např. zmiňovaný Horeckého *Úvod do matematické jazykovedy* (1969) společně s vývojem lingvistiky v posledních sto letech jasně ukazují, že

věta má striktní konstrukční pravidla. Určitá pravidla nacházíme i v rovině mezivětného navazování, Horecký je nakonec v *Základech* představuje. O rovině textu širšího rozsahu už ale nepředpokládáme, že je formována nějakými pravidly, nepředpokládáme zde žádnou jednotku analogickou větě, slovu atd. (viz Bloomfield, 1933, s. 170). Použijeme-li v parafrázi znovu de Saussura (1996, s. 50), můžeme konstatovat, že struktura textu širšího rozsahu je „náhodná“, tzn. že je ovlivněna aktuálními potřebami mluvčích a specifickými okolnostmi komunikace, kontextem. Pokud by měla být tato struktura ovlivněna určitými slovními tvary, které mluvčí opakovaně používá, jak naznačuje Horecký, museli bychom z oblasti parole po větě vydělit další velmi podstatný díl, protože bychom předpokládali, že aktuální kontext (*parole*) se přizpůsobuje způsobům vyjádření autora – jeho zvyklostem v užívání aktivní slovní zásoby.

b/ Pod textovou *izotopii* rozumíme sémantickou souvislost částí textu. Texty jsou soudržnou veličinou na základě toho, že dávají smysl, a to vzhledem k tomu, že k sobě můžeme vztáhnout referované jevy v nějaké očekávatelné nebo myslitelné konstelaci. Zároveň koncept izotopie můžeme formulovat tak, že části textu mají takové sémantické vlastnosti, že alespoň některé z nich k sobě můžeme vztáhnout jako související. Algirdas J. Greimas (1966) to vyjadřuje následujícím způsobem:

„The isotopy between the terms of the elementary structure ensures and is, in a way, the foundation of the microuniverse seen as a unit of meaning.“ (Greimas, 1987, s. 66).²

Jak říká A. Greimas, ze sémantické struktury slov zapojených v určitém textu jsou vybírány spojitelné obsahové aspekty, které vyjadřují aktuální kontext. Co když je tomu ale tak, že slova použitelná pro výstavbu textu jsou předem dána – nejsou použita vzhledem k jejich optimální vlastnostem vzhledem k potřebám vyjádření kontextu, ale jsou autorsky preferovaným (opakovaným) způsobem vyjádření. V takovém případě se na Greimasově konceptu izotopie nic nemění, pouze se obrací vzhůru nohama: slova se nepřizpůsobují kontextu a aktuálním podmínkám sémantické struktury vyjádření, ale kontext se přizpůsobuje zadané množině lexika, z něž jsou vybírány potřebné sémantické rysy k jeho vyjádření a zároveň výstavby soudržné struktury textu.

c/ Textová koheze je definována jako soudržnost textu daná formálními prostředky jazyka – tzn. nikoliv založená na sémantických souvislostech lexika (viz b/). Takovými prostředky jsou: pronominalizace (nahrazování předmětů řeči vyjádřenými v textu substantivy a dalšími slovními druhy zájmenem: **Karel hraje pexeso**; **On je velmi hravý člověk**), elipsa (**Karel hraje pexeso**; **Je velmi hravý**), kongruence (**Karel hrával pexeso**; **Býval**, nikoliv **bývala** – **velmi hravý**, nikoliv **hravá**), konektivita (**Karel hrál pexeso a kouřil dýmku**; **Karel hrál pexeso nebo kouřil dýmku**), opakováním slovních tvarů (**Hrej Karle pexeso!**; **Nemůžeš Karle pořádně jen kouřit dýmku**), formálně sémantickými vztahy lexikálních forem (**Karel se bavil hrou v pexeso**; **Nikdy se nenudil**). Povšimněme si, že příkladové vztahy textové soudržnosti jsou realizovány v těsné blízkosti vět.

² „Izotopie mezi pojmy elementární výpovědní struktury je původcem a svým způsobem základem mikrosvětva v podobě určité významové veličiny.“ (prekl. D. F.)

Tyto a další prostředky textové koheze (viz např. výše zmíněné tematické posloupnosti) jsou realizovány s ohledem na tzv. koreferenci, tzn. že se mezivětně navazování vztahuje k určitému předmětu řeči, v našem případě konkrétní osobě *Karla*, *pexesu* atd. Pokud bychom uvažovali o tom, že autor při výstavbě textu používá uzavřenou množinu lexika, doslovně opakuje konkrétní slovní formy, jak říká Horecký, znamenalo by to, že jsou tyto slovní formy umístěny v libovolné vzdálenosti v textu a vztahují se k odlišným předmětům řeči nebo odlišným kontextům, kdy je k nim referováno. Tzn. že takové opakování slov nevykazuje koreferenci. Můžeme potom hovořit o tom, že jsou tyto lexikální formy prostředkem textové koheze? Pokud by se autorský styl vyznačoval rozsáhlým opakováním konkrétních slovních forem, znamenalo by to, že jsou tyto slovní formy výchozím prostředkem strukturace textu. Každá z těchto forem by totiž měla své specifické gramatické vlastnosti, které by vyžadovaly specifickou výstavbu výpovědi, vyskytovala by se např. v určitých vazbách (*Karel se bavil hraním pexesa*, *Karel se bavil hrou v kostky*). Tyto slovní formy by tedy vyžadovaly specifické obsazení částí výpovědi, včetně predikátu, tzn. že by jejich umístění ve výpovědi určovalo např. slovesnou valenci prostřednictvím spojitelnosti s určitým tvarem slovesa (*Karel si včera dal špagety*, *Karel si včera dal buček* – *Karel šel včera na buček*; korpusové doklady všeobecně ukazují, že poslední varianta je zcela ojedinělá a ve spojení s bučkem je preferována pouze forma se slovesem *dát si*). Můžeme to shrnout následujícím způsobem: pokud by text obsahoval určité množství opakovaných autorských slovních forem, pak by tyto slovní formy určovaly výstavbu konkrétních výpovědí, jejich formální a sémantickou návaznost a stávaly se určujícím faktorem ovlivňujícím výše zmíněné prostředky textové koheze vázané v koreferenci. Vzhledem k formálně sémantickým vlastnostem textu to Greimas vyjadřuje následujícím způsobem:

„Any discourse, once it has posited its own semantic isotopy, is nothing more than a very partial exploitation of the considerable virtualities the lexematic thesaurus makes available to it.“ (Greimas, 1987, s. 114).³

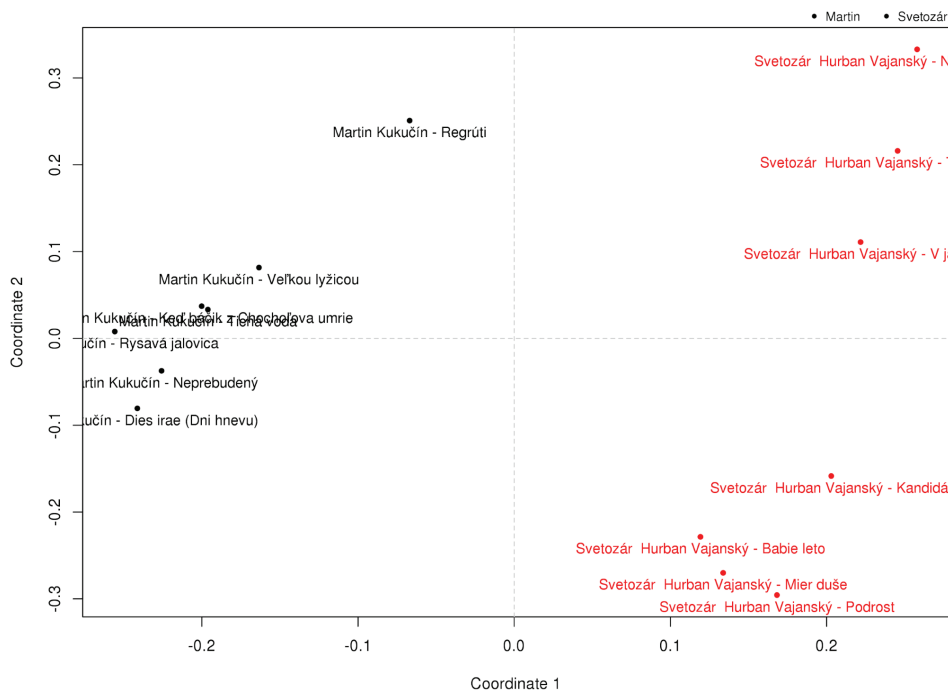
ANALÝZA

Rozhodli jsme se prověřit Horeckého formulaci o doslovném opakování slov v autorských textech na dvou slovenských autorech, prvním je Svetozár Hurban Vajanský a druhým Martin Kukučín (texty byly převzaty ze serveru <https://eknizky.sk>, datum přístupu: 16. 9. 2020). Autoři jsou současníci, doba vzniku jejich autorských děl se od 80. let 19. stol. překrývá. V obou případech se jedná o autory píšící prózu dobového realistického směru. Tím je alespoň částečně dána homogenita vzorku, jeho stylová a obsahová podobnost. Níže analyzujeme od každého z autorů vždy sedm literárních děl (viz popis Obrázku č. 1).

³ „Jakýkoli diskurs, jakmile si vytvoří vlastní sémantickou izotopii, není ničím jiným než omezeným využitím virtualit, které k tomu nabízí lexikální systém.“ (prekl. D. F.)

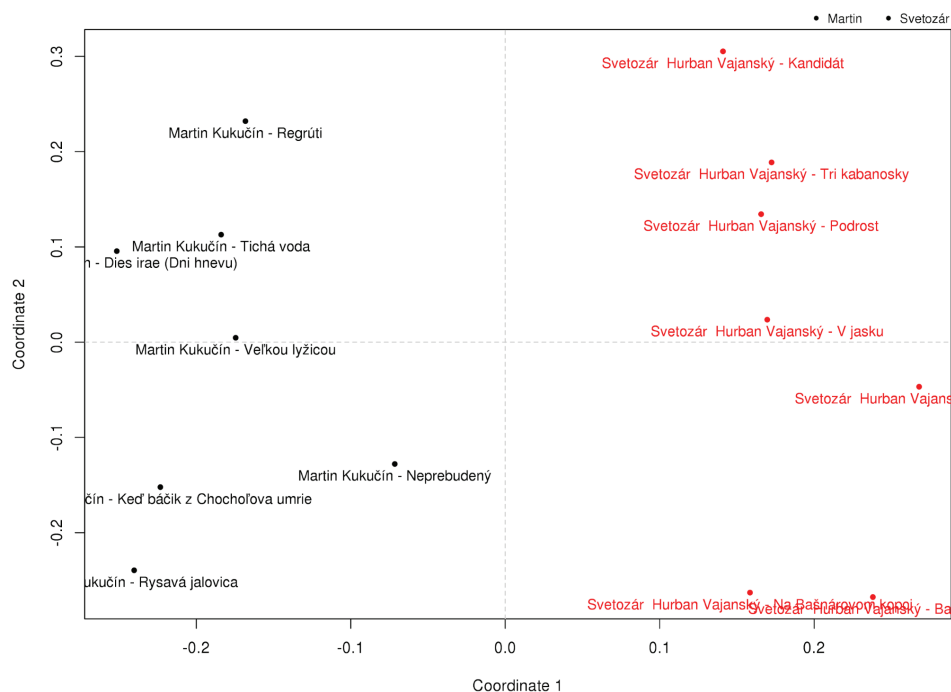
Specifikujeme-li otázku směřující k opakování slov v autorských textech, můžeme pro následující analýzu formulovat předpoklad, že se budou autoři lišit v oblasti nízko frekventovaného lexika v určitých skupinách slov, která se sice s malou frekvencí, ale pravidelně, opakují. Lexikum s touto frekvencí odráží aktuální kontext referovaných předmětů řeči, jedná se o lexikum přímo nezávislé na obsahu (styl, žánr a tematika jsou u obou autorů obdobné). Připomeňme, že základním předpokladem určování autorství je, že tato vrstva lexika vykazuje nejhorší vlastnosti při identifikaci autora (tzn. nepředpokládá se, že se nízko frekventované lexikum opakuje v závislosti na autorovi, viz Binongo, 2003; Boukhaled – Ganascia, 2015; Burrows, 2003; Juola, 2008; Juola – Baayen, 2003; Koppel – Schler – Argamon, 2009; Zhao – Zobel, 2005).

Z hlediska nízko frekventovaného lexika zvolíme pro analýzu její krajní formu, zaměříme se na slovní formy vyskytující se v autorských dílech pouze jednou, tzn. hapax legomena. Texty srovnáme na základě excerpce souborů slovních forem s frekvencí 1, pro vyjádření blízkosti analyzovaných textů použijeme kosinovou nepodobnost, metodou zobrazení je vícerozměrné škálování (MDS; Torgerson, 1952).

Obrázek 1: Analýza hapax legomen z autorských děl Svetozára Hurbana Vajanského a Martina Kukučína. Seznam analyzovaných děl: Svetozár Hurban Vajanský: *Babie leto*, *Kandidát*, *Mier duše*, *Na Bašnárovom kopci*, *Podrost*, *Tri kabanosky*, *V jasku*; Martin Kukučín: *Dies irae (Dni hnevu)*, *Keď báčik z Chocholova umrie*, *Neprebudený*, *Regrúti*, *Rysavá jalovica*, *Tichá voda*, *Velkou lyžicou*. Srovnání hapax legomen z vybraných děl je provedeno na základě kosinové nepodobnosti, pro zobrazení je použito vícerozměrné škálování.

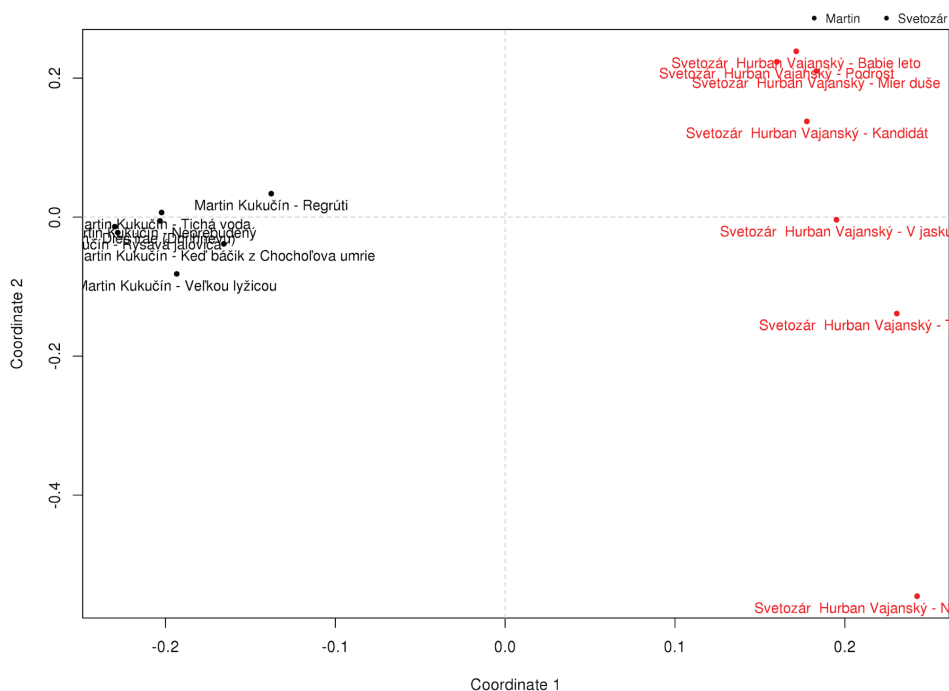
Analýza hapax legomen 14 literárních děl Svetozára Hurbana Vajanského a Martina Kukučína ukazuje, že texty se shlukují ve skupinách na základě autorství. To znamená, že v jednotlivých dílech obou autorů se opakovaně objevují určité slovní formy, které u druhého autora nevidujeme. Zároveň to znamená, že se tyto slovní formy objevují s nízkou frekvenční charakteristikou, nikoliv vyšší. Tím jsou popřeny předpoklady disciplíny určování autorství (viz reference uvedené ve výkladu nad obrázkem) a všeobecný lingvistický předpoklad o náhodné struktuře textu širšího rozsahu. Připusťme ale, že výběr hapax legomen je do jisté míry umělý, jedná se o slova použitá v textu v nejmenší možné míře, pouze jednou. My se ovšem v ověřování Horeckého hypotézy o opakování slov v autorských textech chceme zaměřit na oblast nízko frekventovaného lexika v širším rozsahu. V následující analýze proto provedeme náhodný výběr slov z vybraných textů a z něj vybereme opět hapax legomena pro stejný postup analýzy jako v případě Obrázku č. 1.

Obrázek 2: Analýza hapax legomen z náhodného výběru 2500 slov z autorských děl Svetozára Hurbana Vajanského a Martina Kukučína, viz Obrázek č. 1.

Výsledek analýzy hapax legomen z náhodného výběru slov z vybraných děl obou autorů ukazuje, že se autoři odlišují na základě širšího rozsahu nízko frekventovaných slov. Zjišťujeme tedy, že se autriboční vlastnosti prokázané v analýze

z Obrázku č. 1 netýkají pouze nejnižše položených položek ve frekvenčním seznamu (hapax legomen), ale podobné autorské rysy prokazuje širší rozsah nízko frekventovaného lexika použitého v textu. Opět se tak potvrzuje Horeckého formulace o pravidelném doslovném opakování slov v textu. Vzhledem k diskusi uvedené výše v bodech a/ *langue parolová hypotéza*, b/ *textová izotopie* a c/ *textová koheze* je dále nutné prověřit, zda se autorské hapaxy opakují samostatně, nebo v určitém okolí. V následujícím Obrázku č. 3 proto předkládáme analýzu totožného vzorku textu jako v předchozích analýzách. Pro ověření toho, zda se autorské hapaxy objevují v textu v určitých frázích, slovních spojeních či gramatických vazbách, využijeme n-gramovou analýzu. Použity jsou bi-gramy slov, zbylé vlastnosti analýzy zůstávají stejné jako v předchozích případech.

Obrázek 3: Analýza hapax legomen bi-gramů z autorských děl Svezozára Hurbana Vajanského a Martina Kukučina, viz Obrázek č. 1.

N-gramová analýza vybraného vzorku textů ukazuje, že ve srovnání s analýzou hapaxů literárních děl (absolutních hapaxů) a hapaxů z náhodných výběrů slov z textu (lokálních hapaxů) vykazují dvojkombinace slovních forem těsnější shlukování a tedy jasnější výsledek atribuční analýzy (položky vykazující shodu u daného autora jsou redukovány, ale zároveň nevykazují více shod s druhým autorem). Tzn. že

pokud použijeme hapaxy reprezentující jednotlivé texty ve vazbách, v nichž se vyskytují v textu, jasněji vyznačíme jejich autorský původ. Autorská hapax legomena proto můžeme považovat za jednotky, které se v textu objevují včetně svého textového okolí a určují tak strukturu textu v širším rozsahu, jak jsme to diskutovali výše v bodech a/ *langue parolová hypotéza*, b/ *textová izotopie* c/ *textová koheze*. Toto zjištění doposud nebylo publikováno a ukazuje na mnohem rozsáhlejší vázanost struktury textu na autorský slovník, než jak ukazuje zjištění o pravidelnosti samostatných hapaxů (viz Faltýnek – Matlach – Owsianková, 2020; Faltýnek – Matlach, 2020). Zároveň je tak posílena evidence o vnitrojazykovém výběru autora mezi synonymními způsoby vyjádření a způsobech zapojení těchto autorských voleb do struktury textu, kterou naznačuje Horecký.

DISKUSE

Můžeme konstatovat, že předpoklad Jána Horeckého ze *Základů jazykovedy* (1974, s. 90), že texty jsou do určité míry strukturovány na základě doslovného opakování slov, je možné vzhledem k předloženým analýzám považovat za jednoznačně správný. Prověřili jsme na 14 literárních dílech dvou autorů, respektive na nízko frekventovaném lexiku těchto literárních děl. Nízko frekventované lexikum bylo vybráno proto, že u něj nepředpokládáme opakování slovních forem v souvislosti s obsahem literárního díla nebo jeho stylem. Můžeme konstatovat, že na základě samostatného zpracování hapax legomen a hapax legomen z náhodného výběru slov z textu, jejich srovnání na základě kosinové nepodobnosti a zobrazení formou vícerozměrného škálování (viz Faltýnek – Matlach – Owsianková, 2020; Faltýnek – Matlach, 2020) se ukazuje, že texty vykazují autorské rysy v oblasti nízko frekventovaného lexika. Tento fakt doposud nebyl znám (Koppel a kol., 2009). V oblasti lingvistiky se předpokládá, že jsou nízko frekventované slovní formy závislé na kontextu a proto jsou dílem náhody a nevykazují žádnou pravidelnost či strukturu. V oblasti určování autorství se tento lingvistický předpoklad promítl tím způsobem, že nízko frekventované slovní formy nebyly analyzovány nikdy samostatně (případně se tak činilo v součinnosti s dalšími vlastnostmi textu, viz Baayen, 1996) a jako určující faktor autorského stylu byly považovány především vysoce frekventované položky. Nástroje, které byly pro analýzu využívány, pak nízko frekventované slovní formy odstraňovaly jako nepotřebný znak (Boukhaled – Ganascia, 2015; Zhao – Zobel, 2005).

Na závěr diskuse si dovolíme doplnit citát z Jána Horeckého, jehož hypotézu jsme po celou dobu prověřovali:

„Formou jazykového vedomia je banka dát, uložená v jazykovom vedomí. Báza dát – ako lexikálna zložka banky dát – je zložitý systém jazykových znakov, akýsi tezaurus, ktorý možno znázorniť ako sieť pomenovaní (jednoslovných i via-

cslovných). Každá substančná jednotka v tejto sieti tvorí uzol, charakterizovaný dvoma typmi vzťahov. Sú to predovšetkým vzťahy priradenosti, podradenosti a nadradenosti. Ale veľmi dôležité sú aj vzťahy atribúcie, statickej i dynamickej. (...) Je tu zrejma paralela k neuronovým sieťam v mozgu.“ (Horecký, 1991, s. 81 – 82).

Budeme-li uvažovať o dôsledciach toho, že jsou autorské texty jednoznačne podobné na základě souborů nízko frekventovaných lexikálních položek, mění se nejen představa o volnosti použití jazyka v oblasti *parole*, o sémantické určenosti výběru lexika *kontextem* nebo o soudržných mechanismech textu založených především na prostředích využívajících *koreference* slovních forem – protože opakované slovní formy v širokém rozsahu textu referují k různým předmětům řeči napříč celým textem. V návaznosti na Horeckého citáty o mentálním charakteru jazyka uvedené výš můžeme konstatovat, že se mění naše celková představa o podobě mentálního slovníku. Tato představa dostává mnohem více než doposud podobu sítě (De Deyne a kol., 2016). V této síti jsou v určitých vrstvách autorského lexika určité položky závaznější, než položky jiné, a to bez ohledu na jejich absolutní frekvenci v daném textu nebo pomyslném jazykovém korpusu. Tyto položky určují zapojení ostatních položek do textu, ať již se jedná o položky stejně, níže nebo výše frekventované, protože jsou to právě ony, které musejí být ve výpovědi zapojeny, což je v přímém rozporu s všeobecnými předpoklady o rovnocenné roli frekvence napříč analyzovanými texty a jazykovými referenčními zdroji jako jsou korpusy (viz Forster – Chambers, 1973). Tuto disproporcii mezi všeobecně jazykovým a autorským lexikem formuluje J. Dolník následujícím způsobem:

„A sme nastavení aj na zachovanie nášho behaviorálno-akčného poriadku. Ide nám aj o istotu nášho jazykovo-komunikačného bytia, k čomu patrí zachovanie poriadku prirodzenej jazykovej asimilačnej bázy.“ (Dolník, 2018a, s. 87).

Pokud si pripustíme rozsah autorskej idiosynkrazie – „jistotu jazykového bytí“ – vzhľadom k rozsáhlému opakovaniu určitých položek lexika napříč celým spektrom frekvencie našich textů, jak budeme chápat identičnosť prožívání každého aktuálního kontextu, k němuž se právě vztahují naše slova?

„Vyslovujem hypotézu, že pri tejto aktivite (používaní slov) ľudia prežívajú ekvivalentnosť používaných slov s tým, čo prežívajú, keď sú v intencionálnom stave, t. j. keď sú v zrakovom, sluchovom, hmatovom, čuchovom, chuťovom, emocionálnom, vôľovom, racionálnom aj iracionálnom styku so svetom, do ktorého patria aj oni sami.“ (Dolník, 2018b, s. 306).

Odpověď na Dolníkovu hypotézu a způsob „jazykového“ prožívání aktuálního světa zůstává na introspekci každého z nás. Slova a s nimi také „intencionální stavy“ se v našich textech opakují mnohem pravidelněji, než jsme čekali. Zbývají nám spory o to, nakolik je polysémie každého slova, autorem stále opakovaného, vzhľadom k zapojení do aktuálního kontextu jedinečná. Každopádně: autor se vrátil (Barthes, 2006) a popřel jemu neznámé předpoklady spojené s absolutní frekvencí a s abstraktní povahou systému projevenou ve struktuře jeho textu.

Bibliografia

BAAYEN, Harald – VAN HALTEREN, Hans – TWEEDIE, Fiona: Outside the cave of shadows: using syntactic annotation to enhance authorship attribution. In: *Literary and Linguistic Computing*, 1996, roč. 11, č. 3, s. 121 – 132.

BARTHES, Roland: Smrt autora. In: *Aluze*, 2006, roč. 10, č. 3, s. 75 – 77.

BINONGO, José, Nilo, G.: Who wrote the 15th book of Oz? An application of multivariate analysis to authorship attribution. In: *Chance*, 2003, roč. 16, č. 2, s. 9 – 17.

BLOOMFIELD, Leonard: *Language*. New York: Henry Holt & Co 1933. 566 s.

BOUKHALED, Mohamed, Amine – GANASCIA, Jean-Gabriel: Using Function Words for Authorship Attribution: Bag-of-Words vs. Sequential Rules. In: *The 11th International Workshop on Natural Language Processing and Cognitive Science, Oct 2014, Venice, Italy*. de Gruyter, *Natural Language Processing and Cognitive Science Proceedings 2014, 2015*, s. 115 – 122.

BURROWS, John: Questions of Authorship: Attribution and Beyond. In: *Computers and the Humanities*, 2003, roč. 37, č. 1, s. 5 – 32.

ČERMÁK, František: *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky*. Praha: Karolinum 2011. 382 s.

ČERNÝ, Jiří: *Úvod do obecné jazykovědy*. Olomouc: Rubico 1998. 248 s.

DE DEYNE, Simon – KENETT, Yoed, N. – ANAKI, David – FAUST, Miriam – NAVARRO, Daniel: Large-scale network representations of semantics in the mental lexicon. In: *Frontiers of cognitive psychology. Big Data in Cognitive Science*. Ed. N. M. Jones. Routledge/Taylor & Francis Group 2016, s. 174 – 202.

DOLNÍK, Juraj: *Všeobecná jazykověda: opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2009. 376 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazykové znalosti a ovládanie jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, 2018a, roč. 69, č. 1, s. 77 – 89.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálny význam v recepcii. In: *Jazykovedný časopis*, 2018b, roč. 69, č. 3, s. 302 – 315.

FALTÝNEK, Dan: Má tedy Kroužek sedmou publikaci. In: *Bohemica Olomucensia*, 2013, roč. 4, s. 318 – 328.

FALTÝNEK, Dan – MATLACH, Vladimír: Hapax Remains: authorial features of textual cohesion in authorship attribution. Preprint, 2020, DOI: 10.13140/RG.2.2.19865.24164.

FALTÝNEK, Dan – MATLACH, Vladimír – OWSIANKOVÁ, Hana: Hapax legomena jako indikátor autorského stylu a formální znak koheze textu. Preprint, 2020, DOI: 10.13140/RG.2.2.16509.79847.

FORSTER, Kenneth, I. – CHAMBERS, Susan, M.: Lexical access and naming time. In: *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, 1973, roč. 12, č. 6, s. 627 – 635.

GREIMAS, Algirdas, Julien: *On Meaning Selected Writings in Semiotic Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1987. 251 s.

HELBIG, Gerhard: *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Prekl. J. Nekvapil – J. Holšánková. Praha: Academia 1991. 303 s.

HIRSCHOVÁ, Milada: *Úvod do teorie textu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 1989. 243 s.

HORECKÝ, Ján: Úvod do matematickej jazykovedy. Bratislava: Univerzita Komenského 1969. 92 s.

HORECKÝ, Ján: A Model of Slovak Conjugation. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics, 1970, č. 3, s. 259 – 271.

HORECKÝ, Ján: Základy jazykovedy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 176 s.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

JUOLA, Patrick: Authorship attribution. In: Foundations and Trends in Information Retrieval, 2008, roč. 1, č. 3, s. 233 – 334.

JUOLA, Patrick – BAAYEN, Harald: A controlled-corpus experiment in authorship identification by cross-entropy. In: Literary and Linguistic Computing, 2003, roč. 20, č. Suppl. Issue, s. 159 – 167.

KELIH, Emmerich – ANTIĆ, Gordana – GRZYBEK, Peter – STADLOBER, Ernst: Classification of author and/or genre? The impact of word length. In: Classification: The Ubiquitous Challenge. Eds. C. Weihs – W. Gaul. Heidelberg: Springer, 2005, s. 498 – 505.

KOPPEL, Moshe – SCHLER, Jonathan – ARGAMON, Shlomo: Computational methods in authorship attribution. In: Journal of the American Society for Information Sciences and Technology, 2009, roč. 60, č. 1, s. 9 – 26.

KOŘENSKÝ, Jan: Za Jánem Horeckým. In: Slovo a slovesnosť, 2007, roč. 68, č. 1, s. 78.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Interakčná štylistika. Bratislava: Univerzita Komenského 2018. 208 s.

PALEK, Bohumil: Základy obecné jazykovedy. Praha: SPN 1989. 288 s.

TĚŠITELOVÁ, Marie: Profesor Ján Horecký šedesátníkem. In: Slovo a slovesnosť, 1980, roč. 41, č. 2, s. 157 – 160.

TORGERSON, Warren S.: Multidimensional scaling: I. Theory and method. In: Psychometrika, 1952, roč. 17, č. 4, s. 401 – 419.

ZHAO, Ying – ZOBEL, Justin: Effective and scalable authorship attribution using function words. In: Proceedings of 2nd Asian Information Retrieval Symposium, 2005, s. 174 – 189.

ZUMRÍK, Miroslav: Ján Horecký's Approach to Language and Thinking. In: Jazykovedný časopis, 2017, roč. 68, č. 2, s. 426 – 431.

VETNÉ OPERÁTORY – ICH INTERAKCIE (S VEKTORMI ČASU, KAUZALITY A EPISTEMICKEJ RELEVANCIE) A ICH KONŠTRUKCIE¹

FRANTIŠEK GAHÉR

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

GAHÉR, František: Sentential operators – their interaction (with vectors of time, causality and epistemic relevance) and their constructions. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 197 – 212.

Abstract: The paper starts by briefly describing the so-called truth-functional approach to sentential operators, typical to logic, as opposed to the more multi-faceted approach of linguistics. The latter reflects the more complex, substantial relations between the contents of utterances, emphasizing the logico-semantical relations and functions of sentential operators. However, as an alternative to the pragmatically inclined critique of the truth-functional approach, the paper proposes two possible directions of explaining the specific content of sentential operators by virtue of which they transcend the role of mere truth functions. Firstly, the paper summarizes our previous investigations into the interactions between sentential operators and (1) the vector of the course of events described by a compound sentence, and (2) the direction of grammatical time captured by a compound sentence. The paper focuses on how this interaction is coordinated with the particular epistemic goal (prediction, explanation etc.) pursued when using the meaning of a complex sentence. Using the concepts of necessary and sufficient conditions, and by characterizing the vectors of condition (the if-vector), time and relevance (dominance or the epistemic vector), the paper demarcates the rules of correspondence for conditional operators as cases of combinatorics, as described by some linguists. Secondly, based on a distinction between different constructions the same operators as truth-functions, the paper provides a logico-semantical explanation of the specific meaning of the *else*, *unless* and *although* connectives, traditionally discussed by linguists. We believe that the extensions proposed here move the camp defending a logico-semantic approach to sentential operators at least somewhat closer to the camp of linguistic investigation.

Key words: linguistics, logic, semantics, sentential connectives, “if”-vector, vector of time, epistemic vector, constructions

1. ĎALŠÍ KROK LOGIKOV K LINGVISTOM

V stati *O vetných spojkách: logika verus lingvistika* (2001) sme upozornili na určitú dvojkoľajnosť prístupu logikov a lingvistov k explikácii vetných spojok, resp.

¹ Táto práca bola podporená projektom VEGA 1/0197/20 *Postoje v komunikácii a argumentácii: sémantické a pragmatické aspekty* a projektom APVV-17-0057 *Analýza, rekonštrukcia a hodnotenie argumentov*. Ďakujem Martinovi Braxatorisovi za cenné pripomienky k pracovnej verzii state.

všeobecnejšie *operátorov*.² Operátory všeobecne sú pritom podľa Kesselovej „jazykové prostriedky so spájacou funkciou, vytvárajúce z jazykových jednotiek nižšieho rádu (vetné členy, vety) koherentné výpovedné celky“ (Kesselová, 2007, s. 354).

V článku *Logika verus jazykoveda o vetných spojkách* (2015) sme navrhli, ako by mohli logici zmenšiť pomyselnú vzdialenosť týchto prístupov napríklad tým, že predložia sémantické vysvetlenie niektorých relevantných zistení jazykovedcov, od ktorých logici predtým abstrahovali. V tejto stati nadviažeme na uvedený návrh a pokúsime sa o ďalší ústretový krok, v ktorom pretlmočíme logicko-sémantické vysvetlenie niektorých čít vetných operátorov, ktoré sú v centre pozornosti skúmania jazykovedcov. Súčasťou nášho prístupu je hypotéza, že logicko-sémantické vysvetlenie je dostatočné na vysvetlenie mnohých dôležitých vlastností vetných operátorov, pri ktorých lingvisti navrhujú kombinovať čisto lingvistické hľadisko s „prístupom z pragmalingvistických, psycholingvistických a kognitívno-lingvistických zdrojov“ (Kesselová a kol., 2013, s. 9). Sme presvedčení, že pred týmto otvorením sa širokému interdisciplinárnemu prístupu, ktorý môže byť bezpochyby plodný, je ešte priestor, do ktorého môže priniesť nové vysvetlenia logická sémantika.

Naše prvé vysvetlenie vychádza z hypotézy, že významy podmienkových vetných operátorov, ktoré logici explikujú ako extenzionálne pravdivostné funkcie, interagujú v nejakej minimálnej miere s časovými, kauzálnymi či epistemickými vektormi, ktoré sú vyjadrené bez toho, aby sa explicitne použili samostatné časové, kauzálné či epistemické operátory (Gahér, 2012, s. 25). Pravidlá tejto interakcie ovplyvňujú prípustnú kombinatoriku spájania viet.

Druhým nosným inštrumentom nášho vysvetlenia bude pojem *konštrukcie funkcie* alebo tiež *procedúra*, ako bol rozpracovaný na pôde Transparentnej intenzionálnej logiky (TIL), ktorej pôvodcom je Pavel Tichý (1988). Pôjde však o neformálny alebo nanajvýš poloformálny výklad, ktorý ale je dostatočný z hľadiska cieľov tejto state. Predtým – obrazne povedané – opíšeme brehy, ktoré má vysvetlenie premostiť.

2. VETNÉ SPOJKY AKO PRAVDIVOSTNÉ FUNKCIE

Prvým zásadným objavom pri skúmaní vetných spojek, použitých v parataktickom (pravom či nepravom) spojení viet, bolo z pohľadu logikov zistenie, že tieto spojky sú zo sémantického hľadiska primárne citlivé na pravdivostné hodnoty spájaných podviet (kláuz, zložiek). Tento objav viedol k formulovaniu prvého systému výrokovej logiky pred viac ako dvomi tisícročiami, ktorý je prisudzovaný predstavi-

² Hovoriť o *operátoroch* je príliehavejšie, pretože si budeme všimáť nielen *vetné spojky*, ale aj *korelované dvojice* (*korelatíva*) a *spojkové spojenia* (spojkové výrazy). Bližšie o tom napr. Kesselová (2007, s. 354), Kesselová a spol. (2013, s. 9). Kvôli zachovaniu kontinuity tradície označovania budeme pod výrazmi *vetné spojky*, resp. *spojky*, a ich derivátmi rozumieť často aj *korelované dvojice* a *spojkové spojenia*.

teľom stoeickej logiky a spájaný predovšetkým s osobnosťou Chrysippa zo Solov (Gahér, 2006). V terminológii čiastočne vypožičanej z matematiky 19. storočia ide podľa Gottloba Fregeho vlastne o *pravdivostné funkcie*. Tieto spojky ako funkcie spoluurčujú výslednú pravdivostnú hodnotu zloženého výroku v závislosti od pravdivostných hodnôt podvýrokov (zložiek výrokov). Môžeme povedať, že ich sémantika je v tejto perspektíve obmedzená len na túto denotačnú (referenčnú) rovinu. Tento prístup budeme označovať ako *pravdivostno-funkcionalistický*, skrátene *PF prístup* (TF – truth-function). Logické dôsledky zo zložených výrokov podľa tohto prístupu nie sú na úrovni výrokovologickeho vyplývania ovplyvnené tým sémantickým obsahom jednoduchých viet, ktorý Frege nazýval *zmysel vety* – myšlienka v objektívnom chápaní (Frege, 1992, s. 353, pozn. 8). Zásadným pozitívom tohto chápania je, že každá (binárna) spojka sa dala zaradiť do jednej zo šiestnástich typov funkcií.

Vo výrokovej logike teda vychádzame z toho, že význam spojok je autonómny – ich úloha sa nemení v závislosti od toho, aké konkrétne výroky spájajú: význam spojky ako pravdivostnej funkcie sa nemení v závislosti od významu spájaných viet a ani od toho, ktorú pravdivostnú hodnotu jednotlivé podvety (zložky) určujú. Pre konjunkcie, nevylučujúcu a vylučujúcu disjunkciu to môžeme zachytiť prehľadnou tabuľkou, kde znak **1** znamená pravdivostnú hodnotu Pravda a znak **0** pravdivostnú hodnotu Nepravda:

Tabuľka (T1)

Prší	Fúka	Prší a fúka	Prší alebo fúka	Buď prší, alebo fúka
1	1	1	1	0
1	0	0	1	1
0	1	0	1	1
0	0	0	0	0

Pravdivostné funkcie môžeme identifikovať usporiadanou n-ticou funkčných hodnôt pre jednotlivé kombinácie pravdivostných hodnôt zložiek výrokov (podvýrokov) ako argumentov funkcie – napr. spojku *a* (konjunktora) reprezentuje štvorica (1,0,0,0) a celá konjunkcia je pravdivá vtedy a len vtedy, keď oba podvýroky sú pravdivé.

Niektoré spojky – zrejme tie, ktoré nie sú prakticky potrebné – nemajú svoje štandardizované základné zachytenie v prirodzenom jazyku [ide o funkcie charakterizované štvoricami funkčných hodnôt (1,1,1,1), (1,1,0,0), (1,0,1,0), (0,1,0,1), (0,0,1,1), (0,0,0,0)].

3. JAZYKOVEDCI O VETNÝCH SPOJKÁCH

Podľa slovenských jazykovedcov sa vetné spojky podieľajú svojim významom na význame zloženého súvetia výraznejším spôsobom ako len spoluurčením pravdi-

vostnej hodnoty výsledného súvetia a reprezentujú špecifický spôsob spájania: „Významom čiže obsahom každej spojky je istý syntagmatický vzťah“ (Ružička a kol., 1966, s. 679).³ Spojky môžu byť jednovýznamové alebo viacvýznamové. „Takmer všetky špecifické spojky sú jednovýznamové čiže jednofunkčné. Také sú napríklad spojky *ale, ba, nielen – ale aj, jednako, kdežto arch., len čo, hoci, pretože*“ (MSJ, s. 679). Všeobecné spojky sú viacvýznamové – napr. *a, alebo, keď*.

Český lingvista František Čermák konštatuje, že gramatici majú malý záujem o konjunkcie (spojky všeobecne) a predpokladajú, že táto problematika je pomerne jasná a jednoznačná a je spracovaná v syntaxi, a to najmä z hľadiska syntagmatického (kombinácií spájania). Pritom medzi desiatimi najčastejšími slovami v češtine sú tri spojky a spojka *a* je vôbec najčastejším slovom (Čermák, 2008, s. 315). Podobný názor v otázke záujmu lingvistov o spojky zastáva aj autorský kolektív nami citovanej prvej syntetickej slovenskej monografie o spojkách (Kesselová a kol., 2013, s. 7).

F. Čermák poznamenáva, že nie je jasné, či trieda spojok (konjunkcií) je uzavretá a koľko ich v českom jazyku je (Čermák, 2008, s. 316), pričom pripomína, že v niektorých jazykoch konjunkcie vôbec neexistujú alebo nemusia byť samostatnými slovami. Z hľadiska logiky je veľmi dôležitá okolnosť, na ktorú Čermák upozorňuje, a síce že dichotómia koordinačného a subordinačného typu a jeho subklasifikácia (parataxa, hypotaxa) nie sú neotrasiteľné (Čermák, 2008, s. 317). Pre logiku je to dôležité najmä preto, lebo ťažiskom sémantických diskusií sú podmienkové spojky (*ak – tak* a pod.), ktoré logika na rozdiel od lingvistiky explikuje primárne ako priraďovacie spojky. Lingvisti hovoria až o ich sekundárnom použití na vyjadrenie nepravej parataxy (MSJ, s. 688).

Pre našu hypotézu je dôležité nielen Čermákovu pozornosť, že znalosti sémantiky spojok, resp. funkcií (úloh), ktoré sú za nimi, sú snáď zo všetkého najmenšie (Čermák, 2008, s. 318), ale aj prijatie stanoviska, že ich logicko-sémantické úlohy sú určujúce: „Zdá sa, že za syntagmatikou konjunkcií leží kombinatorika, resp. kompatibilita logicko-sémantických funkcií a vzťahů, ktorou konjunkcie vyjadřujú, a ta není ani libovolná, ani neumožňuje kombinaci čehokoliv s čímkoliv...“ (Čermák, 2008, s. 319).

K tomuto názoru je blízke aj zdôvodnenie interdisciplinárneho prístupu k operátorom, ktoré uvádza Kesselová a kol.: „Keďže konjunkcie vytvárajú medzi výpovednými obsahmi rozličné typy obsahových súvislostí a sú prostriedkami logicko-sémantických vzťahov a funkcií, uplatňujeme aj interdisciplinárne hľadisko“ (Kesselová a kol., 2013, s. 9).

4. KRITIKA PRAVDIVOSTNO-FUNKCIONALISTICKÉHO PRÍSTUPU

Napriek úspechu pravdivostno-funkcionalistického prístupu pri budovaní logických systémov a vysvetľovaní pojmu deduktívneho usudzovania bol tento prístup

³ Kapitulu *Spojky* spracoval Jozef Ružička. Túto prácu budeme ďalej uvádzať pod skratkou MSJ.

príliš zjednodušujúci a abstrahoval od tých aspektov vetného spájania, ktoré považovali jazykovedci za dôležité. Význam spojok je bohatší, ako zachytáva ich tabuľková definícia: spojka *a* charakterizovaná tou istou tabuľkou môže byť použitá v rýdzo zlučovacom alebo v odporovacom význame. To však z povahy pravdivostnej funkcie nemôžeme zistiť, pretože takáto funkcia nič také nemôže zachytiť.

Jeden smer kritiky vychádzal od filozofov prirodzeného jazyka. Peter Strawson (1952, s. 57) vyjadril pochybnosť, že by výrazy prirodzeného jazyka, ako sú výrokové spojky a kvantifikátory („ak“, „a“, „nie“, „alebo“, „každý“, „nejaký“), ktoré figurujú ako logické konštanty v úsudkových schémach, boli vhodnými kandidátmi na túto úlohu. Pretože tak, ako sa používajú, im chýba stabilita a jednoduchosť významu, ktorá je potrebná pre úlohu logických konštánt.

Podľa Herberta Gricea (1989, s. 22) sa však formalisti (zástancovia pravdivostno-funkcionálneho prístupu) aj „informalisti“ (ako napríklad Strawson) mýlia v spoločnom východisku, že formálne prostriedky a ich náprotivky v prirodzenom jazyku sa z hľadiska významu rozchádzajú. Ak sa podľa Gricea formalisti sústreďujú na formulovanie všeobecných vzorov logického vyplývania, tak formálne prostriedky sú nepopierateľne výhodnejšie ako ich náprotivky v prirodzenom jazyku a umožňujú budovať prehľadné logické systémy.

Na druhej strane informalisti podľa Gricea (1989, s. 23) môžu argumentovať tým, že prirodzený jazyk plní aj iné dôležité úlohy mimo vedeckého skúmania a jeho úspešný používateľ nemusí poznať analýzu významu každého výrazu prirodzeného jazyka. Navyše veľa úsudkov a argumentov explicitne nevyužíva formálne logické prostriedky, napriek tomu sú mnohé z nich nepochybne správne. Preto by sme podľa Gricea mohli hovoriť o logike prirodzených náprotivkov formálnych prostriedkov, pričom pravidlá pre formálne prostriedky nemusia platiť pre ich prirodzené náprotivky. Na vysvetlenie fungovania logiky prirodzeného jazyka Grice zaviedol pojem *implikatury* ako nevyslovenej súčasti významu prehovoru, pre ktorý je rozhodujúca intencionalita hovorca.

Stephen Neale pokračoval v Griceových úvahách a zdôraznil, že existujú pri najmenej tri druhy čítania spojky „a“: *pravdivostno-funkcionálne, časové a kauzálne* (Neale, 1992, s. 23). Riešenie tejto ambiguity však situuje do pragmatiky, pričom dôležitá časť významu nie je pre adresáta ani vyslovená, ani vyjadrená, ale je súčasťou komunikačného zámeru hovoriaceho, ktorý nie je priamo prístupný adresátovi – ten ho musí odhaliť v jeho použití výrazov. Hoci vábenie riešiť problémy identifikácie významov výrazov prirodzeného jazyka z perspektívy pragmatizmu je vždy veľmi silné, predsa sme dávali a dávame prednosť stanovisku usilovného sémantika, ktorý odkladá problémy až potom, keď vyčerpal všetky možnosti ich logicko-sémantického riešenia.

5. INTERAKCIA PODMIENKOVÝCH OPERÁTOROV S OBSAHOM VETNÝCH ZLOŽIEK NA ZÁKLADE ČASOVÉHO, KAUZÁLNEHO ČI EPISTEMICKÉHO VEKTORA

5.1 Kompatibilita logicko-sémantických úloh operátorov

Prvé premostenie medzi stanoviskami logikov a lingvistov charakterizoval už F. Čermák, keď za syntagmatikou operátorov videl kombinatoriku, resp. kompatibilitu logicko-sémantických úloh a vzťahov, ktorú operátory vyjadrujú, a upozornil, že táto kompatibilita nie je ani ľubovoľná, ani neumožňuje kombináciu čohokoľvek s čímkoľvek (Čermák, 2008, s. 319).

V odbornej literatúre sa nám nepodarilo nájsť explicitné a koncízne formulácie pravidiel pre takto chápanú kompatibilnú kombinatoriku. Predtým, ako sa budeme venovať tejto kombinatorike podrobnejšie, upozorníme na rozdiel medzi dostatočnou a nutnou podmienkou, ktorý pre ňu považujeme za kľúčový.

5.2 Dostatočná verzus nutná podmienka

Presvedčenie, že nejaký fakt je *dostatočnou podmienkou* pre iný fakt, môžeme vyjadriť podmienkovým súvetím, ktoré najčastejšie utvárame pomocou spojok *ak*, *pokiaľ*, *keď*, resp. pomocou spojenia *ak – tak*. Napríklad implikáciou bude (Im1):

Ak prší, tak fúka. (Im1)

V logike takéto súvetie nazývame *implikácia*, jej prvý člen *antecedent* a druhý člen *konzekvent*. Tento prvý typ implikatívneho spojenia slúži napríklad na vyjadrenie *dostatočnej* podmienky pre výskyt nejakej okolnosti a je nepravdivý v jedinom prípade, a to keď je antecedent pravdivý (podmienka nastala) a konzekvent nepravdivý (podmienená okolnosť nenastala). Súvetie (Im1) je v troch prípadoch pravdivé [(Prší., Fúka.); (Neprší., Fúka.); (Neprší., Nefúka.)] a v jednom prípade nepravdivé (Prší., Nefúka.). Môžeme to zachytiť tabuľkou (T2) závislosti pravdivostnej hodnoty zloženého súvetia od pravdivostných hodnôt antecedentu a konzekventu:

Tabuľka (T2)

Prší	Fúka	Ak prší, tak fúka.
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

5.3 Nutná podmienka

Okrem dostatočných podmienok pre vznik nejakých okolností sú veľmi dôležité aj nutné (nevyhnutné) podmienky ich vzniku. Na to, aby vznikol veľký požiar, je niekedy (za istých okolností) dostatočné škrtnutie a zapálenie malej zápalky. Požiar by však nevznikol, ak by sme zápalkou zapalovali horľavú látku v priestore bez prí-

stupu kyslíka, ktorý je nutnou podmienkou pre horenie. Na druhej strane, ak by sme zápalkou zapalovali v priestore s prístupom kyslíka nehorľavú látku, oheň by taktiež nevznikol. Vo všeobecnosti nutných podmienok pre vznik nejakej okolnosti môže byť viac a mnohé z nich zrejme nepoznáme (a niektoré ani nespoznáme).

Na vyjadrenie nutných podmienok používame spojenia *len ak*, *len vtedy*, *ak*, *len vtedy*, *keď*, *iba ak*, pričom formálna pozícia nutnej podmienky je vytýčená podmienkovou spojkou a je na druhom mieste v zostave podmienené – nutná podmienka.

Príklad podmienkového súvetia, ktoré vyjadruje nutnú podmienku:

Oheň horí len vtedy, keď má kyslík prístup. (NP1)

V situácii, že oheň horí a kyslík má prístup, je celé súvetie pravdivé. Keby oheň horel a kyslík by nemal prístup, bolo by celé súvetie nepravdivé. Podľa dostupných poznatkov z fyziky a chémie práve takáto situácia reálne nemôže nastať, hoci je logicky možná (konzistentne mysliteľná pre svety s odlišnými fyzikálnymi a chemickými zákonitosťami od tých, o ktorých si myslíme, že aktuálne platia).

Ak oheň nehorí a kyslík má prístup, tak pravdivosť tvrdenia (NP1) nie je nijako spochybnená – je to napríklad vtedy, keď nie je splnená iná nutná podmienka horenia – napríklad ide o nehorľavú látku. Ak oheň nehorí a kyslík nemá prístup, tak pravdivosť tvrdenia (NP1) nie je vôbec spochybnená – nehorenie neoveruje, či je alebo nie je splnená konkrétna nutná podmienka. Túto analýzu môžeme zhrnúť v tabuľke (T3):

Tabuľka (T3):

Oheň horí.	Kyslík má prístup.	Oheň horí len vtedy, keď kyslík má prístup.
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

Možno je to prekvapujúce, ale pravdivostná tabuľka pre súvetie vyjadrujúce dostatočnú podmienku sa zhoduje s tabuľkou pre súvetie vyjadrujúce nutnú podmienku. Rozdiel v pozícii podmienky je však zreteľný: dostatočná podmienka je v pozícii antecedentu na prvom mieste, vo vyjadrení nutnej podmienky je podmienka na druhom mieste celkovej zostavy viet v súvetí.

5.4 Kombinatorika operátorov a vektorov

V statiach o pojmoch dostatočnej a nutnej podmienky (Gahér, 2011, 2012) sme charakterizovali aj tri pojmy a pravidlá ich súladu, ktoré by kombinatoriku, o ktorej hovoril Čermák, mohli aspoň čiastočne vysvetľovať. Išlo o pojmy „vektor podmienky“, „vektor relevantnosti“ a „vektor času“. Z rozsahových dôvodov uvedieme len to najdôležitejšie.

„Pojmom ‚vektor podmienky‘ (*if*-vektor) rozumieme orientáciu zloženej podmienkovej propozície od podmienky k podmienenému. Pri použití operátora *ak* – *tak*

je touto orientáciou smer zľava doprava (symbolicky $C \rightarrow$, C – *condition*) a pri použití zloženej spojky *len vtedy, keď* je touto orientáciou smer sprava doľava (symbolicky $\leftarrow C$)“ (Gahér, 2012, s. 25). Práve toto určenie pozície podmienky (a tým aj určenie vektora podmienkového vzťahu) považujeme za ten významový presah, ktorý vyjadrujú podmienkové spojky navyše oproti ich pravdivostno-funkcionálnemu významu. „Pojmom ‚vektor relevantnosti‘ (R-vektor) rozumieme vlastnú orientáciu obsahového vzťahu od podmieňujúcej okolnosti k podmieňovanej okolnosti (symbolicky $R \rightarrow$, resp. $\leftarrow R$ podľa lokalizácie podmienky)“ (Gahér, 2012, s. 26). Pri pozitívnom podmieňovaní (dostatočnej podmienke) ide pre jednotlivé typy relevantnosti o orientáciu od príčiny k účinku, od dôvodu k následku, od dostatočnej podmienky k záväzku a pod. V prípade negatívneho podmieňovania ide o smer od nutnej podmienky k podmieňovanému. „Pojmom ‚vektor času‘ (T-vektor) rozumieme časovú orientáciu zloženej implikačnej propozície, ktorú si budeme modelovať ako rozdiel gramatického času jej zložiek – konzekventu a antecedentu – a to tak, že každej zložke priradíme jednu z celočíselných hodnôt z intervalu $\{-1, 1\}$ podľa toho, či gramatický čas danej zložky je minulý (-1), prítomný (0) alebo budúci (1)“⁴ (Gahér, 2012, s. 26). Rozlíšili sme dve časové orientácie – nezápornú a zápornú.

Preskúmali sme všetky možné kombinácie pre dostatočnú podmienku (je ich 18) a pre nutnú podmienku (tiež ich je 18) a vyslovili sme hypotézu o pravidlách súladu vektorov podmienky a relevantnosti a vektora času. Tieto pravidlá si kompetentný používateľ jazyka intuitívne môže osvojiť, ale ich explicitná formulácia nie je triviálna a v odbornej literatúre sa nám nepodarilo nájsť ich ucelenú formuláciu.

Jadro nášho návrhu pravidiel súladu sme sformulovali nasledovne: Pre dostatočnú podmienku zmysluplné použitie „if“-viet (v slovenčine podmienkových viet so spojkou *ak*) vyžaduje súlad if-vektora a dominantného vektora. Dominantný vektor je pri deskriptívnom použití vektor relevantnosti, pri vysvetľovaní epistemický E-vektor, pričom E-vektor je určený smerom od propozície s menšou epistemickou istotou k propozícii s väčšou či maximálnou epistemickou istotou – k propozícii, ktorá sa tvrdí ako fakt (empirický alebo analytický). Záporný časový vektor je prípustný iba pri abduktívnych vysvetleniach (Gahér, 2012, s. 30).

Príklady podmienkových súvetí, ktoré porušujú pravidlá súladu vektorov pre dostatočnú podmienku:

Ak bude mať peniaze, tak kúpil bicykel. (1)

Ak bude mať peniaze, tak kupuje bicykel. (2)

Pre nutnú podmienku platia odlišné pravidlá súladu vektorov: „Záporný rozdiel časov pri deskriptívnom použití viet so spojkou *len vtedy, keď* (súlad vektorov podmienky a relevantnosti), ktoré vyjadrujú pojem NP [nutnej podmienky], indikuje chybné použitie. Ak vektory podmienky a relevantnosti nie sú v súlade, tak každé

⁴ Hoci takéto modelovanie času je veľmi hrubé a abstrahuje od ďalších aspektov gramatického času, predsa môže mať nezanedbateľný explanačný prínos.

použitie viet je chybné, pretože nemôže nastať ani súlad vektora podmienky s epistémickým vektorom („obráteného“ vzťahu relevantnosti), ako je to pri abduktívnom vysvetlení“ (Gahér, 2012, s. 32).

Príklady podmienkových súvetí, ktoré porušujú pravidlá súladu vektorov pre nutnú podmienku:

Bol si dobrý len vtedy, keď ťa chválím. (3)

Budeš dobrý len vtedy, keď ťa budem chváliť. (4)

5.5 Operátor *nie je pravda, že*

Pre úplnosť systému vetných operátorov je vhodné, aby binárne operátory boli doplnené aspoň jedným singulárnym operátorom. V jazykovej praxi je to negátor, ktorý vyjadruje popieranie – *nie je pravda, že*. Diskusie o správnom popieraní, negovaní prebiehali už v antike medzi stoikmi a Aristotelovými žiakmi (bližšie o tom Gahér, 2001). Jazykovedci hovoria o vytyčovacej hodnotiacej častici *nie*, ktorá slúži na vyjadrenie prostého záporu vo vete alebo znásobuje zápor, ktorý je vo vete už inak vyjadrený (MSJ, s. 782). Na podobné ciele slúži aj morféma *nie* v záporových tvaroch slovesa *byť* (MSJ, s. 471). Lingvisti túto časticu nezaradili medzi operátory. Negátor (¬) budeme považovať za základnú singulárnu vetnú spojku, resp. operátor. Jej význam môžeme opísať (v metajazyku) aj ako *opak je pravdou*.

6. RÔZNE KONŠTRUKCIE TÝCH ISTÝCH PRAVDIVOSTNÝCH FUNKCIÍ

6.1 Od spôsobu danosti denotátu ku konštrukcii

Ťažiskom druhého doplnenia významu operátorov bude rozlíšenie rôznych identifikácií tých istých vetných operátorov na základe nosného instrumentu *konštrukcie funkcie*. Autor najznámejšej logicko-sémantickej schémy Gottlob Frege pred takmer stotridsiatimi rokmi v známej stati *O zmysle a denotáte* postrehol, že v nepriamej reči a podobných kontextoch „nemajú slová svoj obvyklý denotát, ale denotujú to, čo je ich obvyklý zmysel“ (1962, s. 27; 1992, s. 351). Ak túto výnimočnú schému aplikujeme na výroky, tak do sémantiky skladania viet okrem *pravdivostno-funkcionalistického* aspektu a interakcie operátorov s vektormi vstupuje aj to, čo Frege označil ako spôsob danosti (*die Art des Gegebenseins*) (Frege, 1962, s. 27; 1992, s. 350) pravdivostnej hodnoty.

Pavel Tichý v TIL-ke tento obvyklý zmysel pre všetky plnovýznamové výrazy tematizuje ako v princípe zloženú entitu – ako zloženú *konštrukciu funkcií* (Tichý, 1988; Duží a kol., 2010). Pre prípad vetných operátorov to však neurobil. To možno súviselo s tým, že výrokové spojky od čias stredoveku neboli považované za plnovýznamové výrazy jazyka a ešte Alonso Church v polovici 20. storočia ich zaraďuje medzi *nevlastné (improper, syncategorematic)* výrazy, ktoré „nemajú význam osamotene, ale v kombinácii s vlastnými symbolmi (jedným alebo viacerými) utvárajú dlhšie výrazy, ktoré majú významy, aj keď sú vzaté osamotene“ (1956, s. 32).

V stati *Logika verzus jazykoveda o vetných spojkách* (Gahér, 2015) sme prišli s návrhom, že pohľad zložených *konštrukcií* sa dá aplikovať aj na *pravdivostné funkcie* a vedie to k nezanedbateľnému explanačnému prínosu.⁵ Rozdiel medzi rôznymi konštrukciami tých istých pravdivostných funkcií sa neprejavuje len v nepriamej reči a v tzv. propozičných a pojmových postojoch (Gahér, 2002), ale napríklad aj v priamej reči. Tento významový rozdiel je sémanticky cenný a pomôže nám vysvetliť špecifické obsahové súvislosti, ktoré vyjadrujú také spojky ako operátory *inak*, *ibaže* (*ledaže*), *hoci – predsa*. Tento prístup môžeme rozšíriť aj na mnohé iné vetné operátory. Ešte špecifickejší prístup si vyžadujú spojky *keďže* a *keby*, ktoré slúžia na vyjadrenie faktúalov, resp. kontrafaktúalov.⁶

6.2 *Inak verzus alebo*

Súvetie so spojkou *inak*:

*V závete je uvedený presný dátum podpísania, **inak** je neplatný.*⁷ (5)

môžeme preformulovať na významovo ekvivalentné súvetie (ImN1):

***Ak** v závete **nie** je uvedený presný dátum podpísania, **tak** je neplatný.* (ImN1)

Forma tohto výroku je (FImN1):

$$\neg A \rightarrow B \quad (\text{FImN1})$$

Táto forma výroku bude intuitívne zachytávať aj skladbu, zloženie pôvodného operátora zo skôr definovaných operátorov (\neg ako negátor, \rightarrow ako implikátor) v kombinácii s výrokovými premennými (A, B).⁸ Keďže výrok so spojkou *inak* sme preformulovali na rovnocenný výrok so spojkami pre negovanie a vyjadrenie dostatočnej podmienky, môžeme spojke *inak* prisúdiť úlohu vyjadrenia **negatívnej dostatočnej podmienky** (prvý fakt) pre druhý fakt. Pravdivostnej závislosti, ktorú vyjadruje spojka *inak*, takto zodpovedá tabuľka (T4), ktorú stanovíme na základe už známych definícií negátora a implikátora:

Tabuľka (T4)

A	B	$\neg A \rightarrow B$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

⁵ V TIL-ke, tak ako v iných logických systémoch, sa samozrejme ponúkajú definície jedných spojok pomocou iných (napr. Raclavský 2012, s. 252), ale ich odlišnosť nie je v tomto smere využiteľná.

⁶ Bližšie o tom Gahér, 2020, 2018.

⁷ Budeme uvádzať vety z oblasti práva, pretože rozdiel medzi podmienkou a právnou reguláciou ako podmienenou okolnosťou je výraznejší ako pri podmienkových súvetiach, ktoré neobsahujú sociálne fakty.

⁸ TIL-ka disponuje exaktne definovanými pojmami na zachytenie konštrukcie takýchto operátorov.

Prekvapivo, tabuľka (T4) sa nelíši od pravdivostnej tabuľky pre nevylučujúcu disjunkciu, vyjadrenú spojkou *alebo*. Rozdiel vo významoch je zrejmy z odlišnej konštrukcie operátora *inak* od triviálnej konštrukcie jednoduchého *alebo*: význam vyjadrený spojkou *inak* je **negatívne podmieňovací** – v jej zložkách môžeme vyčleniť negatívnu podmienku. Pri disjunkcii ani jeden z disjunktov (zložiek) nie je nejakou podmienkou pre ten druhý a poradie zložiek disjunkcie môžeme zameniť bez zmeny celkového významu (disjunkcia je komutatívna):

Prší alebo fúka. je rovnocenné s *Fúka alebo prší.*

Naproti tomu ustanovenie:

V záвете je uvedený presný dátum podpisania, inak je neplatný. (ImN1)

nie je rovnocenné s konštatovaním:

Závet je neplatný, inak je v ňom uvedený presný dátum podpisania. (mN1*)

V prvom výroku (ImN1) je ťažiskom vyjadrenie podmienky platnosti závetu (druh predpovede), v druhom (ImN1*) je ťažiskom vysvetlenie jeho neplatnosti. Dešifrovanie významu spojky *inak* ako vyjadrenia negatívnej dostatočnej podmienky je v čiastočnom súlade so stanoviskom jazykovedcov, podľa ktorých má spojka *inak* vysvetľovací význam (MSJ, s. 722). Toto stanovisko môžeme rozšíriť: jej základný význam vo všeobecnosti spočíva vo vyjadrení podmienky či už ako vysvetlenia, alebo predpovede.

6.3 *Ibaže (ledaže)*

V ustanoveniach právnych noriem je táto spojka častá – v Obchodnom zákonníku má spojka *ibaže* 57 výskytov, v Občianskom zákonníku 26. Podľa slovenských jazykovedcov spojka *ibaže* je dubleta spojky *iba*, ktorá „vyjadruje odpor s obmedzením: z platnosti prvého člena syntagmy by vyplývala neplatnosť druhého člena, no aj ten platí“.⁹ Význam spojky *iba* (dubleta spojky *len*) je však značne odlišný od významu operátora *ibaže*. Systémovou prekážkou, ktorá sťažuje adekvátne vysvetlenie významu tohto operátora, je nezačlenenie záporu medzi spojky. Dubletou k spojke *ibaže* je skôr spojka *leda*, *ledaže*, ktorá sa na rozdiel od češtiny v slovenčine používa už menej.

Ustanovenie z Občianskeho zákonníka (§140):

Ak sa spoluvlastnícky podiel prevádza, majú spoluvlastníci predkupné právo, ibaže ide o prevod blízkej osobe.

môžeme preformulovať na významovo rovnocenné súvetie so spojením s výnimkou:

Ak sa spoluvlastnícky podiel prevádza, majú spoluvlastníci predkupné právo, s výnimkou prevodu blízkej osobe.

alebo s podmienkovou spojkou *pokiaľ* v zret'azení s negátorom:

⁹ MSJ, s. 721; Kesselová a kol. 2013, s. 142 – 143.

Pri prevádzaní spoluvlastníckeho podielu majú spoluvlastníci predkupné právo, **pokiaľ** nejde o prevod blízkej osobe.

Práve zápor, ktorý pri preklade súvetí so spojku *unless* z angličtiny musí byť pripojený k slovesu v dosahu spojky, sa niekedy stráca zo zreteľa a namiesto správneho prekladu sa uvádza chybné spojenie *iba ak*, resp. *iba že*, prípadne podmienková spojka *pokiaľ* bez zreteľovania so záporom.

Spojku *ibaže* môžeme jednoducho definovať pomocou spojky *pokiaľ* (*ak*; *keď*) a záporu *nie*, *ne*:

A *ibaže* B =_{df} A *pokiaľ* nie B DEF.1

Pravdivostnú závislosť vyjadrenú spojku *ibaže* zachytáva tabuľka (T5), kde znak \leftarrow je obrátený implikátor:

Tabuľka (T5)

A	B	A \leftarrow \neg B
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

Opäť možno prekvapivo sa tabuľka (T5) nelíši od pravdivostnej tabuľky pre nevyklučujúcu disjunkciu *i* pre spojku *inak*. Rozdiel vo významoch je zrejmy z odlišnej konštrukcie operátora *ibaže* od triviálnej konštrukcie jednoduchej disjunkcie, ako aj od konštrukcie významu spojky *inak*. Pri operátore *ibaže* ide na rozdiel od disjunkcie o podmienkovú spojku, ako je to aj v prípade spojky *inak*, ale s tým rozdielom, že negatívna podmienka je na druhom mieste v zostave.

V prirodzenom jazyku zrejme začína prevládať použitie výrazu *ibaže* v pôvodne sekundárnom význame len na vyjadrenie odporovacieho vzťahu, v akom sa používajú spojky *ale*, *avšak*. V pôvodnom primárnom význame je operátor *ibaže* „zakonzervovaný“ v ustanoveniach zákonov. Typický príklad:

Ústny návrh zaniká, ak sa neprijal ihneď, ibaže z jeho obsahu vyplýva niečo iné.

môžeme preformulovať na významovo rovnocenný:

*Ústny návrh zaniká, ak sa neprijal ihneď, **pokiaľ** z jeho obsahu **ne**vyplýva niečo iné.*

Okolnosť, ktorú zachytávame zväčša zloženým výrokom a obsahujúcim negáciu pred *ibaže*, je okolnosťou v istom zmysle hlavnou, frekventovanejšou či ťažiskovou oproti významu výroku, ktorý je za spojku *ibaže*.

6.4 *Hoci – predsa*

Spojku *hoci* – a spojeniami *aj keď*, *i keď*, *napriek tomu, že* a korelovanou dvojicou *hoci – predsa* vyjadrujeme podľa jazykovedcov prípustkový vzťah (MSJ, s. 719 an.; Kesselová a kol., 2013, s. 60 – 64). Súvetie

Hoci sa Veronika učila na skúšku dva týždne, predsa mala pri odpovedi trému. môžeme preformulovať na významovo rovnocenné súvetie utvorené pomocou už známych spojok:

Nie je pravda, že ak sa Veronika učila na skúšku dva týždne, tak nemala pri odpovedi trému.

čo môžeme zachytiť symbolicky

$$\neg (A \rightarrow \neg B).$$

Pravdivostnú závislosť vyjadrenú operátorom *hoci – predsa* zachytáva tabuľka (T6), ktorú stanovíme na základe už známych definícií negátora a implikátora. Najprv negujeme vetu B (hodnoty v stĺpci 2.) a dostaneme hodnoty v stĺpci 3., potom výrok A (hodnoty v stĺpci 1.) implikatívne spojíme s výrokom nonB (hodnoty v stĺpci 3.) a dostaneme hodnoty v stĺpci 4., a napokon negujeme hodnoty v stĺpci 4. a získame výsledné hodnoty v stĺpci 5.:

Tabuľka (T6)

1.	2.	3.	4.	5.
				Hoci A, predsa B
A	B	$\neg B$	$A \rightarrow \neg B$	$\neg(A \rightarrow \neg B)$
1	1	0	0	1
1	0	1	1	0
0	1	0	1	0
0	0	1	1	0

Z hľadiska určenia výsledných pravdivostných podmienok (1,0,0,0) sa spojka *hoci* nelíši od spojky *a* použitej vo význame konjunkcie (1,0,0,0). Dodatočný významový rozdiel medzi nimi vieme zachytiť práve odlišnou štruktúrou – konštrukciou spojenia viet: pri konštrukcii so spojkou *hoci* reprezentovanou negátormi a implikátorom je zrejme jej východisková – pôvodná konštrukcia a podmieňovací a odporovací význam:

Ak sa Veronika učila na skúšku dva týždne, tak nebude mať pri odpovedi trému.
 $(A \rightarrow \neg B)$

Tento pôvodný význam sa oslabil celkovým popretím na prípustkový význam: Najprv sme žili v presvedčení, že dva týždne učenia budú dostatočné na to, aby Veronika nemala pri odpovedi trému, čo sa v skutočnosti ukázalo ako mylné očakávanie – naša pôvodná predpoveď sa ukázala nepravdivou. Tento proces môžeme charakterizovať aj ako zmenu v poznávacej (kognitívnej) dimenzii agensa (Kesselová a kol. 2013, s. 14 an.) – ako zmenu jeho subjektívneho poznania. Na rozdiel od súvetia utvoreného rýdzo zlučovacou konjunkciou:

Veronika sa učila na skúšku dva týždne a pri odpovedi mala trému.,

kde by zachytenie takejto zmeny presvedčení a pôvodného odporovania medzi faktmi zostalo nevyjadrené alebo nejednoznačné, je pri použití prípusťkovej spojky explicitne zvýraznené. Inými slovami povedané, rozpor medzi faktmi je autorom výpovede uvedený a zachytený v prvom kroku spojenia výrokov, ale ich súbeh je napokon vo výslednej konštrukcii spojenia prípustný, už nie je vylúčený. Samozrejme, zo širšieho kontextu diskusie a vzhľadom na určitú bázu poznatkov (do ktorej patrí napríklad poznatok, že skúšanie spravidla vyvoláva u skúšaných trému) môžeme aj takéto použitie spojky *a* chápať ako vyjadrenie relatívneho odporu a prípustkového vzťahu. Zo samého vyjadrenia spojenia to však explicitne nie je zřejmé.¹⁰ Adresát, ktorý nie je oboznámený so širším kontextom diskusie, nemusí mať rovnaké poznatky, ako autor výpovede a aj pri svojej ústretovosti nemusí postrehnúť celkový zámer autora. Preto je k adresátovi ústretovjšie vyjadrenie zámeru neskreslene a výslovne, a teda pri zámere vyjadriť prípustnosť dvoch možno odporujúcich si faktov je použitie práve jednoznačnej prípustkovej spojky *hoci-predsa* sémanticky jednoznačnejšie ako použitie viacznačnej spojky *a*.

7. ZÁVER

V úvodnej časti sme stručne opísali tzv. pravdivosťno-funkcionálny prístup logikov k vetným operátorom a následne mnohovrstevnatý prístup lingvistov s recepciou bohatších obsahových súvislostí medzi výpovednými obsahmi i so zdôraznením logicko-sémantických vzťahov a úloh týchto operátorov. Ku kritike pravdivosťno-funkcionálneho prístupu z pragmatickej perspektívy sme ako alternatívu navrhli dva smery logicko-sémantického vysvetlenia toho obsahu vetných operátorov, ktorým prekračujú úlohu pravdivosťných funkcií.

Po prvé, zhrnuli sme naše skúmania najmä toho, ako interagujú vetné operátory jednak s vektorom diania, ktoré je opísané súvetím, jednak so smerovaním gramatického času zachyteného v súvetí, a napokon, ako je táto interakcia je koordinovaná s epistemickým cieľom použitia významu súvetia (predikciou, vysvetlením a pod.). Na základe pojmov dostatočnej a nutnej podmienky a charakteristiky vektorov podmienky, času a relevantnosti (dominancie či epistemického vektora) sme vymedzili pravidlá ich súladu pre podmienkové operátory ako prípad kombinatoriky, o ktorej hovoril F. Čermák.

Po druhé, na základe rozlíšenia rôznych konštrukcií tých istých vetných operátorov ako pravdivosťných funkcií sme demonštrovali logicko-sémantické vysvetlenie špecifického významu spojok *inak*, *ibaže* a *hoci – predsa*, na ktoré tradične upozorňujú lingvisti. Domnievame sa, že breh logicko-sémantického skúmania vetných operátorov sa touto nadstavbou aspoň trochu priblížil k brehu lingvistického skúmania.

¹⁰ Aj preto možno G. Frege charakterizoval úlohu spojky *hoci* v tom zmysle, že nemení význam vety, „(...) ale ju iba svojráznym spôsobom sfarbuje“ (1992, s. 360).

Bibliografia

- CMOREJ, Pavel: Úvod do logickej syntaxe a sémantiky. Bratislava: Iris 2001. 142 s.
- ČERMÁK, František: Syntagmatika, kombinace a kumulace konjunkcí. In: Grammar and Corpus. Gramatika a korpus. Eds. F. Štícha – M. Fried. Praha: Academia 2008. s. 315 – 323.
- DUŽÍ, Marie – JESPERSEN, Bjørn – MATERNA, Pavel: Procedural Semantics for Hyperintensional Logic: Foundations and Applications of Transparent Intensional Logic. Springer Science & Business Media, 2010. 550 s.
- RUŽIČKA, Jozef a kol.: Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- FREGE, Gottlob: Über Sinn und Bedeutung. In: Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logischen Studien. Ed. G. Patzig. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1962. (reprint pôvodného vydania z roku 1892).
- FREGE, Gottlob: O zmysle a denotáte. Preklad A. Riška. In: Filozofia, 1992, roč. 47, č. 6, s. 349 – 363.
- GAHÉR, František: Negation and Presupposition. In: The Logica Yearbook 2000. Praha: Filozofia, 2001, s. 133 – 150.
- GAHÉR, František: O vetných spojkách: logika verus lingvistika. Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 1, s. 23 – 37.
- GAHÉR, František: Anafora a pojmové postoje. In: Filozofia Ludwiga Wittgensteina (Príloha k Organon F). Bratislava: Veda 2002, s. 130 – 155.
- GAHÉR, František: Stoická sémantika a logika z pohľadu intenzionálnej logiky. 2. dopl. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2006. 246 s.
- GAHÉR, František: Sú pojmy dostatočná a nutná podmienka pre empirickú oblasť symetrické? Organon F, 2011, roč. 18, č. 3, s. 331 – 350.
- GAHÉR, František: Revízia definícií pojmov dostatočná a nutná podmienka. Organon F, 2012, roč. 19, č. 1, s. 16 – 37.
- GAHÉR, František: Kontrafaktuály. Filozofia, 2018, roč. 73, č. 1, s. 36 – 50.
- GAHÉR, František: Metódy abstrakcie, idealizácie a konkretizácie v logike: prípad posunutého času vo faktuálnych kondicionáloch. Filozofia, 2020, roč. 75, č. 8, s. 660 – 676.
- GRICE, Peter: Studies in the Ways of Words. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press 1989. 406 s.
- CHURCH, Alonso: Introduction to Mathematical Logic. Vol. I, U.P. Princeton, New Jersey 1956. 378 s.
- KESSELOVÁ, Jana: Komunikačný potenciál operátorov na rozširovanie a rozvíjanie výpovede. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007. s. 354 – 362.
- KESSELOVÁ, Jana – KARPINSKÝ, Peter – IMRICHOVÁ, Mária – PODHÁJECKÁ, Katarína: Spojky a spájacie prostriedky v slovenčine. Bratislava: Veda 2013. 312 s.
- NEALE, Stephen: Paul Grice and the Philosophy of Language. In: Linguistic and Philosophy, 1992, roč. 15, s. 509 – 559.
- RACLAVSKÝ, Jiří: Je Tichého logika logikou? (O vzťahu logické analýzy a dedukcie). In: Filozofický časopis, 2012, roč. 60, č. 2, s. 245 – 254.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavel: Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2014. 320 s.

STRAWSON, Peter Frederick: Introduction to Logical Theory. London: Methuen 1952. 266 s.

TICHÝ, Pavel: The Foundations of Frege's Logic. Berlin – New York: de Gruyter 1988. 303 s.

ŽIGO, Pavol: Kategória času. In: Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. J. Dolník: Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2010, s. 167 – 217.

JÁN HORECKÝ A DYNAMIKA MORFEMATICKÝCH MODELOV NA PRÍKLADE KMEŇOTVORNEJ PRÍPONY¹

ALEXANDRA JAROŠOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

JAROŠOVÁ, Alexandra: Ján Horecký and the dynamics within the models of morphology in the example of the thematic verb vowel. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 213 – 227.

Abstract: In the beginning of the 1950s, using the thematic vowel as a criterion for dividing verbs into conjugation classes became the topic of a major linguistic discussion, since the historical understanding of the vowel was no longer applicable for the compilation of practical handbooks. Proposals presented in the discussion aimed to discover a functionalistic replacement for the concept of the thematic vowel. Despite this radical attitude, partakers of the discussion were not able to avoid the mixing of contemporary and historical perspectives. The discussion on the nature of this segment found itself in a cul-de-sac. What is the segment's function? Does the vowel represent a part of the stem or a part of the suffix? Or is it autonomous? These dilemmas were solved in 1964 when Ján Horecký proposed new principles for morphematic division in Slovak, which upgraded the then-existing building of – not only – morphematic models to new qualitative levels.

Key words: Slovak language, morphematics, conjugation, thematic vowel, thematic submorpheme

0. ÚVODNÁ POZNÁMKA

V 40. rokoch 20. storočia sa v problematike delenia slovies na triedy objavilo neprehliadnuteľné úsilie lingvistov odpútať sa od historického prístupu, ktorý pracoval s etymologicky chápanou kmeňotvornou príponou (Orlovský – Arany, 1947; Míhál, 1947).² Kritické hlasy konštatovali, že napriek deklaratívne prihláseniu sa k novým princípom slovesnej systematiky ostávajú autori gramatík „v zajatí tradičných postupov“ (Ružička, 1950, s. 47) a „pridŕžajú sa [...] pri členení slovesných tvarov úplne tradičných historických pojmov“ (Pauliny, 1949, s. 11; porov. aj Peciar, 1951, s. 30 – 31; Peciar, 1953, s. 277 – 278; Oravec, 1969, s. 131 – 133).

¹ Štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA 2/0017/17 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 6. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)*.

² Potrebu brať do úvahy súčasné vnímanie historicky chápaných kmeňov pociťoval už Samo Czambel: „Kofki vedia, že v slovese *zabiť* je kmeňom *zabi-* a v rovnako znejúcom slovese *robiť* je kmeňom *rob-*? To vie odborník“ (Czambel, 1919, s. 101).

1. KMEŇOTVORNÁ PRÍPONA Z POHLADU FUNKCIE – KONCEPT SPOJOVACEJ MORFÉMY

Najradikálnejšie sa so starou metodológiou v tom období rozišiel Eugen Pauliny v práci *Slovenské časovanie* (1949), kde sa programovo usiloval vyhnúť etymologickému kritériu a aplikovať funkčný prístup. V prvom rade ako východisko analýzy zvolil príznené tvary. V rámci príznených osobných prípon (relačných morfémy) je rozdiel medzi slovesami len v jedinej prípone – v 3. os. pl. (*-ú* a *-ia*). Tento rozdiel urobil E. Pauliny (nasledujúc postup Jána Mihála) základom delenia sloves na dve triedy. Ako ďalšie kritérium uplatnil kmeňotvornú príponu.³ Úsilie o interpretáciu kmeňotvornej prípony z aspektu súčasného jazyka viedlo E. Paulinyho k záveru, že tento segment už nepatrí kmeňu (historicky ide o druh derivačnej prípony, sufixu; porov. Večerka a kol., 2006, s. 134 – 137), ale nepatrí ani koncovke. Z hľadiska funkcie ide podľa autora o *spojovaciú morfému*, pomocou ktorej „sa pripája koncovková morféma na koreň, resp. na kmeň“ (Pauliny, 1949, s. 15). Autor pod pojem spojovacej morfémy zahrnul len časť bývalých kmeňotvorných prípon. Spojovacie morfémy sú tie segmenty, ktoré „dnešné jazykové vedomie“ nevníma ako „sufixálne“, t. j. derivačné morfémy (napr. *-ie-*, *-í-*, *-a-*, *-e-* z tvarov *vid-**ie**-ť* – *vid-**í**-m*, *bež-**a**-ť* – *bež-**í**-m*, *češ-**a**-ť* – *češ-**e**-m*). Nie sú súčasťou kmeňa. Na druhej strane bývalé kmeňotvorné prípony v produktívnych typoch ako *vola-ť* – *volá-m*, *rozumie-ť* – *rozumie-m*, *prosi-ť* – *prosi-m* podľa autora takúto spojovaciú funkciu neplnia. Tvoria súčasť kmeňa, pretože sú vnímané ako derivačné morfémy; v infinitíve to platí aj pre typ *kupova-ť* a *padnú-ť* (ibid., s. 49 – 50).⁴

E. Pauliny považoval tradičné ponímanie prízneného a infinitívneho kmeňa za historizmus, a preto túto dištinkciu zrušil. Postuloval kategóriu jediného „slovesného

³ Prípomene si, že príznený kmeň je časť slovesného tvaru, ktorá ostane po oddelení osobnej koncovky (relačnej morfémy), napr. *-m*, *-š*, alebo nulovej koncovky v prípade 3. os. sg. (*volá-*, *nesie-*, *hynie-*, *češe-*, *padne-*, *robí-*, *pracuje-*, *žije-*). Finálny segment kmeňa je označovaný ako kmeňotvorná prípona. Čo sa považuje za finálny segment, je aj vecou koncepcie, napr. je to *-á-* v kmeni *volá-* (iný názor, ako uvidíme, zastával Pauliny) alebo *-e-* v kmeni *maže-*, resp. v kmeni *padne-*, ale v poslednom prípade sa stretne aj s koncepciou, v ktorej je v kmeni *padne-* bifonemická kmeňotvorná prípona, teda *-ne*. Závisí to aj od toho, do akej miery tvorca koncepcie prihliada, resp. neprihliada na štyri historické (rekonštruované) príznené prípony *-e/o-*, *-ye/yo-* (*-je/jo-*), *-ne/no-*, *-i-* (Večerka a kol., 2006, s. 134 – 137). U väčšiny sloves má kmeňotvorná prípona po odtrhnutí koncoviek 3. os. pl. *-ú* alebo *-ia* nulovú podobu (*nes0-*, *češ0-*, *padn0-*, *rob0-*) s výnimkou typu *volaj-* a *rozumej-*, pri ktorých je takisto v závislosti od koncepcie uvádzaná bifonemická alebo monofonemická (vokálová) kmeňotvorná prípona, teda *-aj-*, resp. *-ej-* alebo *-a-*, resp. *-e-*.

Infinitívny kmeň je časť slovesného tvaru, ktorá ostane po oddelení formovej morfémy *-ť*. V ďalšom výklade nesledujeme ani tak otázku kmeňov ako tvarotvorného základu na tvorenie jednotlivých slovesných tvarov, ale problematiku zásad ich segmentácie od 50. rokov 20. storočia doteraz.

⁴ Ide o problematické miesto koncepcie, pretože kritérium segmentácie nemá formálnu povahu, ale sa opiera o jazykové vedomie a podľa všetkého ide o vedomie poučené. Tu by sme si dovolili parafrázovať Czambelov výrok, že nikto okrem odborníkov nepochopí, prečo v prípade *prosi-m* je *-í-* súčasťou kmeňa, ale v prípade *bež-í-m* je *-í-* spojovacou morférou.

kmeňa“, čo je de facto infinitívny kmeň (infinitív bez koncovky *-t*). Segmenty *vola-*, *viez-*, *beža-* nazýva autor „tvarmi slovesného kmeňa“. Z „tvaru kmeňa“ sa odvodzujú všetky ostatné tvary, teda aj tvary indikatívu prézenta (Pauliny, 1949, s. 13). Deje sa to pomocou a) systému vokalickej a konsonantických alternácií⁵ a b) mechanizmu pripájania osobných prípon. Práve tento „mechanizmus pripájania“ je hlavným delidlom vnútri oboch tried časovania, pretože kritériálnym príznakom platiacim naprieč obidvoch tried je prítomnosť alebo absencia spojovacej morfémy a fonologická povaha tejto morfémy (vokálna, konsonantická alebo kombinácia oboch): a) osobná koncovka sa pripája na kmeň končiaci na vokál bez spojovacej morfémy (*volá-m*, *prosí-m*); b) osobná koncovka sa pripája na kmeň končiaci na vokál pomocou konsonantickej i vokalickej spojovacej morfémy (*kupu-j-e-m*, *sto-j-í-m*⁶); c) osobná koncovka sa pripína na slovesný kmeň končiaci na konsonant prostredníctvom vokalickej „spojovacej morfémy“ (*padn-e-m*, *nes-ie-m*, *bež-í-m*). E. Pauliny stanovil trinásť časovacích typov, z ktorých šesť (*volať*, *kupovať*, *česať*, *prosiť*, *stáť*, *vidieť*) malo aj status vzorového typu (vzoru), teda reprezentanta určitej skupiny podobných typov, resp. v určitých prípadoch len reprezentanta svojho typu.

Paulinyho radikálny pokus o redefiníciu základných konceptov morfológie slovesa bol veľkým stimulom ďalšieho intenzívneho uvažovania o novom modeli slovenskej konjugácie. Problematika segmentácie slovies sa stala „jednou z najčastejšie prediskutovaných otázok v slovenskej jazykovede“ (Sabol, 1977, s. 251).

Zopakujme si inovačné návrhy, ktoré E. Pauliny predložil: zrušiť dištinkciu infinitívneho a prítomného kmeňa, segmenty tradične vyčleňované ako kmeňotvorné prípony rozdeliť medzi novokonštituovanú kategóriu spojovacích morfém a derivačné morfémy, zaviesť koncept tvarotvorného odvodzovania so zapojením mechanizmu alternácií.

2. PRECIZOVANIE KONCEPTU SPOJOVACEJ MORFÉMY Z HĽADISKA FUNKČNEJ LINGVISTIKY

Jozef Ružička, ktorý na nový model zareagoval dôkladnou štúdiou, charakterizoval Paulinyho prístup ako „prvú aplikáciu výdobytkov funkčnej jazykovedy na slovnú zásobu spisovnej slovenčiny“ (Ružička, 1950a, s. 43). Akceptoval pojem *spojovacia morféma*, ktorú takisto ako Pauliny nepovažoval za súčasť kmeňa ani gramatickej morfémy. Nazdával sa však, že používanie všetkých ostatných, historizmom zaťažených termínov (*kmeň*, *koreň*, *koncovka*) je s funkčným prístupom v pro-

⁵ Vzhľadom na veľkú zložitosť alternácií a problematickosť konceptu tvaroslovného odvodzovania, teda tvorby jedného tvaru z iného tvaru, javí sa toto miesto na prvý pohľad ako slabé ohnisko budovaného systému.

⁶ Autor dodáva, že u niektorých slovies sa spojovacia morféma vyskytuje len v 3. os. pl. a má len konsonantický charakter – *volá-j-ú*, *sto-j-a*, resp. čisto konsonantický charakter má len v 3. os. pl. *kupu-j-ú* a v ostatných tvaroch má kombinovaný – *kupu-j-e-m*.

ti klade. V tejto súvislosti autor predložil sústavu funkčne motivovaných termínov (podrobnejšie Ružička, 1950b): *pomenovací základ* namiesto *kmeň*, *samostatná lexikálna morféma* namiesto *koreň*, *nesamostatná lexikálna morféma* na pokrytie skupiny „derivačných prostriedkov“ a iné.⁷ J. Ružička nesúhlasil s konceptom odvodzovania jedného tvaru z druhého, napr. prítomných tvarov z „tvaru slovesného kmeňa“ (de facto z infinitívneho kmeňa) a poukázal na nedôslednosti, ktoré použitie tohto princípu prináša. Podľa J. Ružičku treba vychádzať z gramatického tvaru ako celku a rozborom tohto celku sa dopracovať k jednotlivým častiam, morféмам. Tie treba posudzovať podľa toho, či majú alebo nemajú význam a akého typu je onen význam. Zloženie kmeňa (delenie na koreňové a derivačné morfémy) a alternácie týchto morfémy nemožno podľa autora považovať za kritériá delenia (Ružička, 1950a, s. 49). V podstate však prijal Paulinyho triedenie založené na morfeomatickom zložení prítomných tvarov⁸, v ktorom hrá hlavnú úlohu práve spojovacia morféma. Inými slovami súhlasil s delením slovies podľa povahy prvých dvoch elementov schémy *pomenovací základ* + *spojovacia morféma* + *gramatická morféma*. Postuloval v súhlase s E. Paulinym dve triedy (na základe protikladu gramatických morfémy -ú : -ia), ale stanovil len 5 vzorov (jeden sa skladal z dvoch podvzorov): *volat'*, *kupovat'*, *česat'* + *brat'*⁹, *vidiet'*, *stát'*.

Vymedzenie spojovacej morfémy (funkcionalistickej náhrady pojmu kmeňotvorná prípona) sa ukázalo ako nedostatočné, resp. vágne, pretože *spojovacia funkcia* ako hlavné kritérium jej identifikácie sa určovala pomocou „dnešného jazykového vedomia“. Táto vágnosť spôsobovala protirečivé riešenia a hodnotenia. Napr. v tvare *česat'* považoval J. Ružička delenie na kmeň *čes-* a na gramatickú morfému *-t'* za neprimerané, pretože morféma *čes-* patrí do oblasti pomenovania, a preto zvyšok, teda celý segment *-at'*, musí patriť do oblasti usúvzťažňovania (ibid., s. 44). V neurčitku slovesa *volat'* však patrí podľa neho segment *-a-* kmeňu, teda členenie je *vola-t'*. V neurčitku slovesa *vidiet'* nechápe autor segment *-ie-* ani ako súčasť kmeňa, ani ako súčasť gramatickej morfémy, ale ako spojovaciu morfému (ibid., s. 49).

Takže cieľ „odstrániť z časovania prítomného času pojem prítomnej kmeňotvornej prípony“ (Pauliny, 1949, s. 16) sa podarilo za cenu rozdistribúovania kmeňo-

⁷ J. Ružička si ako platformu tiež zvolil funkčnú lingvistiku, ktorá uprednostňuje analýzu javov v synchrónnom priereze a vyznačuje sa delením týchto prostriedkov podľa povahy ich funkcie na pomenovacie prostriedky (s lexikálnym významom) a usúvzťažňovacie prostriedky (s gramatickým významom). Z tohto hľadiska treba vnímať aj spomínané návrhy na novú pomenovaciu sústavu morfeomatiky. Okrem toho mu táto platforma poslúžila na dodatočné zdôvodnenie Mihálovho a Paulinyho výberu prítomných tvarov ako základu triedenia slovies (historizujúci prístup dával prednosť triedeniu podľa infinitívnej kmeňotvornej prípony). Tento výber Ružička zdôvodnil funkčnou príznakovosťou – určité tvary plnia vo vete úlohu prísudku. Táto funkcia je pre slovesá základná.

⁸ Za kritériálne závažné prítomné tvary považoval 1. os. sg., 3. os. pl. a imperatív.

⁹ Ide o slovesá, ktorých „spojovacie morfémy“ *-e-* a *-ie-* zrejme autor pokladá za varianty, a preto ich umiestnil do jedného vzoru (*češ-e-m* + *ber-ie-m*); morfonologický mechanizmus tohto vzťahu podrobne vysvetlil J. Sabol (1980, s. 343 – 344, 346).

tvornej prípony medzi kategóriu derivačnej morfémy (tvorí časť základu) a novo-konštituovanú kategóriu spojovacej morfémy. Samotná spojovacia morféma v prézente obsahuje z pohľadu synchronie disparátne objekty. Okrem vokalických segmentov (-ie-, -e-, -i-) aj interfix -j- (teda skutočný medzihláskový spojovací prostriedok v tvaroch *vola-j-ú*) a aj prehodnotený interfigovaný segment -j- ako časť derivačnej prípony -uj- (-u:j-) alternujúcej s derivačnou morféomou -ov- v type *kupovať* – *kupujem*.

3. ELIMINÁCIA KMEŇOTVORNEJ PRÍPONY AKO VÝSLEDOK PERINTEGRÁCIE – PREHODNOTENIA MORFÉMOVÝCH HRANÍC

Na Paulinyho a Ružičkovu štúdiu reagoval Štefan Peciar (1951). Peciarova kritika bola mimoriadne útočná a osobná. Hoci v tom čase patrilo odvolávanie sa na zásady marxistickej ideológie k „povinnnej výbave“ odborných textov, v tomto prípade bola miera ideologizácie témy nápadne vysoká. Posudzujúc Peciarovu kritiku z vecného hľadiska, treba konštatovať, že sa mu podarilo identifikovať viaceré slabiny a nedôslednosti paulinyovsko-ružičkovskej koncepcie. Poukázal na nejasnosť vo vymedzení *spojovacej morfémy*, ktorá viedla k „ľubovoľnému morfológickému členeniu“.¹⁰ Aj on zastával názor, že tradičný pohľad na konjugáciu, ktorý sa neodpútal od pojmu historických kmeňov, je neudržateľný. Usiloval sa vyhýbať slovám *koreň* (dával ho napr. do úvodzoviek) a *prézентný kmeň*, namiesto ktorého používal slovo *základ*.

Pojem *kmeňotvorná prípona* pokladal za prekonaný.¹¹ Autor pri členení slovesného tvaru na morfémy predpokladal dvojčlennú štruktúru, teda *základ* + *osobná prípona*. Stanovisko, že prezétné tvary je vhodné tvoriť od jedného kmeňa ho priviedlo k posunu morfológickej hranice doľava smerom ku koreňu a k rozšíreniu osobnej prípony (relačnej morfémy) o predchádzajúcu samohlásku alebo dvojhlásku, teda *nes-iem*, *nes-ieš*, *nes-ú*, *češ-em* – *češ-ú*, *min-iem* – *min-ú*, *padn-em*, *padn-ú*, *kupuj-em* – *kupuj-ú*, *bij-em* – *bij-ú*. Historický pohľad na slovesá typu *volať* a *rozumieť*, ktoré podstúpili kontrakciu (spojenie derivačného sufixu a časti témy) vo všetkých osobách okrem 3. os. pl., ovplyvnil Peciarov pohľad na ich segmentáciu. Pri týchto dvoch typoch nepovažoval za vhodné pričleňovať samohláskový alebo dvoj-

¹⁰ Závěry niektorých Peciarových analýz pomkli problematiku správnym smerom. Š. Peciar (1951, s. 48) považoval dnešné prezétné kmene („základy“) za zatvorené *kupuj-*, *hrej-*. Správne identifikoval sufix -uj- v prezétných tvaroch typu sloves *kupovať* – *kupujem*. Suffix v infinitívnom kmeni však vnímal tradične nerozčlenené ako -ova-. V neskoršej práci Š. Peciar (1954, s. 255) takisto správne rozčlenil slovesá typu *padnúť* – *padnem*, keď vyčítal J. Ružičkovi, že to v duchu jeho vlastnej koncepcie mohol urobiť, ale neurobil (*pad-n-ú-t’* – *pad-n-e-m*).

¹¹ „Po posunutí morfológického švíku prestala byť podoba slovesného kmeňa hlavným triediacim kritériom. Hlavným kritériom sa stala podoba osobných prípon (okrem 3. os. pl.)“ (Peciar, 1951, s. 52; porov. aj Peciar, 1953, s. 283 – 285).

hláskový segment (-a-, -ie-) k osobnej prípone (teda nie *vol-ám*, *rozum-iem*), lebo podľa neho sú stále súčasťou kmeňa. Dané slovesá majú osobné prípony zredukované (z hľadiska jeho koncepcie) na podobu -m, -š, -me, -te a členenie tvarov je *volá-m*, *rozumie-m*. Kmeň je otvorený, končí sa na vokál. V 3. os. pl., kde „nenastala kontrakcia, je kmeň rozšírený o spoluhlásku -j-: *rozumej-ú*, *volaj-ú*“ (ibid., s. 48). Odvolávanie sa na historický proces kontrakcie narúša jednotu segmentácie a výsledkom sú osobné prípony dvojakého typu. Š. Peciar, rozširiac relačné morfémy o predný vokalický segment, nevysvetlil, aký zmysel má fakt, že sa formálne odlišujú morfémy, ktoré vyjadrujú úplne rovnaký gramatický význam.

Š. Peciar v 3. os. sg. (*nesie-ie*, *čes-e*, *padn-e*, *rob-í*) neuznával nulovú morfému, a preto koncovým segmentom -ie, -e a -í pridelil status osobnej prípony. Či možno za osobnú príponu považovať hlásku -á v tvare *volá* v prípade osobitného „kontrakčného“ vzoru *volat'* nevedno, lebo v štúdiu ju autor neurčito označuje za „kmeňovú samohlásku -á-“ (ibid., s. 54).

V prípade vzoru *padnem – padnúť* môžeme súhlasiť s tým, že po denazalizácii sa „morfologický švík posunul“ v tom zmysle, že pôvodná kmeňotvorná prípona -ne- sa rozdelila (*n + e*) a konsonant -n- sa stal derivačnou morfému, teda ostal súčasťou *základu* (kmeňa), ale s iným statusom. Na druhej strane vyhlásenie zvyškového segmentu -e- za súčasť relačnej prípony (*padn-em*), teda úplná eliminácia daného segmentu, je pomerne problematický spôsob vyrovnania sa s kmeňotvornou príponou (ibid., s. 45). Tu treba dodať, že hoci príznený kmeň autor neuznával, tak infinitívny áno. Takže v neurčitku sa segment -nú- nedelí (na rozdiel od prízneného) na dve časti, ale ako celok ostáva súčasťou infinitívneho kmeňa (*padnú-*). Ešte markantnejšie je to pri slovesách typu *hlásiť*. Raz je segment -i- súčasťou koncovky *hlás-im*, raz je súčasťou infinitívneho kmeňa *hlási-t'*.

Š. Peciar na základe kritéria „podoby osobnej prípony príznených tvarov“ vylčil päť slovesných tried a pätnásť vzorov. Je jasné, že skutočným kritériom delenia bol práve prvý vokalický segment takto chápanej osobnej prípony, ktorý plnil funkciu dištingtívneho príznaku. Pozitívne bolo, že tieto dištingtívne elementy mali jednotný vokalický charakter.

4. DRUHÁ VERZIA MODELU J. RUŽIČKU – NÁVRAT KU KMEŇOTVORNEJ PRÍPONE

J. Ružička (1953) reagoval na Peciarovu kritiku tak, že niektoré vecné výhrady voči svojej koncepcii uznal, napríklad delenie sloves na dve triedy na základe dištingcie osobných prípon -ú a -ia (hoci toto delenie svoje opodstatnenie má) a uznal aj nepresné vymedzenie spojovacej morfémy. Status spojovacej morfémy priznal len segmentu -j- v tvaroch *vola-j-ú*, *rozume-j-ú* (Ružička, 1953, s. 151, 158, 159). Po redukcii pojmu *spojovacia morféma* sa vrátil k pojmu *kmeňotvorná prípona* a namiesto termínov *pomenovací základ v príznené* a *pomenovací základ v infinitíve*

akceptoval tradičné názvy *prézentný kmeň* a *infinitívny kmeň*. Predložil novú verziu modelu členenia slovies na konjugačné triedy, v ktorej zdôrazňoval, že v systéme slovesných tried môže byť hlavným kritériom jedine kmeňotvorná prípona, pretože len takéto triedenie je postavené na jednotnom základe (ibid., s. 153, 154, 186). Autor odobral kmeňotvornej prípone status autonómnej morfémy (takto vystupovala v prvej verzii) a pričlenil ju ku kmeňu ako morfému s pomenovacím, vecným významom (ibid., s. 47, 149). Na druhej strane, keď hovoril o kmeňotvorných príponách vo vzore *kup-ov-a-t' – kup-u-je-m/kup-u-j-ú*, nazval ich *tvarotvornými sufixmi*, čo nesvedčí o vecnom význame (ibid., s. 162).

Na základe **kombinácie** siedmich typov **prézentných kmeňotvorných prípon** (v podobe napr. *á/a(j)* pre typ *vol-á-m/vol-aj-ú* alebo *ie/0* pre typ *nesiem/nes-0-ú*) so šiestimi typmi **infinitívnych prípon** (v podobe napr. *nú/0* pre *pad-nú-t'/pad-0-l-i*) autor vytvoril tabuľku, v rámci ktorej bolo možné názorne vymedziť štrnásť časovacích vzorov (ibid., s. 165). Sedem odlišných **prézentných kmeňotvorných prípon** (*á/a(j)*, *ele(j)*, *ie/0*, *e/0*, *ne/n*, *jel/j*, *i/0*) je základom pre vyčlenenie siedmich slovesných tried. Túto schému J. Ružička použil aj v kolektívnej *Slovenskej gramatike* (Pauliny – Štolc – Ružička, 1953, 1. vyd.).

Š. Peciar v svoje reakcii na túto novú verziu modelu upozorňoval, že J. Ružička stotožňuje derivačné morfémy („odvodzovacie prípony“) s kmeňotvornými príponami, napr. *umý-va-t'*, *vy-ka-t'*, *pad-nú-t'* (Peciar, 1954, s. 255 – 256). Upozorňoval aj na to, že segment *-j-* v tvare *rozumejú* nazýva na jednom mieste spojovacou morfému a inokedy hovorí o druhej podobe prítomníkovej kmeňotvornej prípony *-ej-* (ibid., s. 252 – 253). Š. Peciar v poslednej časti príspevku konštatoval, že **pojmem kmeňotvornej prípony nebol dosiaľ náležite definovaný a ani Ružička ho nedefinoval**. Preto by sa tento problém mal stať hlavným predmetom ďalšej diskusie (ibid., s. 255 – 256).

5. DESAŤROČNÁ ABSENCIA KONSENZU

J. Ružička (1956, s. 18) v štúdiu o sporných otázkach morfológie považoval triedenie slovies podľa tvarov za otázku, pri ktorej nenastala zhoda. Vyslovil názor, že „triedenie slovesných tvarov má malý teoretický význam, ale súčasne veľký dosah na školskú prax.“ Z tohto didaktického hľadiska sa mu ako naliehavé javia tri kroky: ustálenie počtu vzorov pravidelných slovies, ustálenie počtu nepravidelných slovies a ustálenie pojmu osobná prípona, ktoré súvisí s chápaním kmeňotvornej prípony. Pre školy je podľa autora dôležitejšie členenie na vzory ako na triedy (ibid., s. 19).

V prehľadovej štúdiu venovanej gramatickému výskumu na Slovensku po roku 1945 podal J. Ružička (1960, s. 222) krátky prehľad návrhov na nové triedenie slovies. Konštatoval, že boli predmetom diskusie, ktorá nadobudla vzrušený tón, a „výsledky tejto doteraz neskončenej diskusie sú skromné, neúmerne množstvu vynaloženého miesta a premrhaných síl“. Zdalo sa, že v tom období sa problém modelu

slovenskej konjugácie ocitol alebo na križovatke, alebo v slepej uličke. Protagonisti diskusie síce zhodne konštatovali, že delenie slovies na šesť tried podľa neurčitkovej kmeňotvornej prípony vychádza z historického stavu a už je prekonané vývinom jazyka, ale v oblasti synchronného morfológického členenia slovesných tvarov sa ich názory výrazne rozchádzali. Zhodli sa aj v tom, že pojem kmeňotvorná prípona so svojim pôvodným, etymologicky podmieneným obsahom je z pozície synchronnej segmentácie neudržateľný. Rozhodli sa však pre odlišné spôsoby „eliminácie“ alebo redefinície tohto konceptu, čo možno vnímať aj ako isté pozitívum tejto diskusie: identifikovali sa problémy a navrhovalo sa ich riešenie. Napokon aj schéma rozčlenenia slovies na triedy a vzory uplatnená v *Slovenskej gramatike* (Pauliny – Ružička – Štolc, 1953) sa zrodila v priebehu diskusie.

Ak kmeňotvorná prípona jestvuje, teda nestala sa súčasťou osobnej prípony, aká je jej formálna podoba a aký je jej zmysel, resp. v čom spočíva jej funkcia? Odpoveď na otázku o povahe synchronne chápanej kmeňotvornej prípony si vyžadovala teoretickú prácu na tvorbe všeobecných zásad morfológického členenia slovných tvarov. Vyžadovalo si to v podstate konštituovanie slovenskej morfológie¹², na pôde ktorej by uvažovanie o morfológickom členení slovesa bolo zasadené do širšieho a komplexnejšieho rámca. Tejto výzvy sa chopil Ján Horecký (1964) v diele *Morfológická štruktúra slovenčiny*.

6. KMEŇOTVORNÁ PRÍPONA Z POHĽADU NOVÝCH PRINCÍPOV SEGMENTÁCIE – KONCEPT TEMATICKEJ MORFY A SUBMORFY

Ján Horecký (1964) sa pri opise morfológického systému obrátil k forme, pretože tá je prístupná priamemu pozorovaniu. Ružičkovo konštatovanie, že morféma nie je samostatná jednotka v systéme jazyka, ale je výsledkom rozboru gramatických tvarov, považoval J. Horecký za zásadné. Z tohto hľadiska majú kľúčový význam práve metódy delenia slovného tvaru. Pracoval so súbormi tvarov, ktoré verifikoval aparátom formálnej logiky. Súborný tvar chápal ako množinu, ktoré možno rozložiť na dva morfológicky relevantné typy podmnožín: 1. tvarové súborné tvary (s rovnakým zakončením) a 2. (tvarové) okruhy (tvary s rovnakou prvou časťou). Vždy jestvuje aspoň jeden prvok, ktorý je spoločný obom podmnožinám a tvorí ich prienik. Vyčlenené morfémy

¹² Nie je možné povedať, že by sa v mene modernej poňatej morfológie doviedli nič neurobili. J. Ružička stojaci na funkcionalistickej platforme Pražskej školy ešte pred diskusiou napísal štúdiu, v ktorej sa tejto problematike venoval (Ružička, 1950b). Morfému definoval ako čiastku gramatického tvaru, ktorá sa dá na forme gramatického tvaru vyčleniť ako nositeľ významového prvku (ibid., s. 105). Morféma nie je dopredu daná, je potrebné ju vymedzovať porovnávaním tvarov a príbuzných slov. Je nesamostatná, má funkciu v rámci vyššej jednotky. Dovtedajší opis druhov morfém, ako sme už spomínali, kritizoval pre zastaranú terminológiu (koreň, kmeň, prípona, koncovka). J. Ružička podľa funkcionalistických zásad zdôrazňuje, že pri analýze gramatického systému treba vychádzať od obsahu vyjadreného nejakým spôsobom na forme slova“ (ibid., 103).

slovných tvarov modeloval autor pomocou adaptovaného aparátu teórie grafov.¹³ Moment vyčleňovania morfémy z celku odráža aj Horeckého definícia morfémy: „čiasťka slovného tvaru, ktorou sa tento tvar zaraďuje do tvarového súboru a ktorá odkazuje na významové prvky a je prostriedkom ich kódovania“ (Horecký, 1964. s. 181).

Dôležité bolo vyčlenenie aj takých segmentov slovného tvaru, ktoré neodkazujú na významové prvky. Tieto čiasťky autor nazýval *morfy*.¹⁴ Niektoré typy morfém a morf tvoria uzavreté systémy. Členy týchto systémov sa nazývajú *submorfémy*, resp. *submorfy*. Osobné submorfy slovesných tvarov a tiež pádové submorfy menných druhov tvoria tiež uzavreté systémy nazývané relačné morfémy. Medzi morfami, ktoré triedil na *interfigované* (*kóre-j-sk-ý*, *diev-č-at'-a*), *spojovacie* (*mal-omesto*) a *tematické* (*rob-i-t'*), práve posledné predstavujú uzavretý systém piatich *submorf*. O *tematickej morfe* sa prvý raz v publikácii vyjadril v súvislosti s Peciarovou koncepciou eliminácie kmeňotvornej prípony pomocou rozšírenia osobnej prípony (s výnimkou slovíes typu *volať* a *rozumieť*). J. Horecký (ibid., s. 16) konštatuje, že nevýhodou takéhoto riešenia je, že sa v istom jazyku pripúšťajú dva typy osobných morfém i dva spôsoby členenia slovesných tvarov, hoci pri iných slovných druhoch takejto dvojakosti niet, a ďalej to, že treba predpokladať existenciu dvoch a v niektorých prípadoch až troch slovesných kmeňov (*volá-/volaj-/vola-*, *padn-/padnú-/pad-*). J. Horecký považoval za výhodnejšie predpokladať jednotné osobné morfémy (osobné prípony) pre všetky typy slovíes a jednotné korene, predpokladajúce uznanie kmeňotvorných prípon, ktoré navrhol nazývať *tematické morfy*. Výhodou tohto riešenia je jednotné morfematické členenie všetkých slovesných typov. Pretože J. Horecký ponúkol jasnú a prehľadnú klasifikáciu morfém (*korenná*, *derivačná*, *modifikačná*; *relačná*, *formová*, *kongruenčná*) a morf (*spojovacia*, *interfigovaná* a *tematická*), dokázal vybudovať na tomto základe prehľadný a neprotirečivý model *tematickej morfy*. *Tematická morfa* je prvok tvaru vyčleniteľný prototypicky medzi koreňom (*čít-*) alebo (v prípade zloženého základu) medzi derivačnou/modifikačnou morféмой (*čít-av-*, *vy-čít-uj-*) a relačnou (*-m*, *-š*, *-me*, *-te*) alebo formovou morféмой (*-t'*, *-l-*, *-n-/t-*), teda *čít-a-m*, *čít-av-a-m*, *vy-čít-uj-e-m*; *čít-a-t'*, *čít-a-n-ý*, *čít-av-a-t'*, *čít-av-a-l*, *vy-čít-ov-a-t'*, *vy-čít-ov-a-l*).¹⁵

¹³ J. Horecký v ďalších etapách práce pristupoval k analýze morfém aj cez slovtvorbu a okrem toho sa opieral o generativistický model opisu jazykových javov (podrobnejšie Ján Bosák v práci Bosák – Buzássyová, 1985, s. 21, 44). Hodnota *Morfematickej štruktúry slovenčiny* sa prejavila v tom, že sa stala nielen základom príslušnej kapitoly v kolektívnej práci *Lexikológia* (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980, 50 – 84), ale predstavuje výrazný inšpiračný impulz pre excelentné vedecké výstupy prešovskej slovakistiky v oblasti morfematiky (Sabol, 1977; Sabol, 1980; Sabol, 1989; Sokolová, 1991; Sokolová, 1999; Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999; Sokolová – Ivanová – Ološtiak a kol., 2005; Sokolová – Ivanová – Ološtiak (eds.), 2006; Sokolová, 2012 a iné).

¹⁴ Bol si vedomý toho, že v deskriptivizme sa *morfa* chápe odlišne – ako konkrétna realizácia morfémy (Horecký, 1964. s. 10, 20).

¹⁵ V 3. os. pl. slovíes typu *volať* a *rozumieť* je *tematická submorfa* segment medzi koreňom (*vol-*) alebo medzi derivačnou/modifikačnou morféмой (*vol-áv-*) a interfixom *-j-* (*vol-a-j-ú*, *vol-áv-a-j-ú*, *rozum-e-j-ú*).

V sústave slovesných tvarov J. Horecký vytýčil päť hlavných tvarov, v ktorých treba zisťovať podobu tematickej morfy. V tomto zmysle **tvorí tematická morfa uzavretý systém piatich členov nazývaných tematické submorfy**. Submorfy sa vymedzujú v 1. os. sg. prézenta, 3. os. pl. prézenta, v *l*-ovom prídavku ako prvej zložke prétérita, v trpnom (*-n/-t*-ovom) prídavku a v neurčitku. Napr. v type *chytat'* ide o tematickú morfu [á-a-a-a-a], ktorej submorfy boli identifikované v tvaroch *chyt-á-m*, *chyt-a-j-ú*, *chyt-a-l*, *chyt-a-n-ý*, *chyt-a-t'*.

Ide o pomerne výrazný odklon od dvojčlenných kombinácií pozostávajúcich z dvojzložkových prízmených a dvojzložkových/jednozložkových infinitívnych kmeňotvorných prípon typu *áj* + *a* pre vzor *volat'* (*volám/volajú* + *volat'* = *volal*), *ne/n* + *nú/0* pre vzor *padnúť* (*padnem/padnú* + *padnúť/padol*) a iné (Pauliny – Ružička – Štolc, 1953, s. 241 – 242).

Pretože J. Horecký „očistil“ submorfy od zvyškov zreteľa na historické procesy – od interfixu *-j-*, (*vol-a-j-ú*, *rozum-e-j-ú*), bývalého interfixu *-j-* (*kupu:j-e-m*, *bi:j-e-m*) a derivačnej morfémy *-n-*, je jeho model konštituovaný len z vokálnych foném (vokálov a diftongov), ku ktorým sa pripája aj nulová submorfa: *a*, *e*, *i*, *u*, *ú*, *é*, *í*, *ú*, *ia*, *ie*, *0* (*chyt-a-j-ú*, *češ-e-m*, *rob-í-t'*, *min-u-l*, *chyt-á-m*, *rob-í-m*, *chudn-ú-t'*, *von-ia-m*, *nes-ie-m*).

J. Horecký pri vymedzovaní časovacích typov (vzorov) bral do úvahy aj fonologicky závislé varianty tematických morf. Popri hlavnom type morfy *chytat'* – *chytám* uvádza aj jej variant *chýbat'* – *chýbam* s neutralizovanou kvantitou v prvej submorfe [a-a-a-a-a]. Uvádza aj variant s diftongom nasledujúcim po mäkkom konsonante v koreni: *von-ia* s tematickou morfou v tvare [ia-a-a-a-a]. Varianty vyčlenené na základe neutralizácie uvádza autor aj pri iných typoch (*chudnúť* – *vládnúť*, *robím* – *kúpim* a iné). Systém tvorí jedenásť typov (*chytám*, *rozumiem*, *češem*, *miniem*, *triem*, *robím*, *vidím*, *držím*, *nesiem*, *padnem*, *bijem*) a šesť variantov typov (*chýbam*, *voniam*, *beriem*, *kúpim*, *vládnúť*, *môžem*). Tieto konjugačné typy nie sú rozdelené na triedy.

6.1. Obsahové/funkčné vymedzenie tematickej submorfy. Definícia tematickej morfy je u J. Horeckého, ako sme videli, urobená **pozične**. Stručne povedané je to segment medzi koreňom/derivačnou/modifikačnou a gramatickou morférou (ibid., s. 183), resp. je to fonéma (samohláska al. dvojhláska) zreteľne vyčlenená v prednom okruhu relačnej morfémy. Autor ju vymedzuje aj negatívne: „nemožno jej pripísať nijakú sému“ (ibid, s. 44). Konštatuje, že aj keď sa tematické submorfy zreteľne vydeľujú z kmeňa, pri odvodzovaní s ním prechádzajú do iných slov a v tomto zmysle tvoria s kmeňom jeden celok. V práci *Slovenská lexikológia* (Horecký, 1971, s. 41) autor konštatovanie o **asémantickosti morfy** doplnil o informáciu, že „vyjadruje príslušnosť slovesa k istému typu“, vymedzil ju teda **z hľadiska funkcie**. V neskoršej práci (Ondrus – Horecký – Furdík, 1980) J. Horecký zmenil definíciu morfémy ako základnej jednotky morfematiky v tom zmysle, že morféma

je nielen nositeľom významu, ale aj nositeľom funkcie. Z tohto hľadiska začal posudzovať aj tematické morfy/submorfy a priznal im status morfémy. Vymedzil ich voči ostatným morféмам: „nemajú derivačnú ani modifikačnú funkciu, ale „iba **zaraďujú slovesá do istých tried**“ (ibid., s. 52). J. Bosák vyjadril túto skutočnosť tak, že „množina tematických vokálov [...] je nositeľom paradigmatickej informácie, pretože signalizujú príslušnosť slovesa do istej paradigmy, takže plnia klasifikačnú funkciu“ (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 57 – 58).

Miloslava Sokolová (1991, s. 312 – 313; 1999, s. 20; 2006, s. 192 – 195) charakterizovala tematické submorfy ako druh infixu, teda submorfy, ktorá má konštrukčnú funkciu – pripája sa k jadrovej morféme. Kategória infixov obsahuje popri *tematických submorfách* ešte jeden typ konštrukčných prostriedkov – *rozširujúce submorfy*. Rozširujúce submorfy (napr. (-ič-, -ač-, -al-, -an-, -uš-, -at-, -et-, -ast-, -ist- a pod.) ako degradované gramatické, derivačné a lexikálne morfémy plnia výlučne konštrukčnú funkciu. Tematické submorfy sú monofonematické vokálové infixy a na rozdiel od (čisto) rozširujúcich submorf majú dve funkcie. V konštrukčnej funkcii pôsobia ako submorfy, ktoré rozširujú (jadrové) gramatické morfémy, napr. *rob-i:t'*, *kup-uj-e:m*, *ku:j-e:m*. V klasifikačnej funkcii zaraďujú sloveso do konjugačných tried.¹⁶ Konštrukčná funkcia infixu realizuje podľa autorky tendenciu zakončovať koreňovú morfému konsonantom a gramatickú začínať vokálom (Sokolová, 1999, s. 20; porov. aj Horecký, 1995, s. 22; opačný názor zastáva J. Bosák v Bosák – Buzássyová, 1985, s. 69; možnosť dvojakeho riešenia sa uvádza v diele *Mluvnice češtiny. 2.*, 1986, s. 255).

Teda v súhrne možno povedať, že tematická submorfa je infix, ktorý v rámci tendencie k zatvorenému kmeňu rozširuje gramatickú morfému a súčasne plní funkciu zaraďovania sloves do konjugačných tried. Vo všeobecnosti možno hovoriť o konštrukčnej a klasifikačnej funkcii.

6.2. Potenciál modelu tematickej submorfy. Horeckého model sa ukazuje ako mimoriadne vhodný na teoretické rozvíjanie a použitie v rôznych aplikáciách. Jeho inšpiračný impulz vidíme aj v systematike slovesných tried uverejnenej v *Morfológii slovenského jazyka* (1966). Jej autor J. Ružička používa namiesto označenia *kmeňotvorná prípona* pomenovanie *tematická morféma*, pričom takto nazvaný morfematický segment (s výnimkou typu *volať* a *rozumieť*) už neobsahuje konsonantické fonémy. Počet tried je vďaka zjednoteniu vzorov s *e*-ovou tematickou submorfou zredukovaný zo siedmich na päť.

Jazykovedci, ktorí sa venovali konjugácii po publikovaní *Morfematickej štruktúry slovenčiny*, pokladajú túto prácu za jednu zo základných zdrojov metodologických podnetov a východísk (napr. Sabol, 1989; Benko – Hašanová – Kostolanský, 2004; Sokolová, 2006; Sokolová, 2012; porov. aj poznámku č. 13 a 17). Horeckého paradigma umožňuje roztváranie vejára, teda roztvorenie počtu konjugačných vzo-

¹⁶ V tejto štúdiu sa nebudeme dotýkať problematiky derivačnej funkcie tematických morfé (*host-i-t*).

rov pri výskume morfeatickej štruktúry slovesa (Sokolová, 2012, s. 150). Menovaní jazykovedci nepracujú s rovnakým počtom vzorov, ale to je vždy zdôvodnené účelom opisu – aplikačným alebo teoretickým zreteľom –, ktorý poskytne rad sekundárnych kritérií vymedzenia.

Náčrt inovovaného modelu slovenskej konjugácie predstavila M. Sokolová (2012) v štúdiu *Vymedzenie konjugačných tried, vzorov, podvzorov a ich variantov v slovenčine*. Model má **štyri konjugačné triedy** podľa dvoch prítomných tvarov a imperatívu: **i-ová trieda** ((u)robiť, (za)kričať, (u)vidieť), **a-ová trieda** ((za)volať), **e-ová trieda** ((u)česať, (s)chudnúť, (zo)žať; j:e-ový podtyp – (na)plánovať, (po)žiť), **ie-ová trieda** ((zo)silniť, (zo)rať, (z)vinúť, (z)niť) a **päť konjugačných typov** podľa tematických submorf neurčitých tvarov (**i-ový typ**, **a-ový typ**, **ie-ový typ**, **u-ový typ**, **atematický typ**). Schéma svojimi názvami konjugačných druhov bezprostredne využíva klasifikačnú funkciu tematických submorf. Usporiadanie, resp. poradie tried je urobené podľa príznačnosti (relačná morféma 3. os. pl. -ia voči typickej väčšinovej morféme -ú) a podľa receptivity vzorov (ide o tri vzory – (na)plánovať, (za)volať, (u)robiť, podľa ktorých sa – vďaka ich pravidelnosti a nevariantnosti koreňov – časuje asi 80 % slovíes). Medzi kritériá členenia je zaradený aj imperatív, ktorý sa často v rámci vzoru alebo podvzoru tvorí odlišne (vytvára konjugačné varianty). Všetky konjugačné druhy sú vidovo odlišené (veľa vzorov je volených tak, aby mohli tvoriť prefixálnu vidovú dvojicu: (na)plánovať namiesto pracovať, (zo)silniť namiesto rozumieť, (za)volať namiesto chytať). M. Sokolová v tejto práci analyzovala aj medziparadigmatický pohyb v najslabšie vymedzenom vzore (u)česať, v ktorom má značná časť slovíes niektoré tvary len podľa vzoru volať (hybridná paradigma), prípadne má tvarovú dubletu zo vzoru (za)volať používanú popri pôvodnom tvare zo vzoru (u)česať (porov. aj Hašanová – Janočková, 2011). M. Sokolová sa v podobe návrhu tabuľky slovíes s variantnými alebo hybridnými tvarmi zamýšľa nad sústavou nového konjugačného typu – medziparadigmatických variantov. Teoreticky a materiálno svoju koncepciu ďalej precizuje.¹⁷

7. STRUČNÉ ZHRNUTIE A ZÁVER

Jozef Ružička a Štefan Peciar, aktéri diskusie, ktorej prvotným impulzom bolo posúdenie publikácie Eugena Paulinyho (1949) *Slovenské časovanie*, vyjadrili zámer vybudovať novú, historizmom nezaťažujúcu systematiku slovesných tried a typov (vzorov). Za prvoradú úlohu pokladali redefiníciu tradičných pojmov kmeň a kmeňová

¹⁷ Svedčí o tom výrazne inovatívny obsah autorkinej prednášky *Podnety z aktuálneho výskumu konjugácie pre morfológiu a lexikografiu*, ktorú predniesla 4. októbra 2019 v Prešovskej pobočke Slovenskej jazykovednej spoločnosti. M. Sokolová v nej predstavila a zdôvodnila nové usporiadanie konjugačných druhov (vzory podvzory, varianty, subvarianty), načrtla schémy medziparadigmatického pohybu medzi vzormi mazať (pôvodne česať) a volať a napokon predstavila výsledky kritickéj analýzy spôsobu prezentácie variantných typov v kodifikačných príručkách.

prípona so zreteľom na súčasný stav jazyka, čo bolo spojené s perintegráciou, prehodnotením tradičných morfémových hraníc vnútri slovesného tvaru. Pokus vymedziť jednoznačným a neprotirečivým spôsobom segment nachádzajúci sa pred gramatickou morfévou a nahradiť týmto novým konceptom tradičný pojem kmeňotvornej prípony v 50. rokoch minulého storočia nevyšiel. Vyčleňované segmenty mali disparátnu monofonematickú aj bifonematickú štruktúru, čo svedčilo o absencii kritérií vymedzujúcich hranice medzi prvkami nachádzajúcimi sa za koreňom slovesa. Toto sa stalo predmetom ostrej polemiky. Okrem toho panoval odlišný názor na to, či tento segment svojim významom patrí ku koreňu, resp. kmeňu alebo ku gramatickej morféme alebo ani k jednému z nich. Konsenzus nebol dosiahnutý a kmeňotvorná prípona svoju novú náplň nedostala. Praktickým výstupom bola schéma J. Ružičku, ktorú použil v kolektívnej učebnici *Slovenská gramatika* (Pauliny – Ružička – Štolc, 1953). Odlišovala sa od schémy, ktorú v učebniciach pre stredné školy uplatňoval Peciar (1951).

Táto patová situácia trvala do roku 1964, keď vyšla práca Jána Horeckého *Morfematická štruktúra slovenčiny*. Práca bola postavená na formálnych kritériách segmentácie. Vyčlenenie segmentov vychádzalo z ich opakovanosti v tvarovom súbore a okruhu. Segmenty autor klasifikoval podľa prítomnosti alebo absencie významu a podľa povahy významu. Monofonematický vokalický segment medzi relačnou príponou a kmeňom (koreňom s pripojenými derivačnými alebo modifikačnými morfémmami) bol zaradený medzi asémantické prvky, teda morfy. Tematická morfa v tomto prípade predstavuje paradigmu z piatich členov – submorf – zistených v 1. os. sg. prézenta, 3. os. pl. prézenta, v *l*-ovom prídavku, v *-n/-t*-ovom prídavku a v neurčitku. Systém obsahuje aj nulovú submorf. Paradigmy tematických morf sú zložené zo základných typov a variantov základných typov. Varianty sa od hlavných typov odlišujú jednou submorfou, v ktorej sa uplatnila kvantitatívna neutralizácia (*chytám – meriam – lákam*). Neskoršie J. Horecký chápal črtu asémantickosti tematických morf ako funkciu zaraďovania slovies do konjugačných typov.

Model J. Horeckého je postavený na neprotirečivých princípoch a kritériách. Táto vlastnosť umožňuje nielen jeho jednoduchú a názornú prezentáciu, ale aj jeho ďalšie teoretické a aplikačné rozvíjanie v závislosti od narastajúcej ponuky jazykového materiálu v korpusoch a tiež v závislosti od cieľa ďalšieho precizovania konjugačných druhov. Pre potreby lexikografie sa rozvíjajú systémy medziparadigmatických variantov zachytávajúcích najmä pohyby medzi vzorom *česat'* (resp. *mazat'*) reprezentujúcim najmenej stabilný článok *e*-ovej triedy a vzorom *volat'* reprezentujúcim receptívnu *a*-ovú triedu.

Bibliografia

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Model morfológickej databázy slovenčiny. Počítačové spracovanie jazyka. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda 2004. 188 s.

BOSÁK, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára: Východiská morfémovej analýzy (morfematika – slovotvorba). Bratislava: Veda 1985. 132 s.

CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 3. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Tlačou a nákladom Kníhtlačiarkeho účasťinárskeho spolku 1919. 330 s.

HÁŠANOVÁ, Jana – JANOČKOVÁ, Nicol: Sloveso ako lexikografická výzva. In: Česká a slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia. Súbor príspevkov v rámci medzinárodného projektu Princípy a metódy tvorby výkladového slovníka. Eds. J. Světlá – A. Jarošová – A. Rangelova. Brno: Tribun EU 2011, s. 193 – 205.

HORECKÝ, Ján: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 196 s.

HORECKÝ, Ján: Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 254 s.

HORECKÝ, Ján: Obsah, forma a funkcia morfémy. In: Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 1, s. 17 – 22.

MIHÁL, Ján: Slovenská gramatika pre I. a II. triedu stredných škôl. I. diel. 2. vyd. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1947. 288 s.

Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Eds. J. Petr – M. Komárek – J. Kořenský – J. Veselková. Praha: Academia 1986. 536 s.

Morfológia slovenského jazyka. Ed. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 232 s.

ORAVEC, Ján: Pol storočia vo výskume slovenskej gramatiky. In: Slovenská reč, 1969, roč. 34, č. 3, s. 129 – 136.

ORLOVSKÝ, Jozef – ARANY, Ladislav: Gramatika jazyka slovenského. 2. vyd. Bratislava: Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. Jozefa Orlovského 1947. 252 s.

PAULINY, Eugen: Slovenské časovanie. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1949. 60 s.

PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. 1. vyd. Martin: Vydavateľstvo Osveta 1953. 320 s.

PECIAR, Štefan: K diskusií o triedení slovenských slovies. In: Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení. 5. Red. Š. Peciar. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej akadémie vied a umení 1951, s. 30 – 57.

PECIAR, Štefan: Problematika morfológického členenia slovesných tvarov v slovenských jazykoch. In: Slavia, 1953, roč. 22, č. 2 – 3, s. 276 – 285.

PECIAR, Štefan: O morfológickom členení slovesných tvarov. In: Jazykovedný časopis Slovenskej akadémie vied, 1954, roč. 8, č. 4, s. 248 – 267.

RUŽIČKA, Jozef: Triedenie slovesných tvarov v spisovnej slovenčine. In: Slovo a tvar, 1950a, roč. 4, č. 2, s. 43 – 51.

RUŽIČKA, Jozef: Rozbor a triedenie gramatických tvarov. In: Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení. 4. Red. J. Stanislav. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1950b, s. 100 – 112.

RUŽIČKA, Jozef: Ešte raz o triedení slovenských slovies. In: Jazykovedný časopis Slovenskej akadémie vied, 1953, roč. 7, č. 1, s. 135 – 168.

RUŽIČKA, Jozef: Sporné otázky slovenskej morfológie. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 1 – 2, s. 3 – 19.

RUŽIČKA, Jozef: Výskum gramatickej stavby po roku 1945. In: Slovenská reč, 1960, roč. 25, č. 4 – 5, s. 214 – 236.

SABOL, Ján: Z morfológie slovenského slovesa. In: Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník. Ed. J. Horecký. Bratislava: Veda 1977, s. 251 – 258.

SABOL, Ján: Vymedzenie časovacieho typu v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 9. Prednášky XVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1980, s. 339 – 352.

SABOL, Ján: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1989. 256 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Didaktický pohľad na morfeematickú analýzu v slovenčine. In: Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 5 – 6, s. 305 – 314.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Teoretické zásady morfeematického spracovania slovenčiny. In: SOKOLOVÁ a kol.: Morfeematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999, s. 9 – 56.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Morfeematika vo vyučovaní slovenského jazyka na vysokých školách. In: Morfeematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Venované pamiatke Jána Horeckého. Eds. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006, s. 177 – 234.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Vymedzenie konjugačných tried, vzorov, podvzorov a ich variantov v slovenčine. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Eds. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2012, s. 149 – 158.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfeematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIK, Martin – IVANOVÁ, Martina a kol.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005. 584 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – IVANOVÁ, Martina – OLOŠTIK, Martin (Eds.): Morfeematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Venované pamiatke Jána Horeckého. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006. 288 s.

VEČERKA, Radoslav a kol.: K pramenům slov. Uvedení do etymologie. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2006. 356 s.

ÚROVNE MANAŽMENTU JAZYKOVÝCH PROBLÉMOV¹

ISTVÁN LANSTYÁK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

LANSTYÁK, István: The levels of language problem management. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 229 – 246.

Abstract: The paper deals with the question of levels of language problem management on the basis of the Language Management Theory as well as other approaches to language problem management. The aim is to contribute to bringing the theoretical basis of language problem management closer to the problem management theories in general. Within language problem management three levels of management are distinguished: 1. interactional level of small-scale management of inadequacies; 2. supra-interactional level of small-scale management of metaproblems and 3. supra-interactional level of large-scale management of metaproblems. Inadequacies are individual instances of problems rising in concrete interactions and metaproblems are types of problems which can be identified supra-interactionally, by abstracting the idiosyncratic features of inadequacies. With the help of these concepts the difference between the Language Management Theory and other theories of problem management can be made more visible: Language Management Theory builds on the small-scale management of inadequacies on interactional level, while other theories are based on the large-scale management of metaproblems on suprainteractional level.

Key words: language problem, problem management, inadequacy, metaproblems, interactional vs. supra-interactional management, small-scale vs. large-scale management

1. ÚVOD

Lingvisti zaoberajúci sa viacjazyčnosťou majú nábeh myslieť si, že jazykové situácie, ktoré skúmajú, svedčia o mnohých a závažných problémoch, buď priamo jazykových, alebo s verbálnou komunikáciou priamo súvisiacich, veď v najrozličnejších krajinách sveta sú ľudia hovoriaci menšinovými jazykmi diskriminovaní. Práve keď píšem tieto riadky (začiatkom septembra r. 2020), prebiehajú masívne protesty vo Vnútornej Mongolsku, ktoré je provinciou Číny, kde komunistický režim zrušil výučbu v materinskom, mongolskom jazyku. Ľudia sa schádzajú, protestujú, skandujú, že sú Mongoli a svoj jazyk si zobrať nedajú. Podobný problém má ruská menšina vo viacerých krajinách, napríklad v Lotyšsku, kde od r. 2018 dochádza k masívnemu obmedzovaniu výučby ruštiny (a iných, ale málo početných menšinových jazykov – bieloruštiny a ukrajinčiny) na základných školách a úplnej elimi-

¹ Výskumy súvisiace s témou tohto príspevku boli a sú podporované Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-17-0254 *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*.

nácii týchto jazykov ako vyučovacích jazykov na stredných školách. V posledných rokoch prebiehali aj v Lotyšsku masové demonštrácie proti týmto krokom, ukazujúc, že obmedzovanie jazykových práv považujú dotknutí za závažný problém.

Videli sme dva príklady z mnohých: jeden z krajiny, kde vládne diktatúra, druhý z krajiny, ktorá je považovaná za demokratickú a je súčasťou Európskej únie. Nie sú však diskriminovaní iba hovoriaci menšinových jazykov, ale aj menšinových variet väčšinového jazyka (najmä nárečí a mestských variet používaných menej vzdelanými hovoriacimi). Za príkladom nemusíme ísť ďaleko, môžeme zostať na Slovensku, kde jazykový zákon prikazuje používanie spisovného jazyka v určitých doménach používania jazyka, čiže z týchto domén vytlačá nárečia a iné nespisovné variety, a tým znevýhodňuje ľudí, ktorí spisovný jazyk buď neovládajú, alebo nie je ich dominantnou varietou. Okrem priameho obmedzovania alebo zakazovania komunikácie v dominantnom jazyku či variete hovoriacich existuje aj mnoho ďalších jazykových problémov, ktoré diskriminujú určité skupiny hovoriacich (pozri Lanstyák, 2020; tam aj ďalšia literatúra).

Je však prekvapivé, až zarážajúce, že som vo veľmi obsiahlej literatúre o maňazmente rôznych druhov problémov, ktorú som preštudoval,² o jazykových problémoch nenašiel ani jednu zmienku. Jedna – staršia – práca z oblasti (všeobecnej) teórie plánovania vymenúva 28 závažných problémov ľudstva, ktoré považuje za tzv. pretrvávajúce kritické problémy (Continuous Critical Problems). Medzi ne je zaradená chudoba, hladovanie a podvýživa, nedostatočná zdravotná starostlivosť, nedostatočné vzdelanie, problémy s bývaním, problémy s dopravou, znečisťovanie životného prostredia, plytvanie prírodnými zdrojmi, kriminalita, problémy s presadzovaním práva, problémy so zamestnanosťou, problémy s kontrolou rastu populácie, nerovnomerné rozloženie populácie, vojenské konflikty, problémy s demokraciou, nedostatočné právomoci medzinárodných organizácií, diskriminácia minorít (Ozbekhan, 1969, s. 85). Jazykové problémy nie sú explicitne spomenuté, i keď niektoré je možné zahrnúť do bodu o diskriminácii minorít (explicitne sú však spomenutí iba seniori, jazykové menšiny nie).

Iná práca tvrdí, že smer zvaný „riešenie spoločenských problémov“ sa programovo zaoberá *všetkými* problémami, ktoré ovplyvňujú fungovanie človeka v spoločenskom prostredí (D’Zurilla et al., 2004, s. 11). O jazyku si možno myslieť, že jednoznačne generuje práve takéto problémy, avšak darmo ich hľadáme medzi príkladmi na štyri typy spoločenských problémov, ktoré autori rozlišujú.³ Jazykové problé-

² O týchto sa zmieňujem v iných prácach (napr. Lanstyák, 2015).

³ Ide o tieto typy: 1. neosobné problémy (impersonal problems), napr. nedostatok financií, strata majetku pre krádež; 2. osobné problémy (personal, intrapersonal, non-social problems), napr. problémy s emóciami, problémy so správaním, kognitívne problémy, zdravotné problémy; 3. interpersonálne problémy (interpersonal problems), napr. problémy v manželstve, rodinné konflikty; 4. komunitné a spoločenské problémy (community problems, societal problems), napr. kriminalita, rasová diskriminácia (D’Zurilla et al., 1998, s. 242; D’Zurilla et al., 2004, s. 11; pozri tiež Lanstyák, 2014).

my sú pritom relevantné až v troch zo štyroch kategórií: môžu byť osobnými problémami (ako napr. subjektívna nespokojnosť so svojim akcentom alebo jazykovým repertoárom), interpersonálnymi problémami (ako napr. jazykové, štylistické, pragmatické problémy s verbálnou komunikáciou), komunitnými alebo aj spoločenskými problémami (ako napr. absencia alebo nerešpektovanie jazykových práv, jazyková asimilácia, jazykový deficit, výučba materinského jazyka, druhého jazyka aj cudzích jazykov).

Znamená absencia jazykových problémov v literatúre o manažmente problémov rôzneho typu, že jazykové problémy nepatria medzi najdôležitejšie problémy ľudstva? Preceňujú možno lingvisti a iní odborníci rozšírenosť, dôležitosť a závažnosť jazykových problémov? Alebo jazykové problémy nie sú univerzálne a neovplyvňujú kvalitu ľudských životov do takej miery, ako si to myslíme? Osobne sa domnievam, že jazykové problémy sú citeľne prítomné tak vo viacjazyčných, ako aj v (akože) jednojazyčných rečových spoločenstvách, a sú dôležité nielen z jazykového a komunikačného hľadiska, ale aj z hľadiska uplatnenia sa jedinca v spoločnosti. Pokiaľ ide o veľké množstvo ľudí, ktorí sú nejakým problémom priamo zasiahnutí, problém sa týka nepriamo aj všetkých ostatných hovoriacich v danom regióne alebo v celej krajine, čiže ide o celospoločenský problém. Príčinou, že sa o jazykových problémoch v literatúre o manažmente problémov nehovorí, môže byť, že medzi odborníkmi z oblasti manažmentu problémov všeobecne a odborníkmi z oblasti manažmentu jazykových problémov absentuje komunikácia a reflexia aktivít prebiehajúcich „u susedov“.

Perspektívnym cieľom mojej práce je prispieť k tomu, aby sa v manažmente jazykových problémov viac čerpalo z teórií manažmentu problémov v rôznych oblastiach života. Ak by sa teórie manažmentu jazykových problémov⁴ stali kompatibilnými s teóriami manažmentu iných problémov tým, že by sa v nich aplikovali tie koncepty a metodologické postupy, ktoré majú potenciál prispieť k úspešnosti manažmentu jazykových problémov, tak by aj teórie manažmentu jazykových problémov mohli byť „čitateľné“, a tým aj relevantné pre odborníkov pracujúcich v iných oblastiach, ktorí by tiež mohli využiť skúsenosti a poznatky z oblastí manažmentu jazykových problémov.

V tomto príspevku prezentujem teoretické otázky, ktorých vyjasnenie môže prispieť k tomuto cieľu. Venujem sa najmä úrovňam jazykového manažmentu; koncepty z tejto oblasti podľa môjho názoru môžu byť využiteľné aj v manažmente iných druhov problémov. Výskumy, na ktorých sa zakladá tento príspevok, prebiehajú v rámci projektu podporovaného Agentúrou na podporu výskumu a vývoja pod názvom *Jazy-*

⁴ „Teórie manažmentu jazykových problémov“ tu chápem veľmi všeobecne, mám na mysli všetky spôsoby zaobchádzania s jazykovými problémami, ktoré sú stavané na teoretických základoch, najmä aktivity realizované v rámci rôznych teórií jazykového manažmentu a jazykového plánovania, ako aj v rámci aplikovanej jazykovedy.

*kové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment.*⁵ Teoretickým východiskom tohto projektu je teória jazykového manažmentu (ďalej TJM)⁶ rozšírená o pojmy a metodologické postupy pochádzajúce z iných oblastí manažmentu problémov.

V porovnaní s TJM majú moje výskumy súčasne užší aj širší záber. Užší v tom zmysle, že na rozdiel od TJM mne nejde o všetky oblasti jazykového manažmentu, iba o manažment jazykových *problémov* (jazykový manažment zahŕňa aj metalingvistické aktivity, ktorých cieľom nie je riešiť nejaký jazykový problém, pozri Lanstyák, 2018, s. 71). Širší v tom zmysle, že popri dôležitých pojmoch pochádzajúcich z TJM sa nechávam inšpirovať aj inými prístupmi k manažmentu problémov (pozri Lanstyák, 2014, 2015, 2018). Svoje myšlienky ohľadom úrovni manažmentu jazykových problémov formulujem takým spôsobom, aby bola zrejماً tak prepojenosť zamýšľanej teórie manažmentu jazykových problémov s teóriou jazykového manažmentu (pozri Lanstyák, 2014, s. 72), ako aj rozdiely medzi týmito dvoma prístupmi. Moje postrehy týkajúce sa TJM netreba chápať ako jej kritiku, iba ako konfrontáciu dvoch čiastočne podobných a čiastočne rozdielných prístupov.

Svoj príspevok venujem pamiatke Jána Horeckého, ktorý svojimi teoretickými výskumami v oblasti odbornej terminológie (pozri napr. Horecký, 1956), ako aj praktickým rozvíjaním slovenskej terminológie patrí k tým odborníkom, ktorí sa svojou činnosťou v oblasti dnes nazývanej (medzi inými) jazykovým manažmentom najviac pričinili o to, že sa slovenčina z heteronómneho jazyka, do určitej miery závislého od češtiny, stala jazykom autonómnym. Stala sa jazykom schopným naplniť všetky komunikačné potreby slovenského jazykového spoločenstva, a to tak, že pritom bola v kontexte spolužitia slovenského a českého jazykového spoločenstva zohľadnená potreba paralelného rozvíjania a zblížovania slovenskej a českej odbornej terminológie (porov. Horecký, 1963, 1985) s prihliadaním na štruktúrne osobitosti slovenčiny (Horecký, 1963, 1965, 1977), ako aj na terminologizačné tendencie v iných slovanských jazykoch (Horecký, 1958) a medzinárodné súvislosti (Horecký, 1965).

2. ÚROVNE MANAŽMENTU JAZYKOVÝCH PROBLÉMOV PODĽA ORGANIZOVANOSTI

Dôležitou dištinkciou v TJM je rozlišovanie jednoduchého a organizovaného manažmentu s mnohými prechodnými medzistupňami (pozri napr. Neustupný – Ne-

⁵ Tento projekt sa začal v auguste r. 2018 a má trvať do júla r. 2022. Jeho cieľom je skúmať rôzne druhy jazykových a s nimi súvisiacich komunikačných problémov, s ktorými prichádzajú do stretu individuálni hovoriaci patriaci k slovenskej komunite ako väčšinovej komunite, ďalej k maďarskej a rómskej ako menšinovým, ale početným komunitám a napokon ku karpatskonemeckej komunite ako malej komunite v procese prudkej jazykovej asimilácie.

⁶ Medzi základné práce o TJM patrí Jernudd – Neustupný, 1987; Jernudd, 1993; Nekvapil, 2006, 2009; Neustupný, 2002a; Neustupný – Nekvapil, 2003. Rozsiahla bibliografia prác o TJM sa nachádza na webovej stránke jazykového manažmentu (<http://language management.ff.cuni.cz/en/bibliography#>).

kvapil, 2003, s. 185; Nekvapil, 2006, s. 96; Nekvapil – Sherman, 2015, s. 6 – 8). Jednoduchý manažment je realizovaný nízkym počtom hovoriacich (takýto manažment, ako to budeme vidieť nižšie, voláme úzkoplošným manažmentom); je typicky zameraný na mikroproblémy v interakcii; nevyžaduje si veľa materiálnych, vedomostných a iných zdrojov; môže byť spontánny, dokonca aj nevedomý; zriedkakedy sa naň vzťahujú zákonné predpisy. Organizovaný manažment sa v typickom prípade týka veľkého množstva hovoriacich, resp. skupín hovoriacich (voláme ho širokoplošným manažmentom); je zameraný na tzv. metaproblémy⁷ (čiže je suprainterakčný); vyžaduje si veľa zdrojov, ľudských, materiálnych, vedomostných atď.; je vždy vedomý; môže byť regulovaný zákonmi, predpismi; je sprevádzaný metajazykovou komunikáciou o manažmente.

Jednoduchým manažmentom je napríklad, ak sa hovoriaci s ohľadom na konkrétneho participanta v konkrétnej interakcii rozhodne, že namiesto vety *Kúpil som si skejtbord* alebo *Kúpil som si skejt* povie: *Kúpil som si dosku na kolieskach*, predpokladajúc, že recipient slov *skejtbord* a *skejt* nepozná. Organizovaným manažmentom bolo, keď lexikografi prijali rozhodnutie tieto slová zaradiť do 4. vydania *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (2003), a to v podobe podľa slovenskej výslovnosti, čím umožnili, aby sa rýchlejšie udomácnili (a to práve v daných podobách); k tomu bolo totiž potrebné organizačné úsilie, vypracovanie podkladov o možných alternatívach, prijatie kolektívneho rozhodnutia atď., o prácach spojených s vydaním samotného slovníka už ani nehovoriac.

Ako to bolo uvedené vyššie, jednou z črt organizovaného manažmentu je, že sa spravidla týka väčšieho množstva ľudí: aj čo do počtu tých, ktorým daný problém „sťažuje život“, aj čo do počtu tých, ktorí sú poverení jeho manažmentom (čiže odborníkov). Naopak jednoduchý manažment sa týka problému jednotlivca alebo malej skupiny a jeho riešením sa zvyčajne zaoberajú samotní dotknutí (čiže „obyčajní hovoriaci“, a nie odborníci na problémový manažment). Treba však vedieť, že tomu nie je vždy tak: aj laickí hovoriaci neraz zaobchádzajú s problémami organizovaným spôsobom a tiež využívajú na manažment svojich problémov rôzne inštitúcie. Napríklad dosiahnuť, aby minoritné dieťa vyrástlo vo vyrovnaného bilingvistu vo svojom rodnom jazyku a vo väčšinovom jazyku a zároveň aby získalo slušnú jazykovú kompetenciu ešte aj v niektorom svetovom jazyku, si vyžaduje množstvo organizovaného úsilia zo strany rodičov a v rámci toho aj zapojenie inštitúcií do tohto procesu (školy, kurzy či letné tábory organizované nejakou inštitúciou a pod.).

Z tohto dôvodu by v teórii manažmentu jazykových problémov bolo potrebné „jednoduchým manažmentom“ nazývať aktivity, ktoré si nevyžadujú organizačné úsilie ani zapojenie inštitúcií, a „organizovaným manažmentom“ tie aktivity, ktoré sa nezaobídu bez vedomého organizovania jednej či viacerých činností v procese problémového manažmentu, a to najčastejšie s inštitučnou podporou. Ostatné krité-

⁷ Pojem „metaproblém“ pozri nižšie.

riá spomenuté vyššie ako charakteristické pre jednoduchý a organizovaný manažment je lepšie považovať za kritériá tzv. úzkoplošného a širokoplošného manažmentu jazykových problémov (pozri nižšie).

Okrem spomenutých charakteristík sa v TJM uvádza, že organizovaný manažment je postavený na existujúcich vedomostiach, presvedčeniach, jazykových ideológiách a postojoch (Neustupný – Nekvapil, 2003, s. 185; Hübschmannová – Neustupný, 2004, s. 90). V skutočnosti sa však to isté vzťahuje aj na jednoduchý jazykový manažment. Ešte aj drobné opravy v interakcii môžu byť motivované týmito faktormi. Ak sa hovoriaci opraví napriek tomu, že jazyková forma, ktorú použil, nespôsobila nedorozumenie ani nesťažila porozumenie, dá sa predpokladať, že jeho rozhodnutie opraviť sa ovplyvnili jeho postoje a s nimi súvisiace jazykové ideológie. Na druhej strane treba pripustiť, že úloha jazykových ideológií je možno viac viditeľná v prípade organizovaného jazykového manažmentu.

3. ÚROVNE MANAŽMENTU JAZYKOVÝCH PROBLÉMOV PODĽA VZŤAHU KU KONKRÉTNEJ INTERAKCII

Na základe vzťahu ku konkrétnej interakcii sa v TJM rozlišuje interakčná (interactional) a nadinterakčná (trans-interactional) úroveň jazykového manažmentu (Nekvapil, 2012, s. 167) a s ním súvisiaci online a offline manažment (Jernudd, 2009, s. 247). Inou terminológiou sa hovorí o in-manažmente, ktorý je ekvivalentom online manažmentu, a o pre-manažmente a post-manažmente ako o dvoch druhoch offline manažmentu (Hübschmannová – Neustupný, 2004, s. 90 – 91; Pasfield-Neofitou, 2012, s. 277).⁸ Tieto pojmy sú užitočné aj z hľadiska teórie manažmentu jazykových problémov.

Ak prebieha problémový manažment v situácii, v ktorej konkrétny jazykový či komunikačný problém vznikol, ide o interakčnú úroveň manažmentu (online manažment, in-manažment). Okrem online manažmentu je do interakčnej úrovne potrebné zahrnúť aj tie prípady tzv. offline manažmentu, keď ide o manažovanie konkrétneho problému (neadekvátnosti), najmä ak ide o preventívny manažment problému očakávaného v budúcnosti (pre-manažment).⁹ Napríklad človek, ktorý ochorie v cudzine, môže predísť niektorým komunikačným problémom, ak sa pripraví na návštevu lekára tým, že si v slovníku vyhľadá kľúčové slová týkajúce sa jeho symptómov.¹⁰ Podstatné teda je, že ide o manažovanie konkrétnych, jednotlivých

⁸ Pre úplnosť možno ešte spomenúť termíny in-adjustment, pre-adjustment a post-adjustment (Neustupný, 2002b, s. 8; 2003, s. 137) a termíny predinterakčný manažment (pre-interaction management) a pointerakčný manažment (post-interaction management), ktorými sa niekedy označujú dva druhy offline manažmentu (Nekvapil, 2009, s. 7; Nekvapil – Sherman, 2009, s. 183 – 185).

⁹ Lanstvýák, 2018, s. 71; porov. Nekvapil, 2009, s. 5; Pasfield-Neofitou, 2012, s. 277.

¹⁰ Ak hovoriaci rieši problém, ktorému čelil, dodatočne – napr. dodatočne si pozrie v danom jazyku termíny vzťahujúce sa na symptómy svojej choroby (post-manažment), tak ide buď iba o uspokojenie

problémov, ktoré sa vyskytli v určitom časovom momente na určitom mieste u konkrétného hovoriaceho alebo v konkrétnej interakcii viacerých konkrétnych hovoriacich. Takéto problémy sa v TJM často nazývajú neadekvátnosťami (inadequacies),¹¹ napr. *Vysmiali ma, lebo som namiesto výrazu ‚literárny kánon‘ omylom povedal ‚literárny kanón‘.*¹²

Ak sa určitý druh konkrétneho problému objavuje u daného hovoriaceho alebo skupiny hovoriacich pravidelne, dotknutí si vytvoria na základe spomienok na predošlé prípady reprezentáciu problému, abstrahujú z neho jednotlivosti týkajúce sa konkrétnych interakcií, v rámci ktorých k problému došlo. Takýto zovšeobecnený problém môžeme nazvať metaproblémom,¹³ napr. *Často si pletiem slová, ktoré znejú podobne; budem si ich musieť pozrieť v slovníku a naučiť sa ich správne používať.* Manažment takýchto problémov prebieha vždy na nadinterakčnej úrovni, veď nejde o konkrétny problém a konkrétnu neadekvátnosť, ale o reprezentáciu množstva podobných problémov. Ak sa spomenutý metaproblém (pomýlenie si slov s podobnou zvukovou podobou) manažuje širokoplošne, tak môže byť jedným z riešení zostavenie paronymického slovníka a/alebo iniciovanie zahrnutia tejto tematiky do učebných osnov vyučovania materinského jazyka aj cudzích jazykov.

4. ÚROVNE MANAŽMENTU JAZYKOVÝCH PROBLÉMOV PODĽA POČTU DOTKNUTÝCH

Podľa zástancov TJM jazykový manažment – a tak aj manažment jazykových problémov – môže prebiehať na mikro- alebo na makroúrovni. Mikroúroveň je podľa TJM úroveň konkrétnych interakcií s malým počtom dotknutých (napr. rodina alebo skupina ľudí: priateľov, študentov, spolupracovníkov, cudzích ľudí v čakárni alebo vo výťahu a pod.), ktorí komunikujú jeden s druhým. Makroúroveň je nadinterakčná úroveň spoločenských štruktúr veľkých rozmerov ako školstvo, výskum, ekonomické a vládne inštitúcie a pod. (Nekvapil, 2006, s. 99 – 101; 2009, s. 5 – 8). Pravdaže ide o kontinuum, na ktorom „mikro“ a „makro“ sú koncové body; na označenie štruktúr, ktoré nie sú ani typicky mikro-, ani typicky makroštruktúrami, sa niekedy používa aj termín mezoštruktúra (takou je napríklad úroveň miestnej samosprávy alebo väčšieho podniku). Mikro- a makroúroveň sú navzájom prepojené: „pláno-

zvedavosti (neintervenčná aktivita, ktorá nie je manažmentom problému), alebo o preventívny manažment (pre-manažment) jedného konkrétneho alebo viacerých podobných konkrétnych problémov v budúcnosti. V prípade jedného konkrétneho problému ide tiež o interakčný manažment, v prípade možných viacerých už môžeme hovoriť o nadinterakčnom manažmente.

¹¹ Pozri Jernudd, 1993, s. 138; 2009, s. 247; Neustupný, 1994, s. 52; Nekvapil, 2009, s. 5.

¹² V prípade z predchádzajúcej kapitoly, kde hovoriaci použil opisnú formu *doska na kolieskach* namiesto *skejtbord* alebo *skejt*, ide o anticipovanú neadekvátnosť, ktorej sa hovoriaci vyhol práve použitím opisnej formy, keďže predpokladal, že adresát prejavu presné termíny nepozná.

¹³ Lanstyák, 2014; porov. tiež Lanstyák, 2010.

vania na makroúrovni ovplyvňuje plánovanie na mikroúrovni, avšak plánovanie na makroúrovni je (alebo by malo byť) výsledkom plánovania na mikroúrovni“ (Nekvapil – Nekula, 2006, s. 307).¹⁴

Jazykový manažment na mikroúrovni nazývame úzkoplošným manažmentom (small-scale management), keďže ho realizuje malý počet dotknutých, a aj štruktúry, ktorých sa týka, sú malé a jednoduché. Jazykový manažment na makroúrovni analogicky nazývame širokoplošným manažmentom (large-scale management), keďže sa týka veľkého počtu dotknutých a rozvinutých celospoločenských štruktúr (Lanstyák, 2014, s. 74 – 75). V predchádzajúcich kapitolách sme už videli príklady na obidva druhy manažmentu. Používaním odlišnej terminológie sa vyhneme možnému zmatku spôsobenému tým, že v TJM sa nepočíta s nadinterakčným manažmentom na mikroúrovni, v ktorom nejde o manažovanie práve vzniknutej neadekvátnosti, ale o manažovanie pretrvávajúceho metaproblému.

Ako sme vyššie videli, manažovanie metaproblému na mikroúrovni (čiže našou terminológiou úzkoplošné manažovanie metaproblému) nie je nutne jednoduché, môže byť aj organizované. Aj jednotlivci a malé skupiny majú svoje pretrvávajúce problémy, ktoré potrebujú manažovať na nadinterakčnej úrovni – v rámci jednoduchého alebo organizovaného manažmentu. Okrem vyššie spomenutého príkladu (zabezpečenie viacjazyčnosti vlastných detí) môžeme spomenúť aj jednoduchší prípad, ktorý si predsa len vyžaduje organizačné úsilie: takým je zorganizovanie svadby v bilingválnom prostredí, na ktorú sú pozvaní okrem bilingválnych hovoriacich aj monolingválni hovoriaci v oboch jazykoch.¹⁵ Tu je potrebné zabezpečiť nielen to, aby nikto nebol pre neznalosť niektorého jazyka vylúčený ani z oficiálneho obradu, ani z neformálnych konverzácií, ale aj to, aby manažovanie tohto problému nebolo ťažkopádne a časovo príliš náročné.

Z uvedeného dôvodu je v rámci úzkoplošného manažmentu potrebné rozlišovať medzi interakčnou a nadinterakčnou úrovňou. Keďže širokoplošný manažment na interakčnej úrovni neexistuje, je možné oddeliť tri navzájom prepojené úrovne manažmentu jazykových problémov (ale aj všeobecnejšie jazykového manažmentu):

1. Interakčná úroveň úzkoplošná: na tejto úrovni prebieha úzkoplošný manažment neadekvátností, teda konkrétnych problémov, ktoré vznikli v danej situácii, v práve prebiehajúcej interakcii. Na tejto úrovni ide vždy o jednoduchý manažment problémov, ktoré sú zväčša spoločensky aj technicky jednoduché (tzv. algoritmické),

¹⁴ V orig.: [M]acro planning influences micro planning and yet macro planning results (or should result) from micro planning (slovenský prekl. I. L.).

¹⁵ Je to celkom bežný problém pre maďarskú menšinu na Slovensku, keď sú na svadbu, oslavu okrúhleho jubilea, pohreb atď. pozvaní jednak členovia širšej rodiny žijúci „severnejšie“, kde sa nehovoria po maďarsky, jednak členovia rodiny žijúci v Maďarsku, ktorí neovládajú slovenčinu. Vďaka zmiešaným manželstvám je neraz potrebné možné komunikačné problémy manažovať ešte aj na pomaturitných stretnutiach alebo na kultúrnych podujatiach organizovaných pre menšinu.

niekedy trochu zložitejšie (tzv. heuristické) problémy.¹⁶ Táto kategória je totožná s mikroúrovňou spomínanou v TJM.

2. Nadinterakčná úroveň úzkoplošná: na tejto úrovni prebieha úzkoplošný manažment metaproblémov, dotknutí sa teda usilujú o to, aby eliminovali alebo zmierlili pravidelne sa opakujúce konkrétne problémy, o ktorých predpokladajú, že ak sa nimi nebudú zaoberať, budú sa znovu a znovu objavovať aj v budúcnosti. Takýto manažment môže byť jednoduchý alebo organizovaný, podľa charakteru problému a možností dotknutých. Problémy, ktoré sa takto manažujú, sú spoločensky a technicky jednoduché, prípadne technicky o niečo zložitejšie – algoritmické alebo heuristické problémy. Táto kategória nezapadá ani do mikro-, ani do makroúrovne spomínanej v TJM.

3. Nadinterakčná úroveň širokoplošná: na tejto úrovni prebieha širokoplošný manažment metaproblémov, ktorý je pravdepodobne takmer vždy (ak nie vždy) organizovaný, a dá sa tiež predpokladať, že väčšinou nejde o technicky a spoločensky jednoduché alebo mierne zložité problémy, ale o tzv. zálužné problémy.¹⁷ Táto kategória je totožná s makroúrovňou spomínanou v TJM.

Úrovne manažmentu jazykových problémov

	<i>interakčná úroveň neadekvátnosti</i>	<i>nadinterakčná úroveň metaproblémy</i>	
úzkoplošný manažment	1.	2.	x
širokoplošný manažment	x	x	3.
	jednoduchý manažment		organizovaný manažment

¹⁶ Algoritmické problémy sú problémy, ktoré sa dajú jednoznačne definovať (sú dobre štruktúrované) a ktorých spôsob riešenia je dobre známy; heuristické problémy sú problémy, ktoré je tiež možné jednoznačne definovať (tiež sú dobre štruktúrované), avšak spôsob ich riešenia nie je známy (Puccio et al., 2012, s. 17). Algoritmickým problémom je napríklad vytvorenie odvodeniny od príležitostného neologizmu cudzieho pôvodu dobre známym slovtvorným postupom preberajúceho jazyka. Heuristickým problémom je rozhodnúť sa, či si v danej situácii budú dvaja ľudia podobného spoločenského postavenia, veku a rovnakého pohlavia tykať alebo vykať (pozri tiež Lanstyák, 2014, s. 330 – 331; 2015, s. 180).

¹⁷ Zálužnými nazývame také problémy, ktoré majú tieto vlastnosti: ciele manažmentu sú stanovené vágne; tento typ problémov nie je možné vyčerpávajúco definovať; nemajú jasné riešenia; výsledok procesu manažmentu nie je vedecky predvídateľný a nedá sa testovať z hľadiska účinnosti; tí, ktorých sa problém dotýka – či už tí, ktorí mu čelia, alebo tí, ktorí ho manažujú –, hodnotia problém a jeho manažment veľmi rôzne (Rittel, 1972; Rittel – Webber, 1973; pozri aj Whelton – Ballard, 2002; Mackenzie et al., 2006; McMillan – Overall, 2016; o zálužných problémoch v kontexte jazykového manažmentu pozri Lanstyák, 2014, s. 331; 2015, s. 183 – 185). Je zrejme, že všetky zložité jazykové, komunikačné a socio-kultúrne problémy od manažovania variability v jazyku, najmä na makroúrovni (na úrovni variet a jazykov), ale sčasti možno aj na mikroúrovni (na úrovni konkrétnych jazykových prostriedkov), cez manažment výučby materinského jazyka a cudzích jazykov (v menšinových komunitách aj druhého jazyka) a cez kodifikáciu jazykových práv kohokoľvek až po revitalizáciu vymierajúceho jazyka sú zálužnými problémami.

Ako sme videli vyššie, širokoplošný manažment je vždy manažmentom meta-problémov, kým úzkoplošný manažment môže byť manažmentom neadekvátností (ak je na interakčnej úrovni) alebo manažmentom metaproblémov (ak je na nadinterakčnej úrovni). Širokoplošný manažment je okrem toho vždy organizovaný, kým úzkoplošný manažment môže byť jednoduchý (ak je na interakčnej úrovni a týka sa neadekvátností alebo je na nadinterakčnej úrovni a týka sa metaproblémov, ktoré sa dajú manažovať bez zložitejších organizačných opatrení) alebo organizovaný (ak je na nadinterakčnej úrovni a týka sa zložitejších problémov, ktoré potrebujú organizačné riešenia). K presnejšiemu vymedzeniu týchto pojmov by bolo ešte potrebné definovať pojem organizovanosti (a zložitosti organizovanosti), ale na to sa v tomto príspevku nepodujímam.

Treba ešte podotknúť, že ak sa problém týka veľkého množstva ľudí, avšak všetci sú dotknutí jednotlivo a každý z nich si manažuje svoj problém nezávisle od ostatných, nemožno hovoriť o širokoplošnom manažmente daného problému, iba o množstve paralelných úzkoplošných aktivít. Širokoplošný manažment problémov predpokladá, že je manažment vykonávaný v prospech celej množiny dotknutých. Tak napr. ak v niektorej menšinovej rečovej komunite sú niektorí jej starší členovia jednojazyční v prvom jazyku komunity a žijú roztrúsene v celej komunite, môžu mať komunikačné problémy, ktoré sa nikto nepokúša riešiť na úrovni komunity: každý dotknutý robí opatrenia na prevenciu alebo riešenie komunikačných problémov sám (napr. ide k lekárovi s niektorým členom rodiny, ktorý ovláda obidva jazyky). Tu ide teda o úzkoplošný manažment, presnejšie: o množstvo od seba nezávislých prípadov úzkoplošného manažmentu. Ak by sa prijali nejaké centrálné opatrenia s cieľom pomôcť týmto starším ľuďom, napr. prijal by sa zákon, ktorý by umožnil, aby títo ľudia využili pomoc tlmočníka v niektorých inštitúciách, išlo by už o prípad širokoplošného manažmentu.

5. PRINCÍP PREPOJENOSTI ÚROVNÍ MANAŽMENTU PROBLÉMOV

Teoretickým východiskom k zaobchádzaniu s jazykovými problémami v rámci spomenutého APVV projektu je fakt, že jazykové problémy sú len jedným z mnohých druhov problémov, s ktorými sa ľudia a ľudské spoločenstvá stretávajú. Teórie manažmentu problémov v rôznych oblastiach ľudského života ukazujú, že všeobecné postupy v nich aplikované sú vo veľkej miere podobné, a preto sa dá predpokladať, že aj v riešení jazykových problémov sa môžeme opierať o výsledky týchto výskumov.

TJM sa otázkami súvisiacimi s podobnosťami medzi manažmentom rôznych typov problémov nezaobera, v nej sa zdôrazňuje uniformnosť procesov jazykového manažmentu prebiehajúceho na mikro- a makroúrovni, pričom sa vychádza z procesov na mikroúrovni (podľa vyššie spomenutej terminológie procesov úzkoplošného manažmentu neadekvátností) a tvrdí sa, že na nich sú postavené procesy prebiehajú-

ce na makroúrovni (čiže jednak na úrovni úzkoplošného manažmentu metaproblémov, jednak na úrovni širokoplošného manažmentu metaproblémov).

Hoci nemožno preceniť ani dôležitosť vzájomnej prepojenosti procesov prebiehajúcich na jednotlivých úrovniach jazykového manažmentu, ani nevyhnutnosť „bottom – up“ prístupu k riešeniu problému, v teórii manažmentu jazykových problémov sa nezdá byť účelné vnucovať vysoko komplexné procesy širokoplošného organizovaného manažmentu metaproblémov na nadinterakčnej úrovni do Prokrustovho lôžka úzkoplošného jednoduchého manažmentu neadekvátností v interakciách (porov. Lanstyák, 2014). Je síce možné v manažmente akéhokoľvek problému – či už jazykového, alebo nejazykového – na akejkolvek úrovni *teoreticky* rozlíšiť fázy povšimnutia si odchýlky od ideálneho stavu vecí, jej negatívneho hodnotenia, vypracovania plánu na zaobchádzanie s problémom a jeho implementácie, ak však ide nielen o opis a analýzu situácie, ale o skutočný manažment daného problému *v praxi*, čoskoro vysvitne, že k širokoplošnému organizovanému manažmentu roky či desaťročia pretrvávajúceho zložitého metaproblému (povedzme k zabráneniu jazykovej asimilácie vymierajúceho jazyka) je potrebný radikálne odlišný prístup ako k úzkoplošnému jednoduchému *ad hoc* manažmentu konkrétnej jednotlivosti trvajúcej niekoľko sekúnd (napr. korekcie pošmyknutia jazyka).

Čím sa potom dajú vysvetliť určité podobnosti medzi procesmi manažmentu jazykových problémov na všetkých troch úrovniach? Podľa môjho názoru nie tým, že „vedomé narábanie s jazykovými problémami na mikroúrovni v interakcii (jednoduchý manažment) je možné považovať za archetyp jazykového manažmentu na ostatných úrovniach (organizovaný manažment)“,¹⁸ ale univerzálnosťou spôsobov manažovania ľudských problémov, medzi ktoré patria aj problémy jazykové. To znamená, že nejde o to, že by úzko- a širokoplošný jazykový manažment jazykových metaproblémov odzrkadľoval úzkoplošný manažment konkrétnych jazykových neadekvátností, ale o to, že všetky tri procesy odzrkadľujú všeobecné spôsoby narábania s problémami, s ktorými sa ľudia stretávajú v rozličných oblastiach života, medzi inými v jazyku, resp. vo verbálnej komunikácii. Vo všetkých prípadoch je potrebné si problém najprv uvedomiť, potom vypracovať plán na jeho riešenie alebo zmiernenie a potom ten plán implementovať, či už ide o kvapkanie vody z vodovodného kohútika, o žalúdočné ťažkosti spôsobené konzumáciou nadmerného množstva fazuľového prívarku s klobásou alebo o problémy hovoriacich prameniace z kodifikácie spisovného jazyka založenej na jazykových ideológiách homogenizmu, konzervativizmu a purizmu.

Ak je to tak, potom by realistický model manažmentu jazykových problémov nemal stavať na každodenných komunikačných aktoch, ale na všeobecných princí-

¹⁸ Celá veta znie v origináli takto: „Instead of contrasting language attitudes to language policy, conscious handling of micro-level language problems in interaction (simple management) can be regarded the archetype of language management at other levels (organised management)“ (Kimura, 2005, s. 9) (slovenský prekl. I. L.).

poch manažmentu problémov, z ktorých jazykové sú iba jedným druhom. Keďže procesné modely rôznych teórií manažmentu problémov sú založené na širokoplošnom manažmente metaprblémov (nie na úzkoplošnom manažmente neadekvátností, ani na úzkoplošnom manažmente metaprblémov), je jednoznačné, že aj procesný model manažmentu jazykových problémov musí byť postavený na širokoplošnom manažmente jazykových metaprblémov.

Základným tvrdením, ktoré slúži ako východisko pre zamýšľanú teóriu manažmentu jazykových problémov, je, že v mnohých ohľadoch sa proces organizovaného manažmentu jazykových metaprblémov omnoho viac podobá na proces organizovaného manažmentu iných typov metaprblémov, ako sa jednoduchý komunikačný akt, v rámci ktorého dochádza k neadekvátnosti, podobá na organizovaný manažment jazykových metaprblémov. Napr. spôsob, akým je proces jazykovej revitalizácie organizovaný, sa v mnohých ohľadoch podobá omnoho viac na proces revitalizácie lesa ako na spôsob, akým sa rieši jazykový lapsus v konkrétnom komunikačnom akte (keď si hovoriaci nemôže spomenúť na slovo, ktoré ináč pozná). Podobne spôsob, akým je jazyková reforma organizovaná, sa v mnohých kľúčových ohľadoch viac podobá na proces akejkoľvek širokoplošnej spoločenskej reformy ako na konkrétny komunikačný akt, v ktorom sa otec rozhodne, že odteraz už nebude svojho syna Juraja volať zdrobneninou *Ďuríček*, ale ho bude volať *Ďuro* alebo *Ďurko*. Tretí príklad: organizovanie jazykového kurzu v škole sa v mnohých ohľadoch podobá viac na organizovanie tanečného alebo kuchárskeho kurzu na tej istej škole, než by sa podobalo konkrétnemu problému človeka, ktorý sa objaví v interakcii, keď napr. nerozumie slovu, ktoré použil iný komunikant.¹⁹

Ako je dobre známe, podľa TJM je možné jazykový manažment zastaviť v každej fáze procesu (pozri napr. Nekvapil, 2006, s. 97; Nekvapil – Nekula, 2006, s. 311). Tento fakt je ďalšou príčinou, prečo nie je účelné stavať úzko- a širokoplošný manažment jazykových metaprblémov na úzkoplošnom manažmente jazykových jednotlivostí: predstavme si veľký projekt zameraný na revitalizáciu vymierajúceho jazyka, do ktorého sú zapojené desiatky pracovníkov na plný úväzok. Teoreticky nie je nemožné tento projekt zastaviť pred uskutočnením implementácie, avšak takýto krok by mal neporovnateľne závažnejšie dôsledky ako napr. rozhodnutie hovoriaceho neopraviť pošmyknutie jazyka.²⁰

¹⁹ Pozri ešte príklady v Lanstyák – Szabómihály, 2009.

²⁰ Bianco (2004, s. 749), odvolávajúc sa na prácu Nahira, identifikuje jedenásť druhov manažmentu jazykových problémov: „očista“ jazyka, oživenie jazyka, jazyková reforma, štandardizácia, šírenie, modernizácia slovnéj zásoby, zjednocovanie terminológie, štylistické zjednodušovanie, medzijazyková komunikácia, zachovanie jazyka, štandardizácia „pomocného kódu“. Ani jeden z nich nie je taký, v ktorého prípade by zastavenie manažmentu pred jeho zavŕšením nebolo fiaskom. Tieto aktivity majú zmysel vtedy, keď je proces manažmentu dovedený do konca. „Princíp“ ukončiteľnosti manažmentového procesu v ktorejkoľvek fáze nie je účelné aplikovať v prípade širokoplošného manažmentu závažných jazykových metaprblémov.

Z uvedených skutočností jednoznačne vyplýva, že model manažmentu jazykových problémov nemôže byť postavený na úzkoplošnom manažmente jazykových neadekvátností. To samozrejme neznamená, že skúmanie manažmentu jazykových neadekvátností nemôže hrať dôležitú úlohu v hľadaní všeobecných zákonitostí manažmentu jazykových problémov, alebo hoci aj v hľadaní konkrétnych riešení na úzko- a širokoplošné metaprblémy: keďže všetky tri typy problémov sú jazykovými problémami, nesporne existujú medzi nimi súvislosti. Iné je však využívať znalosti o úzkoplošnom manažmente konkrétnych neadekvátností na hľadanie funkčných riešení na niektoré jazykové metaprblémy a zasa iné je model procesu manažovania komplexných, závažných metaprblémov pretrvávajúcich dlhé roky alebo aj desaťročia a týkajúcich sa miliónov ľudí stavať na tom, ako jednotlivec v konkrétnej situácii, v danom momente vyrieši svoj bezvýznamný jazykový mikroprblém.

Z uvedených skutočností je zrejmé, že v skutočne funkčnej teórii manažmentu jazykových problémov by mal byť dôraz na širokoplošnom organizovanom manažmente pretrvávajúcich jazykových metaprblémov, čo však neznamená, že by sa v tejto teórii nemal uplatňovať prístup „bottom – up“, veď ide o manažment problémov jednotlivých hovoriacich, čiže manažment problémov, ktoré sa týkajú konkrétnych diskurzov²¹ v interakcii. Podobne je to aj v prípade manažmentu problémov v iných oblastiach života: či už stavíme chodníky v parkoch, alebo riešime problémy životného prostredia, alebo akékoľvek iné problémy, vždy by sme mali vychádzať z toho, čo je pre ľudí prblémom v konkrétnych životných situáciách, a snažiť sa dosiahnuť stav, keď ten prblém už nebude existovať alebo bude aspoň menej závažný.

Preto je nevyhnutné, aby teória manažmentu jazykových problémov čerpala z najrozličnejších zdrojov: okrem inšpirácií, ktoré môže dostávať z TJM a z iných teórií jazykového manažmentu a jazykového plánovania, je potrebné čerpať okrem iného z výskumov zameraných na manažment jazykových problémov v rámci aplikovanej jazykovedy a na mimoriadne bohatú literatúru o manažmente problémov v rôznych oblastiach ľudského života.

6. ZHRNUTIE

Vo svojom príspevku som sa venoval otázke, na akých úrovniach môže prebiehať proces manažmentu jazykových problémov a ako chápať vzťah medzi týmito úrovňami. Mojm cieľom bolo, aby som prispel k priblíženiu teórií manažmentu jazykových problémov k teóriám manažmentu problémov všeobecne, čo by podľa môjho presvedčenia mohlo pomôcť najmä pri manažmente komplexných širokoplošných (zálundných) problémov.

²¹ Pod „diskurzom“ rozumiem v tomto príspevku verbálnu – písanú alebo hovorenú – zložku interakcie, v ktorej sa jazykový prblém vyskytol.

V úvode som sa zamyslel nad otázkou, či sú jazykové problémy skutočne také závažné, ako si to odborníci venujúci sa manažmentu jazykových problémov myslia. Došiel som k záveru, že absenciu jazykových problémov vo výpočtoch problémov si možno vysvetliť skôr tým, že odborníci pracujúci v rámci rôznych teórií manažmentu problémov nepoznajú literatúru o manažmente jazykových problémov. Jednou z príčin tohto stavu môže byť práve to, že táto literatúra nie je kompatibilná s literatúrou o problémoch všeobecne, a tak je pre iných odborníkov nerelevantná.

Keďže kategória „jazykový problém“ je veľmi široká, málokedy je postačujúce hovoriť o „jazykových problémoch“ všeobecne. Z tohto dôvodu je potrebné charakterizovať rôzne úrovne manažmentu jazykových problémov, ako aj hlavné druhy problémov, ktoré sa viažu k týmto úrovňam. Rozlíšil som tri úrovne manažmentu: interakčnú úroveň úzkoplošnú, nadinterakčnú úroveň úzkoplošnú a nadinterakčnú úroveň širokoplošnú. Na interakčnej úrovni prebieha manažment jednotlivých, konkrétnych problémov (tzv. neadekvátností), na nadinterakčnej úrovni prebieha manažment tzv. metaproblémov, ktoré vznikajú abstrakciou jednotlivostí konkrétnych problémov (a ktoré sú samozrejme mentálnou konštrukciou, neexistujúcou v reálnom živote).

Pomocou týchto pojmov som potom v nasledujúcej kapitole ozrejmil, v čom sa líši TJM od teórií manažmentu jazykových problémov, ako aj od teórií manažmentu problémov všeobecne: TJM stavia svoj prístup na úzkoplošnom manažmente neadekvátností najmä na interakčnej úrovni, naproti tomu ostatné prístupy vychádzajú zo širokoplošného manažmentu metaproblémov, ktorý existuje iba na nadinterakčnej úrovni. Dospel som k záveru, že skutočne funkčná teória manažmentu jazykových problémov by mala byť postavená na širokoplošnom manažmente jazykových problémov, čo však neznamená, že by sa pri identifikácii problémov nemalo vychádzať z reálnych jazykových a komunikačných potrieb konkrétnych hovoriacich, ktoré sa viažu ku konkrétnym diskurzom, a že by sa úspešnosť manažmentového procesu nemala hodnotiť na základe toho, aký mal manažment dopad na reálne jazykové a komunikačné potreby konkrétnych hovoriacich (porov. Neustupný, 1994;²² Nekvapil, 2006, s. 95).

Voľným pokračovaním tohto príspevku sú dve práce: v jednej sa zaoberám otázkou, na čo je jazykový manažment zameraný, v druhej prezentujem konkrétne koncepty a metodologické postupy, ktoré sú súčasťou rôznych teórií manažmentu rôznych druhov (nejazykových) problémov a ktoré by podľa môjho názoru bolo prospešné zabudovať do teórií manažmentu jazykových problémov. V prvej zo zmienených prác prichádzam k záveru, ktorý je relevantný aj z hľadiska témy tohto

²² Porov.: “I shall claim that any act of language planning should start with the consideration of language problems as they appear in discourse, and the planning process should not be considered complete until the removal of the problems is implemented in discourse“ (Neustupný, 1994, s. 50).

príspevku: že totiž manažovať v jazyku je možné všeličo, jedine samotný jazyk nie, keďže „jazyk“, ako si ho nielen laici, ale aj väčšina lingvistov predstavuje, existuje iba v myšliach ľudí v podobe jazykových ideológií. Predstava o jazyku ako abstraktnej, predsa dobre opisateľnej entite, ktorá riadi hovorenie a určuje vnútornú štruktúru diskurzov (Lanstyák, 2017), je založená práve na objektívnej existencii verbálnej komunikácie a diskurzov, ktoré v procese verbálnej komunikácie vznikajú.

Z uvedeného vyplýva, že „jazykový“ manažment je v skutočnosti formovaním jazykových ideológií na jednej strane a vedomým stváňovaním diskurzov na druhej strane. Okrem toho patrí k „jazykovému“ manažmentu ešte vyvolanie zmien v okolnostiach verbálnej komunikácie, čo však pozostáva z aktivít, ktoré iba nepriamo súvisia s „jazykom“. Manažment diskurzov je špecifický pre manažment jazykových problémov (aj keď je využívaný aj v niektorých iných oblastiach manažmentu problémov). Manažment ideológií – aj keď nie práve jazykových – je potrebný aj v iných oblastiach manažmentu spoločenských problémov; na tom sa zakladá napríklad manažment názorových rozdielov ako forma uplatňovania princípu participácie v rôznych teóriách plánovania (pozri napr. Mäntysalo, 2005; Lanstyák, 2015: 186 – 189). Ešte väčšia je styčná plocha medzi manažmentom vonkajších okolností verbálnej komunikácie a manažmentom nejazykových problémov, ako sme to videli na príklade revitalizácie lesa, spoločenských reforiem a organizovania kurzov. Práve toto je tá oblasť, kde je mnoho možností na spoluprácu medzi odborníkmi na manažment rôznych druhov problémov.

Bibliografia

BIANCO, Joseph Lo: Language Planning as Applied Linguistics. In: The Handbook of Applied Linguistics. Eds. A. Davies – C. Elder. Malden, USA etc.: Blackwell Publishing Ltd 2004, s. 738 – 762.

D’ZURILLA, Thomas J. – MAYDEU-OLIVARES, Albert – KANT, Gail L.: Age and gender differences in social problem-solving ability. In: Personality and Individual Differences, 1998, roč. 25, s. 241 – 252.

D’ZURILLA, Thomas J. – NEZU, Arthur M. – MAYDEU-OLIVARES, Albert: Social Problem Solving: Theory and Assessment. In: Social Problem Solving: Theory, Research, and Training. Eds. E. C. Chang – T. J. D’Zurilla – L. J. Sanna. Washington, DC: American Psychological Association 2004, s. 11 – 27.

HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 148 s.

HORECKÝ, Ján: Otázka medzinárodnej slovenskej terminológie, jej súčasný stav a historický vývoj. In: Československé prednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Ed. B. Havránek. Praha: Nakladatelství ČSAV 1958, s. 97 – 107.

HORECKÝ, Ján: Nová etapa v koordinácii českej a slovenskej terminológie. In: Československý terminologický časopis, 1963, roč. 2, č. 1, s. 1 – 7.

HORECKÝ, Ján: Kritériá terminológie. In: Československý terminologický časopis, 1965, roč. 4, č. 4, s. 193 – 200.

HORECKÝ, Ján: Postoj k cudzím slovám v slovenčine. *Slavica Pragensia*. 18. (Acta Universitatis Carolinae. 1975. Philologica. 3 – 4). Ed. V. Rzounek. Praha: Univerzita Karlova 1977, s. 207 – 210.

HORECKÝ, Ján: Vývin slovenskej terminológie. In: *Studia Academica Slovaca* 14. Prednášky XXI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1985, s. 265 – 277.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – NEUSTUPNÝ, Jiří V.: ‘Terminological’ processes in north-central Romani. In: *Current Issues in Language Planning*, 2004, roč. 5, č. 2, 83 – 108.

JERNUDD, Björn H.: Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. In: *Language conflict and language planning*. Ed. E. H. Jahr. Berlin: Mouton de Gruyter 1993, s. 133 – 142.

JERNUDD, Björn H.: An apology for Language Management Theory. In: *Language Management in Contact Situations*. Eds. J. Nekvapil – T. Sherman. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang 2009, s. 245 – 252.

JERNUDD, Björn H. – NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Language planning: for whom? In: *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Ed. L. Laforge. Québec: Les Presses de L’Université Laval 1987, s. 69 – 84.

KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej (eds): *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. dopl. a uprav. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.

KIMURA, Goro Christoph: How Do Researchers on Language Policy Perceive Language? – From the Language Planning / Language Attitude Dichotomy to Language Management Theory. In: *Gengoseisaku [Language Policy]*, 2005, roč. 1, s. 1 – 13.

LANSTYÁK, István: Typy jazykových problémov. In: *Fórum spoločenskovedná revue*, 2010, roč. 12, s. 39 – 62.

LANSTYÁK, István: On the process of language problem management. In: *Slovo a slovesnosť*, 2014, roč. 75, s. 325 – 351.

LANSTYÁK, István: Záludné jazykové problémy: čo s nimi? In: *Sociolinguistica Slovaca* 8. Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch. Eds. J. Wachtarčuková – L. Satinská – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2015, s. 179 – 195.

LANSTYÁK, István: Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár). In: *Jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Eds. I. Lanstyák – G. Múcsková – J. Tancer. Bratislava: Univerzita Komenského 2017, s. 251 – 307. Internetová verzia dostupná na: http://linguagemanagement.ff.cuni.cz/system/files/documents/wplm-01_lanstyak.pdf [cit. 10. 12. 2020].

LANSTYÁK, István: On the strategies of managing language problems. In: *The Language Management Approach: A Focus on Research Methodology*. Eds. L. Fairbrother – J. Nekvapil – M. Sloboda. Berlin: Peter Lang 2018, s. 67 – 97.

LANSTYÁK, István: Language problems, language related social problems, metalinguistic activities. *Rukopis*. 2020.

LANSTYÁK, István – SZABÓMIHÁLY, Gizella: Hungarian in Slovakia: Language management in a bilingual minority community. In: *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents*. Eds. J. Nekvapil – T. Sherman. Frankfurt am Main: Peter Lang 2009, s. 49 – 73.

MACKENZIE, Adrian – PIDD, Michael – ROOKSBY, John – SOMMERVILLE, Ian – WARREN, Ian – WESTCOMBE, Mark: Wisdom, decision support and paradigms of decision making. In: *European Journal of Operational Research*, 2006, roč. 170, č. 1, s. 156 – 171.

MÄNTYSALO, Raine: Approaches to Participation in Urban Planning Theories. In: *Rehabilitation of urban areas: Brozzi and Le Piagge neighbourhoods*. Eds. I. Zetti – S. Brand. Florence: University of Florence 2005, s. 23 – 38.

McMILLAN, Charles – OVERALL, Jeffrey: Wicked problems: turning strategic management upside down. In: *Journal of Business Strategy*, 2016, roč. 37, č. 1, s. 34 – 43.

NEKVAPIL, Jiří: From language planning to language management. In: *Sociolinguistica*, 2006, roč. 20, s. 92 – 104.

NEKVAPIL, Jiří: The integrative potential of Language Management Theory. In: *Language Management in Contact Situations*. Eds. J. Nekvapil – T. Sherman. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang 2009, s. 1 – 11.

NEKVAPIL, Jiří: Some thoughts on „noting“ in Language Management Theory and beyond. In: *Language Management Approach. Journal of Asian Pacific Communication*, 2012, roč. 22, č. 2, s. 160 – 173.

NEKVAPIL, Jiří – NEKULA, Marek: On Language Management in multinational companies in the Czech Republic. In: *Current Issues in Language Planning*, 2006, roč. 7, č. 2 – 3, s. 307 – 327.

NEKVAPIL, Jiří – SHERMAN, Tamah: Pre-interaction management in multinational companies in Central Europe. In: *Current Issues in Language Planning*, 2009, roč. 10, č. 2, s. 181 – 198.

NEKVAPIL, Jiří – SHERMAN, Tamah: An introduction: Language Management Theory in Language Policy and Planning. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 2015, č. 232, s. 1 – 12.

NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Problems of English Contact Discourse and Language Planning. In: *English and Language Planning: A Southeast Asian Contribution*. Eds. T. Kandiah – J. Kwan-Terry. Singapore: Academic Press 1994, s. 50 – 69.

NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Sociolingvistika a jazykový management. In: *Sociologický časopis*, 2002a, roč. 38, č. 4, s. 429 – 442.

NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Language and power into the 21st century. A paper for the International Conference on Language and Empowerment, Malaysian Association of Modern Languages. Kuala Lumpur, Malaysia, April 11–13, 2002b. Dostupný na: http://languagemanagement.ff.cuni.cz/system/files/documents/neustupny_2002_language-and-power.pdf [cit. 10. 12. 2020].

NEUSTUPNÝ, Jiří V.: Japanese students in Prague. Problems of communication and interaction. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 2003, č. 162, s. 125 – 143.

NEUSTUPNÝ, Jiří V. – Nekvapil, Jiří: Language Management in the Czech Republic. In: *Current Issues in Language Planning*, 2003, roč. 4, 3 – 4, s. 181 – 366.

OZBEKHAN, Hasan: Toward a General Theory of Planning. In: *Prospectives of Planning*. Ed. E. Jantsch. Paris: OECD Publications 1969, s. 44 – 155. Dostupný na: <http://redesignresearch.com/docs/Hasan%20Ozbekhan%27s%20Theory%20of%20Planning.pdf> [cit. 27. 08. 2020].

PASFIELD-NEOFITOU, Sarah E.: Learners' language management in internet-based communication with Japanese peers. In: *Journal of Asian Pacific Communication*, 2012, roč. 22, č. 2, s. 271 – 293.

PUCCIO, Gerard J. – MANCE, Marie – BARBERO SWITALSKI, Laura – REALI, Paul D.: *Creativity Rising. Creative Thinking and Creative Problem Solving in the 21st century*. Buffalo, NY: ICSC Press – International Center for Studies in Creativity 2012. 154 s.

RITTEL, Horst W. J.: On the planning crisis: Systems analysis of the 'first and second generations'. In: *Bedriftsokonomien*, 1972, roč. 8, s. 390 – 396.

RITTEL, Horst W. J. – WEBBER, Melvin M.: Dilemmas in a General Theory of Planning. In: *Policy Sciences*, 1973, roč. 4, s. 155 – 169.

WHELTON, Michael – BALLARD, Glenn: Wicked problems in project definition. In: *Proceedings of the International Group for Lean Construction 10th Annual Conference, Brazil, August 2002*. Dostupný na: <http://www.leanconstruction.org/media/docs/WickedProblemsinProjectDefinitionIGLC10.pdf> [cit. 10. 12. 2020].

O KONTINUITĚ A DISKONTINUITĚ SOCIOLINGVISTICKÉHO VÝZKUMU: JAZYK, JAZYKY A INTERAKČNÍ PROCESY V HRADCI KRÁLOVÉ¹

JIŘÍ NEKVAPIL

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, Česko

NEKVAPIL, Jiří: On the continuity and discontinuity of sociolinguistic research: language, languages and interaction processes in Hradec Králové. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol. 71, No 2, pp. 247 – 268.

Abstract: The development of research areas, disciplines and sub-disciplines is hard to map; thus, researchers can often choose to what extent they want to represent it: either via the rhetoric of continuity or revolution. Using Hradec Králové (HK) as an example I demonstrate that a number of sociolinguistic findings are relevant across different research paradigms. I present an overview of the urban speech studies carried out by B. Dejmek (esp. Dejmek, 1981 and 1987) and the interactional studies arising since the 1990s. I discuss the issue of research on multilingualism and superdiversity in the city. Finally, I report on my own research on the linguistic landscape of HK and introduce and comment on the concept of the perception scale of the representation of individual languages. I sketch the development of sociolinguistic research as a fairly coherent whole, which is shaped by the linguistic reality, the shared knowledge of this reality and the researchers themselves, who reject or follow their predecessors. Hence, the presented coherent whole is not a mere expert construct – its formation can essentially be studied “turn-by-turn”, similarly to a conversation analyst studying individual turns in an ongoing interaction or in a dialogical network (see Nekvapil – Leudar, 2002).

Key words: research paradigms, variation studies, interactional studies, urban speech, multilingualism, linguistic landscape, city identity, Czech

ÚVOD

Vývoj vědních oblastí, disciplín a subdisciplín je jen obtížně mapovatelný, takže badatelé mají často na výběr, v jaké míře ho prezentovat pomocí rétoriky kontinuity nebo revoluce. Rétorika revoluce se vyznačuje odmítáním dosavadních přístupů k analýze sociálního dění, neboť toto dění prezentuje jako zásadně odlišné od sociálního dění dosavadního – zcela jiné sociální dění podle této logiky vyžaduje zcela jiné teoreticko-metodologické přístupy, což v případě sociolingvistiky je dnes spojeno hlavně s aplikací nového konceptu superdiverzity, s jeho transformačním po-

¹ Výzkum a práce na tomto článku byly podpořeny projektem Progres 4 – *Jazyk v proměnách času, místa, kultury*. Za cenné komentáře a podněty děkuji Mariánu Slobodovi.

tenciálem v společenských vědách obecně a v sociolingvistice zvláště.² Oproti tomu tento článek vyznává spíše rétoriku kontinuity – ta samozřejmě není tak efektní jako rétorika revoluce, nepřítahuje tolik pozornosti, nicméně v poslední době i ona získává na síle (srov. např. Coulmas, 2018, zejm. s. 19). Za zmínku stojí i to, že nutnost zakládat „novou sociolingvistiku“ nedávno zpochybnili Susan Fox a Devyani Sharma (2018), autorky, které své výzkumy uskutečnily paradoxně v kolébce superdiverzity v Londýně.

V tomto článku se budu věnovat sociolingvistické situaci v jednom východočeském městě. Na konkrétním a detailně analyzovaném příkladu Hradce Králové si budeme moct uvědomit, jakými peripetie sociolingvistika procházela či prochází, v jaké míře jsou pro ni určující její anglozápadní východiska a co všechno by sociolingvisté měli absorbovat či vzít v úvahu, má-li sociolingvistika postupně nabývat globální rozměr, jak o to programově usilují Dick Smakman a Patrick Heinrich (2015; 2018).

VÝZKUM MĚSTSKÉ MLUVY V ČESKÉ REPUBLICĚ A V HRADCI KRÁLOVÉ (HK)

Výzkum městské mluvy v České republice byl organizován od 60. let minulého století v souvislosti s prací na rodícím se *Českém jazykovém atlase*. Výrazným stimulem zde byl programový článek předního českého dialektologa Jaromíra Běliče, v kterém se zabýval specifícností výzkumu městské mluvy (viz Bělič, 1962). Bělič zde požadoval, aby se městská mluva zkoumala všestranně, tj. nejen na úrovni fonologické a morfologické, jak tomu bylo v tradiční, rurálně orientované dialektologii, ale i na úrovni syntaktické a lexikální a v souvislosti s lingvistickým výzkumem města anticipoval změny ve výzkumné metodologii. Podobně jako William Labov (1966) považoval J. Bělič za zásadní, aby byla mluva konkrétního města charakterizována z hlediska „sociální a stylistické stratifikace“ (Bělič, 1962, s. 572). Připomeňme si, že podle pozdějšího vyjádření samotného Labova, jeho vlivná práce z r. 1966 *The Social Stratification of English in New York City* „might have been more accurately called *The Stylistic and Social Stratification of English in New York City*“³ (Labov, 2006, s. 397). Běličův článek podnítl řadu výzkumů jazykové situace v menších i větších českých městech, i když i ty se většinou omezily na úroveň fonologickou a morfologickou. Poznamenejme rovněž, že pro jejich design byl rozhodující spíše český teoreticko-metodologický kontext, spjatý s funkčně-strukturním přístupem Pražské školy, než Labovova monografie, přestože ta byla v České republice brzy dostupná a čeští odborníci se o ní mohli dovědět i z obsáhlé recenze Slavomíra Utěšeného (1968); nepřekvapí proto, že v některých aspektech na ni nebo na jiné variacionistické práce přece jen navazovali.

² K ambicím a interdisciplinárnímu záběru tohoto konceptu viz Creese – Blackledge (2018). K jeho aplikaci na situaci v České republice viz Sloboda (2016).

³ „mohla být přesněji nazvána *Stylové a sociální rozvrstvení angličtiny v New Yorku*“ (překl. J. N.).

K neaktivnějším českým výzkumníkům městské mluvy patřil Bohumír Dejmek, který své empirické výzkumy zahájil obsáhlou monografií o šestitisícovém městě Přelouč, která vznikala v letech 1962 – 1971. Dejmkův výzkum koordinoval výše uvedený Jaromír Bělič a probíhal v součinnosti s předními pražskými dialektology podílejícími se na práci na *Českém jazykovém atlase* (viz Dejmek, 1976, s. 1). I když na rozdíl od tradiční dialektologie i jazykového zeměpisu B. Dejmek ve svém výzkumu systematicky užíval kvantitativní metody, malý počet hlavních informátorů autorovi v zásadě neumožnil získat spolehlivé poznatky o vlivu sociálních proměnných na míru užívání hláskových a morfologických variant. Není však bez zajímavosti, že to ho naopak přivedlo ke komentování jazykového chování jednotlivých informátorů, jak je zřejmé např. z tohoto komentáře: „Informant č. 8, zdravotní sestra, temperamentní, energická, mluví s pacienty i s lékaři, bez ohledu o koho jde, velmi bezprostředně, „jak jí zobák narost““ (Dejmek, 1976, s. 195).

V r. 1974 začal B. Dejmek zkoumat hláskové a morfologické variování městské mluvy v HK (viz Dejmek, 1986, s. 109) a věnoval jí dvě monografie (Dejmek, 1981 a 1987). Nejobecnějším cílem Dejmkova výzkumu o mluvě v HK bylo přispět k poznání probíhajících změn v českém jazyce na příkladu vývoje městské mluvy v jednom konkrétním, na české poměry velkém městě. Dejmek se připojil k řadě badatelů, kteří se snažili ukázat, že tento vývoj je zčásti podmíněn sociálními faktory, odtud i jeho zájem o korelaci jazykových a sociálních proměnných a také o sociolinguvistickou metodologii (hlavně v souvislosti s metodologií cituje práce W. Labova; viz Dejmek, 1980, s. 55; Dejmek, 1981, s. 16, 18; Dejmek, 1987, s. 13). První z uvedených Dejmkových knih o Hradci Králové zvažovala působnost těchto sociálních faktorů: pohlaví, regionální původ (ze starého města, tj. někdejšího centra, a z předměstí), sociální zařazení (dělník, zřízenec, živnostník, ve vyšších službách, v domácnosti), vzdělání (základní, nižší střední, úplné střední a vyšší). Povšimněme si, že mezi sociálními proměnnými není „třída“ – tento pojem měl v Dejmkově době, tj. v komunistickém Československu, specifický význam, odvozovaný z dobové teorie marxismu-leninismu, a byl obtížně operacionalizovatelný pro účely empirického výzkumu. Připomeňme, že „třída“ patřila k problematickým proměnným také u samotného Labova i u jiných variacionistů. Pokud jde o korelaci sociálních a jazykových proměnných, Dejmkovo nejpřesvědčivější zjištění, statisticky signifikantní, bylo to, že variování řady jazykových jevů je podmíněno různou úrovní vzdělání, konkrétně že „jevy oblastní a dialektické mají s růstem vzdělanosti tendenci ustupovat“ (Dejmek, 1981, s. 111).

Po dokončení výzkumu nejstarší generace v r. 1978 přistoupil Dejmek k výzkumu generace nejmladší, tj. žáků základní školy a gymnázia (Dejmek, 1987). Uvažované sociální faktory se týkaly otce a matky žáka: jejich pohlaví, sociální zařazení (tentokrát pouze s kategoriemi dělník a zaměstnanec), regionální původ a vzdělání. Jedna z typických oblastních jazykových variant (akuz. = nom. pl. mask. subst. živ.

-i, viz např. ve větě *má dva kluci*) vykazala v Hradci Králové silnou korelaci s faktorem vzdělání a sociální zařazení (vyšší výskyt v případě nižšího vzdělání, resp. dělnického povolání). Jiné dvě varianty typické pro místní region (dat./lok. sg. mask. subst. živ. -oj, viz např. ve výrazu *bratroj* a instr. sg. fem. subst. -ej, viz např. ve výrazu *ulicej*) vykazaly spíš slabou souvislost se zkoumanými sociálními faktory (k tomu ještě níže).

Bylo by ovšem chybou probírat obě Dejmkovy monografie pouze odděleně, neboť představují v zásadě *jeden synchronně orientovaný výzkum*, i když realizovaný v průběhu více než deseti let. Z toho plyne, že Dejmkovy monografie jako celek poskytují i sociální proměnnou věk. Dejmek porovnal jazykové variování nejstarší a nejmladší generace v případě 14 jazykových proměnných. Na tomto základě dospěl k závěru, že jsme svědky ještě většího posunu k nespisovné nivelizované češtině (obecné češtině), než signalizoval výzkum nejstarší generace, a silného ústupu oblastních a nářečních variant (Dejmek, 1987, s. 66, 67).

Vrátíme se nyní k třem výše uvedeným morfologickým variantám, neboť jim věnuje B. Dejmek zvláštní pozornost (Dejmek, 1987, s. 68 a 82). Je zřejmé, že jim přičítá v komunikačním chování obyvatel HK indexickou hodnotu. Zatímco – v souladu s tím, co jsem uvedl výše – akuzativní, resp. nominativní forma -i (viz *kluci*) indikuje nižší míru vzdělání mluvčího („nevzdělanost“), instrumentální forma -ej (viz *ulicej*) a v menší míře také dativní a lokální forma -oj (viz *bratroj*) mají identitotvorný potenciál, jsou znakem příslušnosti k městu (proto ani nepřekvapuje, že jejich užívání se výrazně neodlišuje podle generací).

O řadu let později vydal B. Dejmek folkloristicky založenou brožuru *Starý Hradec vypravuje* (Dejmek, 1998), v níž publikoval souvislé fragmenty z vyprávění, která elicitoval v 70. letech jako data od příslušníků nejstarší generace (to také v něm připomíná aktivity W. Labova, kterého zajímavost sociolingvistických dat, která získal od svých respondentů, přivedla už v 60. letech k osobitému studiu orálních narativů). Vyprávění, prezentovaná s prvky lokální fonologie a morfologie, jsou v Dejmkově knize doprovázena dobovými fotografiemi. Výběr vyprávění je motivován snahou přispět k vytváření identity města. V této souvislosti za zmínku stojí i výklad vyprávěčů o užívání slova *votrok*, které se stalo kolokviálním označením pro obyvatele Hradce Králové (část tohoto výkladu byla umístěna i na obálku Dejmkovy knihy o mluvě nejstarší generace v HK). *Votrok* obsahuje na počátku protetické v-, nespisovný rys charakteristický pro obecnou češtinu, hojně užívanou ve městě. Spisovná podoba je *otrok* – systémový jazykový prvek v tedy posloužil k fixaci nového významu, charakteristického pro městskou mluvu v HK.

Monografie *Historie a současnost Hradce Králové ve jménech ulic* (Dejmek, 1993) poskytuje materiál pro historickou sociolingvistiku města. Názvy ulic jsou tu utříděny podle jejich významové motivace a ta je korelována s historickými etapami rozvoje města (Dejmek, 1993, s. 31). Vyčerpávající historie pojmenovávání každé jednotlivé ulice (víc než 500 objektů) umožňuje analyzovat dopad společenských

revolucí do této sémiotické oblasti. To se nabízelo po pádu komunistického režimu pro analýzu změn v pojmenovávání ulic – tyto změny se po r. 1989 překvapivě příliš neorientovaly na ikonické znaky (podle této strategie např. dlouhá ulice by se nazvala *Dlouhou*), ale opět na názvy motivované ideologicky (např. z *Leninovy* ulice či náměstí se stávají *Masarykova* ulice či náměstí) (srov. Nekvapil, 2000, s. 168).

Z toho, co jsem uvedl, je zřejmé, že podobně jako v případě labovovského variacionismu východiskem výzkumů městské mluvy v českých podmínkách byl monolingvismus, jinými slovy orientace na studium užívání *jednoho* jazyka dominantního ve společnosti; v české společnosti tomuto přístupu dlouhodobě napomáhalo to, že jazyku je ve střední Evropě připisována národotvorná funkce – „národní jazyk“ je proto výzkumný objekt, na který se primárně zaměřuje pozornost národních výzkumných institucí. To samozřejmě neznamená, že v Dejmkových pracích bychom nenašli zmínky o jiných jazycích než o češtině – např. registruje vliv němčiny na uliční názvosloví během německé okupace v r. 1939 – 1945 (Dejmek, 1993, s. 16, 35) nebo ho jeho nejstarší respondenti informují o tom, že mluvená němčina se v Hradci Králové užívala ještě po první světové válce (Dejmek, 1998, s. 88, 91), nebo si všimá, že někteří otcové a matky jeho nejmladších respondentů pocházejí ze Slovenska, což ovlivňuje podobu češtiny v rodině (Dejmek, 1987, s. 72). Tato témata jsou však na okraji Dejmkova odborného zájmu, daného horizontem institucionálního bohemisty. Směrodatné je samozřejmě to, že užívání jiných jazyků než češtiny v HK nevěnoval pozornost ani nikdo jiný. Ve studii Oldřicha Uličného (1966), ambiciozním projektu, který vyrostl z pozorování jazykové situace v HK a téměř o deset let předcházal královéhradecké výzkumy Dejmkovy, se sice objevila proměnná národnost, ale zcela marginálně a co je podstatné, projekt nebyl realizován.⁴ Absence sociolingvisticky orientovaného výzkumu městského multilingvismu byla charakteristická v zásadě pro celé české území.⁵

Otázkou samozřejmě je, zda tento přístup byl jen důsledkem většinového výzkumného paradigmatu nebo nepřítomnosti samotného multilingvismu ve městě po druhé světové válce. I když byl HK výrazně českým městem, žili v něm také příslušníci národnostních menšin, z nichž některé zachytilo pravidelné sčítání lidu či jiné statistiky; z těchto zdrojů je zřejmé, že ve městě kromě etnických Čechů žili také Slováci, Ukrajinci, Rusíni, Rusové, Poláci, Maďaři, Němci a Romové. O jazykovém chování těchto etnických skupin však lze jen spekulovat, neboť mezi lety 1970 – 1991 celostátní census nezjišťoval ani údaje o mateřském jazyce obyvatel. Mluvčí jiných jazyků nebyli však jen členové tradičních národnostních menšin majících české občanství. Autor tohoto článku, žijící v Hradci Králové od r. 1963, byl sám svědkem užívání řady

⁴ Za zmínku stojí, že O. Uličný o tomto kolektivním projektu referoval na památné konferenci *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny* v r. 1965 (viz Uličný, 1965/2007). Zde zmiňuje i aktivity B. Dejmkova.

⁵ Výjimkou zde byl výzkum komunikace ve velkých podnicích v městské aglomeraci na Ostravsku. Publikován byl na počátku 90. let (viz Davidová – Bogoczová – Jandová, 1991).

jazyků v tomto městě. Na základě různých zdrojů, včetně osobní zkušenosti, lze zrekonstruovat a schematicky vystihnout některé složky tehdejšího multilingvismu (repertoár užívaných jazyků a jejich mluvčích) v Hradci Králové takto:

- polština (rezidenti, turisté, pracovníci z Polska, akademické kontakty)
- angličtina (studijní programy v angličtině na lékařské fakultě, zahraniční studenti)
- slovenština (rezidenti, studenti, turisté)
- romština (rezidenti, migranti ze Slovenska)
- ruština (turistické skupiny, rezidenti, sovětsí vojáci)
- němčina (rezidenti, turisté, výměny žáků a studentů)
- vietnamština (pracovníci z Vietnamu)
- maďarština (rezidenti, migranti ze Slovenska)

Toto schéma vystihuje v zásadě situaci v posledních dvou desetiletích existence komunistického Československa, zhruba 1968 – 1989, a nechává stranou výuku jazyků (k té viz Neustupný – Nekvapil, 2003 – tam je ovšem výchozí perspektivou celá země). Schéma samozřejmě nevystihuje ani to, že uvedené jazyky v různé míře užívali i rodilí mluvčí češtiny a naopak rodilí mluvčí těchto jazyků v různé míře užívali češtinu.

OD VARIACIONISMU K INTERAKČNÍM STUDIÍM

Po společenské změně v r. 1989 se začaly v české lingvistice výrazněji prosazovat výzkumné přístupy, které přicházely ze západních zemí.⁶ Hlavně v návaznosti na konverzační analýzu vznikly studie o různých aspektech interakcí, které se odehrávaly v Hradci Králové. Žánrově lze tyto interakce charakterizovat jako ptaní se na cestu (viz Zeman, 1999), komunikace v prodejním kiosku (viz Nekvapil, 1997), obnovení na víru jako komunikační problém (viz Sherman, 2007).

Ptání se na cestu

Kolekce drobných studií editovaná Jiřím Zemanem (1999; viz i Nekvapil – Zeman, 2000) v zásadě řešila konverzačněanalytický problém, jak se v běžné interakci „formuluje místo“ (Schegloff, 1972 byl v kolekci citovanou autoritou). Šlo o rozhovory jako

⁶ V jaké míře se to dělo, je výzkumným tématem, kterým se dosud nikdo systematicky nezabýval. Nejde jen o to, v jaké míře přibývalo vlivů ze západních zemí, ale komplementárně v jaké míře ubývalo vlivů z někdejšího Sovětského svazu a zemí s ním spjatých. Dobrým indikátorem by např. mohla být recepce klasických prací ruského lingvisty B. A. Larina o městské mluvě (Larin, 1928a, Larin, 1928b), na něhož odkazuje i Dejmek (1980, s. 55; 1981, s. 15; 1986, s. 122). Řadu relevantních informací týkajících se výzkumného zaměření lingvistických institucí a jednotlivých odborníků v Hradci Králové obsahuje Zemanova monografie o zdejší pobočce Jazykovědného sdružení (Zeman, 2015).

A: dobrý den, prosím vas, já hledám nádraží.

B: no tak to můžete takhle touletou ulicej, (.) ...

(Zeman, 1999, s. 45; mírně upraveno)

I když výzkumné cíle autorů byly inspirovány agendou konverzační analýzy, povšimli si, že „shromážděný materiál je vhodný i pro studium toho, jaké variety češtiny se používají v komunikaci neznámých lidí, z nichž jeden je „cizinec“ a jeden „domorodec“ – v transkriptech vidíme, že vedle prvků obecně českých se v Hradci Králové může uplatnit prvek vyloženě regionální, a to i v mluvě mladé generace: viz *touhle ulicej*“ (Nekvapil – Zeman, 2000, s. 31).

Tvrzení o regionální povaze tvaru *ulicej* podpořili J. Nekvapil a J. Zeman odkazem na B. Dejmka (1981) a (1987) a v zásadě tak potvrdili jeho závěr o nadgeneračním užívání tohoto tvaru (viz výše).

Jiným druhem návaznosti na Dejmkovu dílo je rovněž vysvětlení autorů, proč informátoři při popisování cesty užívají poměrně málo názvů ulic. Odvolávají se na Dejmka (1993), který doložil rozsáhlé změny v názvech královéhradeckých ulic včetně opětovného zavádění ideologicky motivovaných názvů po společenské změně v r. 1989 – nedostatečné posílení ikonického charakteru uličního názvosloví podle autorů bránilo efektivnímu užívání názvů ulic v každodenní komunikaci (Nekvapil – Zeman, 2000, s. 34).

Komunikace v prodejním kiosku

Má studie (Nekvapil, 1997) pracuje s daty nahranými v jednom malém obchodě v Hradci Králové, konkrétně jde o interakce mezi prodavačem a zákazníky. Studie je věnována komparativní analýze presekvenčí, zejména žádacích a oznamovacích (referenčními autoritami jsou tu mimo jiné Stephen C. Levinson a opět Emanuel A. Schegloff). Její závěry se týkají shod a rozdílů ve stavbě amerických a českých presekvenčí. Data užívaná ve studii jsou uvozena takto: „Empirically, my research is based on the analysis of service encounters recorded in a small Czech shop in autumn 1995.“⁷ (Nekvapil, 1997, s. 444). Povšimněme si, že tento výzkum je v článku (viz i jeho název) prezentován jako analýza českých rozhovorů, nikoli jako rozhovorů odehrávajících se v HK.

V tomto okamžiku narážíme na zajímavý teoreticko-metodologický problém, který v zastřené podobě existoval i v případě Dejmkových monografií: jsou jeho zjištění o městské mluvě nějak specifická pro městskou mluvu v Hradci Králové? Nebo spíše v jaké míře specifická jsou? Sám Dejmek navrhoval odlišit od sebe, co je specifické (a) pro každé město (ve srovnání s venkovem) a (b) pro jednotlivá města (Dejmek, 1978). Specifičnost mluvy jednotlivých českých měst je dána – vedle řady jiných faktorů – jejich rozdílnou geografickou polohou na mapě dialektů češtiny. To

⁷ „Pokud jde o empirickou stránku, můj výzkum je založen na analýze nákupních rozhovorů nahraných v malé české prodejně na podzim roku 1995“ (překl. J. N.).

platí v případě roviny fonologické a morfologické, ale jak to bude v případě komplexnějších jazykových rovin a jak v případě konverzačních struktur? B. Dejmek signalizuje lokální zakotvenost svých výzkumů už přímo v názvech pěti monografií, které publikoval: první z nich obsahuje geografické jméno „Přelouč“ a v dalších čtyř se objevuje „Hradec (Králové)“.

Zajímavé je, že „Hradec Králové“ figuruje i v titulu souboru studií o ptaní se na cestu (formulování místa), i když bylo možné předpokládat nadlokální platnost jejich zjištění, tj. platnost pro „češtinu“ jako takovou, resp. českou kulturu.⁸ Jedním z možných vysvětlení je to, že uvádění směru, resp. popisování cesty je založeno na prvcích specifických pro konkrétní město, jako jsou názvy budov (supermarketů, institucí) nebo ulic (viz výše), tj. na místním „laickém zeměpisu“. Taková souvislost však samozřejmě chybí u formulování presekvencí. Ale i v jejich případě lze v publikovaném materiálu zaregistrovat rysy charakteristické pro městskou mluvu v Hradci Králové – místní jména a obecnou češtinu.

Ukážeme si to na jednom příkladu. Prezентuji ho tak, jak byl uveden v citovaném Nekvapilově článku. B je žertující prodavač, A je zákaznice:

T1 B: You know what they said on TV. You don't? (3s) What they said on TV. (1s) About that (.) about this shop.

T2 A: I don't know.

T3 B: At Střelák round the corner there is a shop with cottage cheese. (2s)
(Cz. Na Střeláku za rohem máme konzum s tvarohem)

T4 A: ((laughter)) I haven't heard that.⁹ (Nekvapil, 1997, s. 444 – 445)

Tento úryvek obsahuje místní název *Střelák*, použitý v obecněčeské podobě; spisovná forma je *Střelnice* (celý název *Kulturní dům Střelnice*).

Analýzovaná data jsou tedy lokálně zakotvena. Ale na rozdíl od všech ostatních prací, kterými jsem se zabýval výše, konstatuji tuto jejich vlastnost teprve nyní. V článku z r. 1997 nebyla tato jejich vlastnost vůbec tematizována, neboť autorův systém výzkumných relevancí byl jiný. Narazili jsme tedy na případ, kdy teprve pozdější výzkumná agenda odhaluje nějaký zajímavý aspekt minulého výzkumu. Podstatné je to, že minulý výzkum může být aktuálním výzkumem s prospěchem využit.¹⁰

⁸ E. A. Schegloff (1972) v zásadě uvažuje ještě obecněji, primárně ho zajímají „formální struktury“ a jen výjimečně připouští, že jeho zjištění by mohla být vázána na americkou společnost či západní kulturu. Také jeho data lze lokalizovat jen zčásti a na dosti obecné úrovni (nejspecifičtější geografické lokalizace jeho dat jsou „a midwestern city“ and „a western city“ – implicitně v USA; s. 118).

⁹ Vtipnost žertu v replice T3 není ani tak dána propozičním obsahem toho, co mluvčí B řekl, jako spíš tím, že je tento obsah v českém originále zveršován – viz text v dvojítych závorkách.

¹⁰ V rámci variačního paradigmatu toto dokládá i Jan Chromý (2017), který pro účely svého nedávného výzkumu „přepočítává“ relevantní data z Dejmkových studií (Chromý, 2017, s. 81 – 83). Takové využití Dejmkových studií se nabízí proto, že Dejmek (1981, 1987) publikoval v úplnosti jazyková data za každého jednotlivého informanta, i když byl samozřejmě primárně orientován na korelaci kategorií jazykových a *sociálních*.

Obracení na víru jako komunikační problém

Podobně jako J. Nekvapil (1997) pracuje s daty získanými v Hradci Králové i Tamah Shermanová, která se věnuje různým komunikačním aspektům obracení na víru (viz Sherman, 2007, 2010, 2015). Autorka prezentuje interakce mezi misionáři a místními obyvateli nahané v tomto městě jako charakteristické pro Českou republiku, jako „the Czech case“ (Sherman, 2015). Tento její přístup je však víc než jen prezentační „upscaling“, neboť ho zabudovala do designu výzkumu, v němž volba HK je zdůvodněna snahou zkoumat obracení na víru v „průměrném českém městě“ (Sherman, 2007, s. 59). Ačkoli autorčina výzkumná agenda vychází hlavně z etnometodologie (konkrétně konverzační analýzy a členské kategorizační analýzy), je její výzkum relevantní i pro poznání toho, jaké variety češtiny užívají američtí misionáři a místní obyvatelé; a protože v rozhovorech se objevují také sekvence anglické, lze výzkum Shermanové brát i jako příspěvek k poznání postkomunistického multilingvismu v Hradci Králové, multilingvismu způsobeného globálním jevem obracení na víru. Uvedeme si jeden příklad dokládající misionářskou aktivitu „oslovování lidí na veřejnosti“. M je americký misionář, C je místní český mluvčí. (citováno z Sherman, 2010, s. 1005n.):

1. M: uh prosím vás mohli bychom mluvit s vámi?
2. C: já spěchám
3. M: ((fast)) no my taky spěcháme jenom my jsme tady jako
4. dobrovolníci misionáři ze církve ježiše krista, a tady my nabízíme několik uhm
5. služeb, například my tady učíme zdarma angličtinu nevím jestli umíte
6. anglicky náhodou nebo jestli
7. znáte někoho
8. C: umím trochu ((laughs))
9. M: yeah? domluvíte se?
10. C: domluvíím
11. M: yeah? ((slowly)) what is your name?
12. C: my name is ladislava
13. M: d- well nice to meet you.

Pokud jde o češtinu užívanou v rozhovorech, američtí misionáři se orientují na užívání spisovné češtiny, k čemuž je instruují materiály, které mají k dispozici od své vysílající organizace (Sherman, 2010, s. 987). Vedle spisovných tvarů však často užívají i prvky obecné češtiny, nikoli však vyloženě regionální identitotvorné prvky, na které poukazuje B. Dejmek (1987) a které zaregistrovali i J. Nekvapil a J. Zeman (2000). Pokud jde o češtinu Čechů, ti hodně akomodují k formám češtiny užívaných misionáři, což znamená, že ani oni neuvžívají vyloženě regionální prvky. V rozsáhlé příloze transkribovaných dat v disertaci T. Shermanové (2007, s. 272 – 352) není ani jediný výskyt těchto tvarů.

Intermezzo: identita města

Dřív než přistoupím k mému vlastnímu aktuálnímu výzkumu, je dobré se zamyslet nad povahou výzkumů, kterými jsem se zabýval výše. Celkově je jejich objem úctyhodný a Hradec Králové se ze sociolingvistické perspektivy opravdu může jevit jako „nejlépe prozkoumané město v České republice“ (Nekvapil, 2018). I když na tomto tvrzení chci trvat, je třeba si uvědomit, že Hradec Králové vystupuje v uvedených výzkumech ve dvou různých polárních funkcích: 1. jako jedinečné místo se specifickou identitou, 2. jako místo reprezentující pouhý exemplář typu město. Výzkumy, které jsem analyzoval výše, lze pak rozdělit takto:

- a) Studie se silnou orientací na identitu města (práce Dejmkovy)
- b) Studie se slabou orientací na identitu města (Zeman, 1999)
- c) Studie, které se na identitu města neorientují (dokonce i takové, které zakrývají konkrétní identitu města) (práce T. Shermanové)

K tomu dvě poznámky. Zaprvé, skrývání identity města nebývá motivováno jen sociální konstrukcí výzkumu, ale i snahou o anonymizaci dat. Zadruhé, pro vyjadřování identity jsou patrně některé jazykové či komunikační fenomény použitelné více a některé méně. Jak jsme viděli, k nejvíce využívaným patří jevy z roviny fonologické a morfologické a především na ně se soustředily výzkumy Dejmkovy.

Na identitě Hradce Králové však jeho obyvatelé samozřejmě „pracují“ i v jiných dimenzích, než je jazyk a komunikace. Velmi rozšířenou, populární mezi většinou obyvatel HK, je identita zakotvená v oblasti architektury, ztělesněná v sloganu „Hradec Králové – salon republiky“, tj. město z hlediska městské architektury pozoruhodné, unikátní, výstavní. Tato identita je podporována i institucionálně (např. propagačními materiály v různých jazycích, jejichž vydávání je podporováno městským úřadem).

K DNEŠNÍMU VÝZKUMU MULTILINGVISMU V HRADCI KRÁLOVÉ

Užíváním různých jazyků (včetně češtiny) v HK jsem se začal systematicky zabývat od listopadu 2018 a z následujícího roku pochází většina mých dat, tj. z období ještě před koronavirovou krizí. Data vznikla především jako výsledek průběžného zúčastněného pozorování interakcí v různých obchodech, restauracích a kavárnách; tato pozorování jsem následně písemně zaznamenal. To se týká i krátkých rozhovorů, které jsem vedl s různými aktéry v uvedených prostředích nebo přilehlých otevřených prostorech. V těchto rozhovorech (resp. interview) jsem nikdy nevystupoval v roli výzkumníka – nejčastěji by mohla být moje členská kategorie charakterizována jako „zvědavý zákazník“. Příležitostně jsem zaznamenával i interakce odehrávající se na ulicích a v parcích. Druhým datovým zdrojem jsou záznamy pozorování, nejčastěji fotografie, jazykové krajiny (více než šest set). Oba soubory dat jsou

často tematicky i aktérsky propojeny (typicky rozhovor s majitelem či personálem obchodu, jehož štít nebo výlohu jsem vyfotografoval).

Pro interpretaci získaných dat je samozřejmě zásadní kontext. Ten může být konceptualizován různě a vždy jen selektivně. Kromě řady informací, které jsem čtenářovi poskytl průběžně už výše, je pro můj výklad relevantní statistický přehled cizinců žijících v okrese Hradec Králové. Povšimněme si, že tu nejde o samotné město Hradec Králové, ale o *okres* Hradec Králové. Strukturovaná statistika cizinců pouze pro HK zastarala, na druhé straně lze předpokládat, že údaje pro okres víceméně odpovídají poměrům v samotném městě. Nicméně rozdíl v počtu obyvatel okresu a samotného města zanedbatelný není – okres HK: 164 283 obyvatel, město HK: 92 939 obyvatel. Celkově k únoru 2020 žilo v okrese HK 6 235 cizinců, což představuje 3,8 % všech obyvatel okresu (nejpočetnější skupinou, čítající 2,5%, jsou občané Ukrajiny).¹¹

V následující tabulce uvádím nejpočetnější skupiny cizinců v HK podle jejich občanství, avšak jen ty, které přesáhly počet 100 (tj. 0,1 % všech obyvatel okresu HK).

Tabulka č. 1: Cizinci k únoru 2020 v okrese Hradec Králové

země původu	přechodně bydlící	trvale bydlící	celkem
Ukrajina	1063	1242	2305
Slovensko	513	555	1068
Vietnam	90	424	514
Polsko	57	132	189
Mongolsko	73	112	185
Maďarsko	147	7	154
Rusko	66	76	142
Rumunsko	117	14	131
Německo	70	36	106
ostatní			1441
celkem	3086	3149	6235

Zdroj: Český statistický úřad

Další relevantní makroúdaje přinášejí výsledky pravidelných sčítání lidu (viz už v mém výkladu výše). Jejich výpovědní hodnota je však snížena několika faktory: Nejnovější údaje jsou až z r. 2011, kdy byl proveden dosud poslední census. K dispozici jsou sice údaje o národnostech a mateřském jazyce obyvatel České republiky,

¹¹ Co do počtu cizinců je HK (resp. okres HK) o dost pod celostátním průměrem – k 29. 2. 2020 v České republice žilo 10 694 448 obyvatel, z toho 602 616 cizinců, což je 5,6 %.

ale problém je v tom, že svou národnost neuvedla asi jedna čtvrtina obyvatel. Uvádím proto jen údaje o mateřském jazyce, i když ani jejich výpovědní hodnotu nelze přeceňovat.

Tabulka č. 2: Obyvatelé okresu HK podle mateřského jazyka (k březnu 2011)

obyvatelé celkem	162 661	100,0 %
český jazyk	149 870	92,14 %
slovenský jazyk	1 828	1,12 %
ukrajinský jazyk	748	0,46 %
vietnamský jazyk	288	0,18 %
ruský jazyk	218	0,13 %
polský jazyk	186	0,11 %
maďarský jazyk	126	méně než 0,1 %
německý jazyk	97	
romský jazyk	74	
moravský jazyk	13	
znaková řeč	45	

Zdroj: Český statistický úřad

Relevantní pro objasnění multilingvismu v HK je i to, že podle Českého statistického úřadu studuje ve městě téměř 10 000 vysokoškoláků a z nich víc než jeden tisíc (10,5 %) tvoří cizinci (údaje ke konci r. 2019). Ve městě je celkem 7 fakult náležejících třem univerzitám, takže další z identit města, která je obecněji sdílená a propagována městským úřadem je „Hradec Králové – studentské město“.

PERCEPČNÍ ŠKÁLA ZASTOUPENÍ JEDNOTLIVÝCH JAZYKŮ V JAZYKOVÉ KRAJINĚ HK

K jazykové krajině města lze přistoupit z různých perspektiv. Jednou z nich je perspektiva návštěvníka města, který se v něm ocitne poprvé a prochází např. od nádraží do centra města a dál do jeho historického jádra, pozoruje architekturu ulic a jednotlivých domů či staveb a jeho pozornost upoutávají také různé obchody či restaurace včetně jejich sémiotického vzezření (nebo možná právě kvůli němu). Podobně jako architekturu ulic a staveb vnímá jazykovou krajinu víceméně synchronně, bez znalosti motivů stavitelů a majitelů obchodů, a všímá si, jaké prvky (stavební slohy či jazyky) ve městě převažují. Na základě takové procházky, lépe řečeno opakovaných procházek, které dělal autor této studie, často s fotoaparátem v ruce, lze sestavit „percepční škálu zastoupení jednotlivých jazyků v HK“. Postavení jazyků na této škále je dáno hlavně tím, jak často se lze s nimi na nápisech setkat, ale i tím, kde se tyto nápi-

sy ve městě vyskytují (centrum – periférie), a relevantní je i míra nápadnosti příslušných nápisů (velikost, design, barva apod.). Jde o první přiblížení k jazykové krajině města, pohled klouzající po jejím povrchu, ale je to dobrý analytický start, po němž mohou následovat další fáze, např. „hustší“ popisy založené na etnografii.

Percepční škála zastoupení jednotlivých jazyků v HK

- Velmi dominantní jazyk: (spisovná) čeština
- První z cizích jazyků, relativně častý: angličtina
- Málo frekventované jazyky: němčina, italština, francouzština, španělština, ruština, vietnamština, turečtina
- Výjimečný výskyt: čínština, latina, arabština, slovenština, slovinština, japonština
- Nepřítomné: polština, ukrajinština ...

Celkem jsem tedy v jazykové krajině HK zaznamenal 15 jazyků. V omezeném prostoru daném rozsahem tohoto článku budu nyní komentovat některé zajímavé aspekty této škály. Možná trochu překvapivě začnu s jazyky, které jsem označil jako nepřítomné. V jazykové krajině HK jsou samozřejmě nepřítomné tisíce jazyků, ale zde mám na mysli nepřítomnost, která je nápadná, a tudíž hodna vysvětlení.¹²

Přítomnost polštiny by bylo možné očekávat z řady důvodů: Královéhradecký kraj přímo sousedí s Polskem a HK je všehovšudy necelých 50 km od polské hranice. Hradecké turistické centrum nabízí a distribuuje propagační materiály o Hradci Králové mj. v polštině, což minimálně indikuje přítomnost nebo alespoň snahu o přítomnost polských návštěvníků ve městě. Existuje i polská verze místního magazínu *Salon republiky (Salon republiky. Hradec Králové, magazyn wolnego czasu)*, jehož vydávání je podporováno městským úřadem. V HK či jeho okolí žije nevelká skupina polských občanů (nicméně je to čtvrtá nejpočetnější skupina mezi evidovanými cizinci, viz Tabulka č. 1). A v úvahu musíme vzít i menší skupinu rezidentů deklarujících polskou národnost nebo polštinu jako svůj mateřský jazyk (ti jsou obsaženi v čísle 186 v Tabulce č. 2); tato skupina – v zásadě ve stejném počtu – zde žije už po řadu desetiletí, je to tradiční národnostní menšina. Nepřítomnost polštiny v jazykové krajině HK není snadné vysvětlit a nejspíš pramení z nedostatečné atraktivity města pro návštěvníky z Polska, ať už se to týká zajímavosti ekonomické (nabízené zboží a služby) nebo turistické; v nějaké míře by to mohlo být způsobeno i strukturální blízkostí češtiny a polštiny, umožňující hlavně v mluvené komunikaci receptivní bilingvismus.¹³

¹² Inspiruji se zde etnometodologickou konverzační analýzou, kde nápadná, resp. signifikantní absence je pojem objasňující např. fungování párových sekvencí. Očekávání přítomnosti jazyka v jazykové krajině samozřejmě závisí i na míře znalostí, kterou má jedinec (včetně výzkumníka) o dané sociolingvistické situaci.

¹³ Na druhé straně ortografická vzdálenost mezi češtinou a polštinou, relevantní pro analýzu jazykové krajiny, je relativně značná (viz Heeringa et al., 2013).

Nepřítomnost ukrajinštiny v jazykové krajině HK je nápadná z poněkud jiných důvodů. Ukrajinci jsou nejpočetnější skupinou cizinců v HK (viz Tabulka č. 1) a podobně jako Poláci jsou i nepočetnou, nicméně tradiční národnostní menšinou v HK (viz už výše). Absence ukrajinštiny v jazykové krajině HK je nejspíš dána dvěma faktory: jednak značná část Ukrajinců používá v běžné komunikaci ruštinu, jednak ukrajinština má nízkou prestiž, což koresponduje s tím, že ukrajinští občané jsou většinou zaměstnáni v nízkopříjmových profesích. Propagační materiály o HK v ukrajinštině neexistují (ale je jich velmi málo i v ruštině).

V této souvislosti je dobré zmínit i slovenštinu, jejíž mizivé zastoupení (ne tedy úplná absence) by snad mohlo být interpretováno rovněž jako budící pozornost (doložen mám všehovšudy jeden nápis – pamětní desku připomínající aktivity slovenského buditele Ludovíta Štúra v HK v r. 1840). Slovenští občané jsou sice druhou nejpočetnější skupinou cizinců v okrese HK a rovněž tradiční menšinou, ale jak na straně Slováků, tak na straně Čechů se stále vychází z komunikační tradice vytvořené v socialistickém Československu – jde zhruba o to, že díky strukturální blízkosti češtiny a slovenštiny si Češi a Slováci vzájemně dobře rozumějí (jsou recepčně bilingvní), a tudíž slovenské nápisy v jazykové krajině Česka (podobně jako české nápisy v jazykové krajině Slovenska) jsou redundantní (srov. i Sloboda, 2020). Propagační materiály o HK ve slovenštině neexistují.

Některé nápisy jsou víceméně trvalou, stabilní součástí jazykové krajiny HK, jiné se v ní objevují jen krátce, dočasně. Míra stability nápisů v určité míře koreluje s jejich rozdílnými funkcemi. Permanentní nápisy označují většinou názvy obchodů, prodejních míst, kaváren či restaurací a slouží k jejich identifikaci, často v oficiální, ale mnohdy i v běžné komunikaci. Často to jsou zahraniční značky, např. *Body Basics*, *Keim Farben*, *Bianco e Nero*, nebo jako takové chtějí být vnímány. Identifikační funkci plní všechny jazyky zahrnuté ve škále s výjimkou slovenštiny. Až na češtinu a angličtinu tyto jazyky většinou indikují zemi, z níž příslušný produkt či služba pocházejí nebo s níž jsou tradičně spojovány, přičemž provozovatel nemusí vůbec být z příslušné země (např. prosekárna *Casa del Prosecco*, která nabízí italské šumivé víno, je provozována Čechy). Spíš jen výjimečně poukazují permanentní cizojazyčné nápisy k přítomnosti příslušné etnicity v HK (v případě vietnamských restaurací) a naopak řada jazyků užívaných v HK v jazykové krajině zastoupena není: např. mladí Arménci, kteří mezi sebou komunikují arménsky (v externí komunikaci mluví česky, rusky, případně i anglicky), provozují v centru města od počátku r. 2020 kebabárnu označenou pouze jednojazyčně jako *Armenian Kebab*. Řada jazyků se objevuje jako součást dvojazyčného nápisu, většinou v kombinaci s češtinou nebo angličtinou (např. *La femme dámský obchůdek*; *Asian Bistro 祝胃口好*¹⁴). Není ani neobvyklé najít v nápisech míšení prvků dvou jazyků (např. *the Le nail bar*).

¹⁴ Jak je zřejmé z tohoto i předchozího nápisu, různojazyčné komponenty nápisů nemusí být významově ekvivalentní – čínský výraz 祝胃口好 (zhu weikou hao) znamená „přejeme/přeji dobrou chuť“.

Identifikaci uvedených zařízení pomocí cizích jazyků se mohou mluvíci v každodenní komunikaci vyhýbat (kvůli naprosté neznalosti těchto jazyků, z obavy o nesprávnou výslovnost, kvůli obtížnosti jejich začlenění do deklinačního systému češtiny¹⁵) a jejich identifikaci provádějí jinak – např. s odkazem na to, co se v tom kterém obchodu prodává či nabízí, v které ulici se nachází apod. O charakteru multilingvismu v každodenní komunikaci tak spíše vypovídají jazyky užívané v jiné funkci, totiž ve funkci operativní. Ve srovnání s nápisy identifikačními bývají nápisy sloužící této funkci často nějak časově omezeny: jsou vázané ke konkrétní události („event-related signs“ v terminologii Blommaerta, 2013) či vytvořené ad hoc („ad-hoc signs“). Takové nápisy např. informují o (dočasné) změně pracovní doby, otevření nebo zavření podniku, způsobech placení apod. Příkladem může být ručně psaný dvojjazyčný česko-anglický nápis umístěný na dveřích indické restaurace: *Zvonek / Ring the bell for pick-up*. Podstatné je to, že z patnácti jazyků existujících v jazykové krajině HK ve funkci operativní účinkují pouze dva: angličtina a čeština.

Čeština, ať už ve funkci identifikační nebo operativní, v jazykové krajině HK zřetelně dominuje a dodejme, že je to spisovná čeština. Nicméně i v případě češtiny jsme svědky určité variace, sociální i funkční. Variace vyplývající z nedostatečné kompetence, tj. variace nezáměrná, je charakteristická pro časově omezené nápisy vytvořené cizinci (např. Nepálci oznamují změnu pracovní doby své restaurace v posledním týdnu kalendářního roku: *31.12. – otevřeno od 11:00 – 18:00*).¹⁶ Variace záměrná, se stylistickými efekty, je charakteristická pro nápisy vytvořené rodilými mluvčími češtiny. Variace tohoto typu se odehrává na pozadí dlouhé tradice, totiž že ve veřejném prostoru se užívá (má užívat) spisovná čeština. Tlak této tradice je neobyčejně silný: není např. žádný strukturální důvod, proč neužít v nápisu *Riflové zboží* nebo *Levné knihy* obecněčeský tvar „riflový“, resp. „levný“, a tedy utvořit hypotetické nápisy *Riflový zboží* nebo *Levný knihy*. Ve stovkách (možná tisících) českých nápisech jsem ale v jazykové krajině HK narazil jen na dva nápisy odchylovající se od této tradice.

Prvním z nich je *Rychlý kafe*, název malé kavárny v centru města, název, který odkazuje na její hlavní prodejní produkt, totiž kávu s sebou (viz Obrázek č. 2). Jazyková aktualizace, spíše charakteristická pro básnický jazyk, je dosažena obecněčeským tvarem „rychlý“ (na pozadí spisovného „rychlé“) a kolokviálním či obecně českým výrazem „kafe“ (na pozadí spisovného „káva“). Volba neobvyklého českého názvu podniku jde ruku v ruce s dalšími tvořivými verbálními artefakty, jako jsou názvy některých nápojů a zákusků, které se objevují v interiéru kavárny a někdy i na upoutávkovém stojanu na ulici. Do jazykové krajiny ulice však kavárna nápadně přispívá především černou tabulí, na kterou majitel v relativně pravidelných intervalech

¹⁵ Všechny tyto komunikační a jazykové problémy může různým vrstvám obyvatel působit např. výše uvedený nápis *Body Basics*.

¹⁶ Ortograficky *otevřeno*. Povšimněme si, že v celém nápisu, uvádějícím pracovní dobu pro každý den posledního prosincového týdne, lze variaci příslušného grafému přesně kvantifikovat – proměnná (e) se vyskytla, řečeno zcela formálně, v okolí ř- a -n 9x, z toho varianta e 5x a varianta é 4x. Viz Obrázek č. 1.

(v řádu týdnů) křídou píše vtipná rčení, životní moudra či citáty, např. angl. *I will start working when my coffee does* (viz Obrázek č. 3). Z hlediska charakteristiky multilingvismu v HK je podstatné to, že v této hravé funkci účinkují pouze nápisy české a anglické. Na mou otázku, zda lidi těmto anglickým nápisům rozumí, majitel kavárny (třicátník) řekl: „Ty jsou tam kvůli tomu, že hodně našich zákazníků jsou cizinci. A taky kvůli vzdělávání, protože angličtina je dneska hodně důležitá.“ Hravost je tedy motivována i (deklarovanou) edukací. Dodejme, že kavárna je orientována především na mladší klienty a mezi nimi je hodně studentů, a tedy i cizinců (viz výše); podnik existuje tři roky.

Druhým nápisem vymykajícím se z tlaku spisovného jazyka je název cestovní kanceláře *Votrok* (Obrázek č. 4). S tímto výrazem jsme se už setkali ve výkladu o Dejmkově knize *Starý Hradec vypravuje* (viz výše). Tento lokální nespisovný výraz (spisovná forma je „otrok“) se stal jedním z identitotvorných prvků města. „Votrok“ je obyvatel HK. Cestovní kancelář *Votrok* tedy svým názvem poukazuje k tomu, že je spjata s tímto městem; podnik existuje 17 let.

Jak název *Rychlý kafe*, tak název *Votrok* nejsou v české jazykové krajině HK o mnoho více než výjimky potvrzující pravidlo. Normativní tlak spisovné češtiny oba podniky sice prolamují, ale ne příliš, o čemž svědčí i to, že na svých webových a facebookových stránkách operují ve spisovném jazyce.

ZÁVĚREČNÉ POZNÁMKY

Sociolingvistická situace v Hradci Králové je komplexní záležitost a jednotlivé výzkumy obnažují jen její určité aspekty. Sociolingvistická situace se samozřejmě vyvíjí a vyvíjejí se i teoreticko-metodologické přístupy, které jsou v základech těchto výzkumů. V tomto článku jsem se pokusil ukázat tuto vývojovou dynamiku jako jeden relativně koherentní celek. Ten je utvářen samotnou jazykovou realitou, jejíž hranice jsou vyznačeny identitou města, sdílenými poznatky o této realitě a samozřejmě výzkumníky, kteří mají svou výzkumnou agendu podmíněnou elementy dobových výzkumných paradigmat a kteří problematizují nebo s respektem navazují na práce svých předchůdců. Z toho plyne, že prezentovaný koherentní celek není pouhý expertní konstrukt – jeho formování lze v zásadě sledovat „repliku po replice“, podobně jako konverzační analytik sleduje jednotlivé repliky v probíhající interakci nebo v dialogické síti (Nekvapil – Leudar, 2002). Tento přístup ukázal, že řada poznatků má svou relevanci i napříč rozdílnými výzkumnými paradigmaty – variační výzkumy nejsou nezajímavé pro interakční studia a ta zase mohou zajímavě nasvítit jazykovou variaci. Jazyková variace je pozorovatelná i v jazykové krajině, variační výzkum se tedy ukazuje jako relevantní i pro studia jazykové krajiny, jedno z nejnovějších odvětví sociolingvistiky.¹⁷ Variační výzku-

¹⁷ Z jiné perspektivy toto dokládá B. Soukup (2020).

my mají význam pro studium utváření identity města, která je sama o sobě komplexní záležitostí a vyžaduje interdisciplinární přístup. Můj článek doložil, že poptávka po produkování identity města je vysoká (a koneckonců – reflexivně – identita města je předpokladem tohoto článku).

Zastavme se ještě u toho, co ukázal výzkum jazykové krajiny HK. Můj článek je dokladem zvyšující se sensitivity k jazykové, komunikační a sociokulturní diverzitě v České republice (viz Sloboda, 2016) a sám tuto diverzitu dokládá. V sociokulturní dimenzi je diverzifikace HK nejviditelnější na vznikání „etnických“ restaurací, bister, kiosků či barů a obchodů a prodejních míst specializujících se na specifické zahraniční zboží či služby; tato sociokulturní diverzifikace probíhá hlavně jako důsledek sociálních a ekonomických změn po pádu komunistického systému v r. 1989 a v HK se stává viditelnou zejména v průběhu posledních 15 let, tj. po vstupu České republiky do EU. Uvedená zařízení, restaurace a obchody, mají i svou dimenzi komunikační a jazykovou. 15 jazyků, které jsem našel v jazykové krajině HK, lze brát jako jeden z indexů jazykové (super)diverzity tohoto města. Relevance tohoto indexu však musí být kvalifikována poukazem na to, jak jsou tyto jazyky v jazykové krajině funkčně zatíženy. Můj výzkum ukázal, že polyfunkční jsou pouze čeština a angličtina; v operativní a hravé funkci je obtížné si v HK představit dokonce i němčinu, tj. jazyk ještě v 90. letech minulého století v České republice považovaný za mezinárodní a vyučovaný víc než angličtina. Obecnějším závěrem tedy je, že nápisy v jazykové krajině je třeba analyzovat i z hlediska jejich funkcí, a pokud jde o jazykovou krajinu v HK, poměrně bohatá jazyková diverzita je zde omezena jen na identifikační funkci (názvy restaurací, obchodů a podobných zařízení).

Dalším zjištěním je to, že v jazykové krajině HK výrazně dominuje spisovná čeština. Na ideologii spisovného jazyka jsou orientováni jak rodilí, tak nerodilí uživatelé češtiny (cizinci). Důsledkem je to, že diverzifikace češtiny v jazykové krajině HK je minimální.

Bibliografie

BĚLIČ, Jaromír: Ke zkoumání městské mluvy. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica*. (Slavica Pragensia IV), 1962, s. 569 – 575.

BLOMMAERT, Jan: *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes: Chronicles of Complexity*. Bristol, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters 2013. 127 s.

CHROMÝ, Jan: *Protetické v- v češtině*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2017. 281 s.

COULMAS, Florian: *Urbanisation and linguistic multitude*. In: *Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience*. Eds. D. Smakman – P. Heinrich. London, New York: Routledge 2018, s. 12 – 24.

CREESE, Angela – BLACKLEDGE, Adrian (Eds.): *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity. An Interdisciplinary Perspective*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2018. 582 s.

DAVIDOVÁ, Dana – BOGOCZOVÁ, Irena – JANDOVÁ, Eva: *Využití jazyka při řízení pracovních kolektivů v ostravské průmyslové aglomeraci se zaměřením na zkoumání česko-slovensko-polské jazykové interference*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1991. 190 s.

DEJMEK, Bohumír: *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta 1976. 223 s.

DEJMEK, Bohumír: *Postavení městské mluvy v současné jazykové situaci*. In: *Naše řeč*, 1978, roč. 61, č. 4, s. 183 – 192.

DEJMEK, Bohumír: *Městská mluva – problematika sociolingvistická*. In: *Sborník Pedagogické fakulty v Hradci Králové XXXIV. Jazyk – Literatura – Metodika*, 1980, s. 47 – 57.

DEJMEK, Bohumír: *Mluva nejstarší generace Hradce Králové se zaměřením na diferenční jevy hláskové a morfologické*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta 1981. 161 s.

DEJMEK, Bohumír: *Sociolinguistic aspects of research into urban speech*. In: *Reader in Czech Sociolinguistics*. Eds. J. Chloupek – J. Nekvapil. Prague, Amsterdam, Philadelphia: Academia, John Benjamins 1986, s. 106 – 122.

DEJMEK, Bohumír: *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta 1987. 151 s.

DEJMEK, Bohumír: *Historie a současnost Hradce Králové ve jménech ulic*. Hradec Králové: Gaudeamus 1993. 186 s.

DEJMEK, Bohumír: *Starý Hradec vypravuje*. Hradec Králové: Garamond 1998. 102 s.

FOX, Susan – SHARMA, Devyani: *The language of London and Londoners*. In: *Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience*. Eds. D. Smakman – P. Heinrich. London, New York: Routledge 2018, s. 115 – 129.

HEERINGA, Wilbert – GOLUBOVIC, Jelena – GOOSKENS, Charlotte – SCHÜPPERT, Anja – SWARTE, Femke – VOIGT, Stefanie: *Lexical and orthographic distances between Germanic, Romance and Slavic languages and their relationship to geographic distance*. In: *Phonetics in Europe: Perception and Production*. Eds. C. Gooskens – R. van Bezooijen. Frankfurt am Main: Peter Lang 2013, s. 99 – 137.

LABOV, William: *The Social Stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics 1966. 655 s.

LABOV, William: *The Social Stratification of English in New York City*. 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press 2006. 485 s.

LARIN, B. A. [Ларин, Б. А.]: *О лингвистическом изучении города*. In: *Русская речь: сборник статей*. Вып. 3. Л. В. Щерба (ред.). Ленинград: ACADEMIA 1928a, s. 61 – 75.

LARIN, B. A. [Ларин, Б. А.]: *К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок)*. In: *Известия Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена*, Вып. 1, 1928b, s. 175 – 184.

NEKVAPIL, Jiří: *Some remarks on item orderings in Czech conversation: The issue of pre-sequences*. In: *Typology: Prototypes, Item Orderings and Universals*. Ed. B. Palek. Prague: Charles University Press 1997, s. 444 – 450.

NEKVAPIL, Jiří: Language management in a changing society. In: Die sprachliche Situation in der Slavia zehn Jahre nach der Wende. Ed. B. Panzer. Frankfurt am Main: Peter Lang 2000, s. 165 – 177. Dostupné na: <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/bibliography>

NEKVAPIL, Jiří: On sociolinguistic situation in Hradec Králové, the best researched town in the Czech Republic. Předneseno na konferenci Globalising Sociolinguistics: Communicating in the City, 13–15 December 2018, Leiden University, Netherlands.

NEKVAPIL, Jiří – ZEMAN, Jiří: K verbální strukturaci Hradce Králové v každodenních rozhovorech. In: Cahiers du CEFRES, 2000, č. 18, s. 19 – 37.

NEKVAPIL, Jiří – LEUDAR, Ivan: Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích. In: Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2002, roč. 38, č. 4, s. 483 – 499.

NEUSTUPNÝ, Jiří V. – NEKVAPIL, Jiří: Language management in the Czech Republic. Current Issues in Language Planning, 2003, roč. 4, č. 3&4, s. 181 – 366. [přetištěno in: Language Planning and Policy in Europe, Vol. 2: The Czech Republic, The European Union and Northern Ireland. Eds. R. B. Baldauf – R. B. Kaplan. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters 2006, s. 16 – 201.]. Dostupné na: <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/bibliography>

SCHEGLOFF, Emanuel A.: Notes on a conversational practice: Formulating place. In: Studies in Social Interaction. Ed. D. Sudnow. New York: Free Press 1972, s. 75 – 119.

SHERMAN, Tamah: “Obracení na víru” jako komunikační problém: situace prvního kontaktu / Proselyting in first-contact situations. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2007. 352 s. (nepublikovaná disertace).

SHERMAN, Tamah: Proselyting in first-contact situations as an instructed action. Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2010, roč. 46, č. 6, s. 977 – 1009.

SHERMAN, Tamah: Behaving toward language in the Mormon mission: The Czech case. In: International Journal of the Sociology of Language, 2015, č. 232, s. 33 – 57.

SLOBODA, Marián: Transition to super-diversity in the Czech Republic: Its emergence and resistance. In: Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries. Two Decades after the Regime Change. Eds. M. Sloboda – P. Laihonen – A. Zabrodskaja. Frankfurt am Main: Peter Lang 2016, s. 141 – 183.

SLOBODA, Marián: Demarcating the space for multilingualism: On the workings of ethnic interests in a ‘civic nation’. In: Working Papers in Language Management, 2020, č. 4. Dostupné na: <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/bibliography>

SMAKMAN, Dick – HEINRICH, Patrick (Eds.): Globalising Sociolinguistics: Challenging and Expanding Theory. London, New York: Routledge 2015. 275 s.

SMAKMAN, Dick. – HEINRICH, Patrick (Eds.): Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience. London, New York: Routledge 2018. 242 s.

SOUKUP, Barbara: Survey area selection in Variationist Linguistic Landscape Study (VaLLS). A report from Vienna, Austria. Linguistic Landscape, 2020, roč. 6, č. 1, s. 52 – 79.

ULIČNÝ, Oldřich: O výzkumu městské mluvy v Hradci Králové. Předneseno na konferenci Hovorená podoba spisovnej slovenčiny, Združenie slovenských jazykovedcov pri Slovenskej akadémii vied, 7. – 9. októbra 1965 (otištěno in: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 6. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2007, s. 88 – 91.)

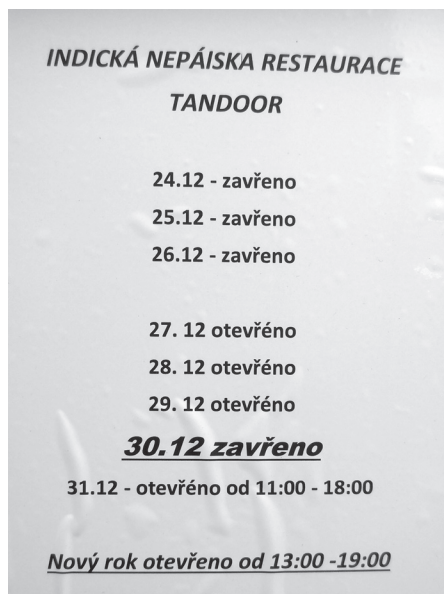
ULIČNÝ, Oldřich: Ke koncepci výzkumu běžně mluveného jazyka městského (městské mluvy) v Čechách. In: Sborník Pedagogické fakulty v Hradci Králové III, 1966, s. 155 – 170.

UTĚŠENÝ, Slavomír: Americká práce o variabilitě a stratifikaci mluvy velkoměsta. In: Slovo a slovesnost, 1968, roč. 29, č. 2, s. 197 – 203.

ZEMAN, Jiří (Ed.): Strukturace města ve verbální komunikaci: Poznámky z výzkumu Hradce Králové. Hradec Králové: Gaudeamus 1999. 48 s. (zvláštní příloha devátého ročníku časopisu Češtinář).

ZEMAN, Jiří: Padesát let pobočky Jazykovědného sdružení v Hradci Králové (1965 – 2015). Ústí nad Orlicí: Oftis 2015. 119 s.

Apendix

Obrázek č. 1: Nápis na dveřích indicko-nepálské restaurace Tandoor, prosinec 2018.

Obrázek č. 2: „Rychlý kafe“, září 2020.

Obrázek č. 3: Tabule na zdi kavárny Rychlý kafe, leden 2019.

Obrázek č. 4: Výloha cestovní kanceláře Votrok, červen 2020.

JAZYK – REČ – SOCIÁLNA INKLÚZIA¹

OLGA ORGOŇOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

ORGOŇOVÁ, Oľga: Language – speech – social inclusion. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2020, Vol. 71, No 2, pp. 269 – 280.

Abstract: The study presents an overview of reflections on the synergic application of methodological paradigms in predominantly paradigmatic structuralism after the communicative and pragmatic turn in linguistics. The reflections on methodological continuity are applied to the research of the active aspect of language rooted in the real social world. These theoretical pillars of linguistic research are seen in relation to the methodological situation in the humanities, as well as in the social sciences and are enriched with stimuli from the functioning of the so-called civil science. The foundations of researching and stimulating social inclusion are laid on the background of the mentioned theoretical frameworks, with the support of a selected professional semi-variety of the national language. The so-called easy language rooted in the professional vocabulary for the laymen, created by linguists and supported by civil science in the conditions of liberalization of the digital era society, becomes the medium for optimizing social relations between experts and non-experts.

Key words: language use, holism, citizen science, social inclusion

Prenos lingvistického modelu na terén etnologie a sociologie probíhá tak snadno proto, že se lingvistice přiznalo to hlavní, totiž ona intelektualistická filozofie, která jazyku odnímá ráz nástroje jednání a moci a naopak z něj činí předmět rozumového nahlédnutí (Bourdieu, 2014)

1. ÚVOD

V nadväznosti na motív z výroku francúzskeho sociológa a antropológa Pierra Bourdieua vyzdvihujúceho neinstrumentálnosť jazyka (ktorý by bol v prípade „odosobnenosti“ od jeho používateľov v reálnom živote zredukovaný na autoritami vymodelovaný nástroj moci v rukách dominujúcej spoločenskej sily) sa v štúdiu zamýšľam nad potenciálom diskurzne ukotvenej variantnej (= opak invariantnej) reči príslušníkov špecifických (profesionálnych) societ. Tí v rámci uspokojovania svojich komunikačných potrieb selektívne a preferenčne konštruujú svoje sociolekty,

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176 *Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka*.

resp. aj individuálne idiolekty. Ich materializácia v reči je paralelne súčasťou konštruovania vnútrokultúrnych sociálnych vzťahov.

V podmienkach „nеспýtanej demokratizácie“ (Dolník)², keď sa konštatuje viacstranné angažovanie príslušníkov rôznych societ aktívne zasahujúcich v pozícii „občianskych aktérov“ (nielen profesionálov, ale aj laikov) do rôznych (mediálnych, odborných, celospoločenských...) kontextov, sa formujú nové sociálne vzťahy medzi neštandardnými novými partnermi v komunikácii. Vznikajú napríklad rôzne zoskupenia laickej povahy, ako sú „ľudové“ poradne o používaní jazyka, o zdravotníckych otázkach, o ekologických otázkach a podobne. Tak sa konštatuje prekonávanie dominancie expertných elít nad nezasvätenými masami, vzniká priestor na rozsiahlejšie vyrovnávanie medzi donedávna „nerovnými“ spoločenskými skupinami.

Optimalizácia onoho rizika „nerovnosti“ vychádza zo všeobecného náčrtu sociálnej variability konštelácií jazykových zoskupení v istom geografickom či sociálnom vymedzení (porov. nižšie termín „komunikačná formácia“ J. Dolníka). Koncept „inkluzívnosti“ ako včleňovania širšieho spektra societ do harmonizujúceho rovnoprávneho celku je primárne vecou širšieho komplexu úvah o rizikách neporozumenia a nerovnosti najmä v povojnových krajinách 20. storočia a ešte naliehavejšie sa vyjavuje v spätosti s dynamickým technicko-informatickým pokrokom súčasnej digitálnej éry tretieho milénia, teda v kontexte doby tzv. štvrtej priemyselnej revolúcie (o tom viac napríklad Orgoňová – Kazharnovich, 2020, s. 177 – 196). Sociálne vzťahy zo štruktúrneho hľadiska sú tradične diferencované do antinómií „dominujúca majorita – znevýhodnená minorita“ napríklad z hľadiska sociálneho rodu (majoritná societa vs. LGBTI) , zdravotného stavu (zdraví vs. zdravotne znevýhodnení), etnicity (pôvodná domáca populácia vs. cudzinci) a pod., ale tiež do antinómií „vedúca elita – vedená masa“ či „expert – laik“. Pertraktovanie nastolenej problematiky na tomto mieste tak hľadá optimalizáciu sociálnych pomerov v záujme smerovania k sociálnej rovnosti s podporou vzájomne akceptabilného, zrozumiteľného (nie nutne spisovného) jazyka.³

² Pokiaľ ide o spoločenský kontext takéhoto nazerania na komunikáciu, tento proces a jeho produkty vníma autor ako súčasť diania liberalizovanej spoločnosti, v ktorej sa – aj vďaka technologickým vymoženostiam – posilňuje priestor na interakcie laickej verejnosti s elitami (napríklad formou neobmedzených reťazcov komentárov cez sociálne siete, internetové stránky periodík, youtubové kanály). To vedie k symetrizácii aktérov, pričom príslušníci debát z radov laikov sa emancipujú, stávajú sa z nich angažovaní partneri profesionálov, ktorí si uplatňujú právo na vyjadrenie svojho názoru na rôzne verejné otázky (Dolník, 2017, s. 193 – 203).

³ Vychádza sa tu z nazerania na fungovanie rôznych útvarov národného jazyka v komunikácii. Dôležitou metou pritom je „aktuálna potreba širšieho chápania kultivovaného jazykového prejavu, a to v súlade s uznávaním diferencovaného fungovania spisovného jazyka, resp. aj širšie rozličných existenčných foriem národného jazyka v rozličných komunikačných sférach“ (Buzássyová, 1986, s. 177). J. Dolník túto aj ďalšie myšlienky o kultúre používaného jazyka v komunikácii domýšľa nielen vo vzťahu k tvorcom, ale aj z pozície recipientov ako komunikačne rozhladených aktérov demokratickej spoločnosti (Dolník, 2020, s. 10).

Vychádza sa primárne z ideí reprezentantov nielen lingvistiky, signalizujúcich pri úvahách o povahe sociálnych vzťahov aj metodologické vyrovnávanie sa s výzvami komunikačno-pragmatického obratu v týchto vedách (Horecký, Kořenský, Helbig, Bourdieu, Halliday, Dolník a iní). Sledujem pritom kontinuitu s ich úvahami s následným orientovaním ich aplikácií na vlastné výskumné úsilia.

2. JAZYK AKO ČINNOSTĚ

Koncept jazyka ako činnosti je jedným z významných ideových stimulov posúvajúcich predstavu o jazyku ako statickom „nástroji“ k novým predstavám o ňom ako dynamickej, variabilnej entite, dávajúcej zrod nespočetným variabilným parolovým konštruktom v komunikácii rôznych konštelácií ľudí. Jedno z východísk uvažovania o procesualnej povahe jazyka núka štúdia Jána Horeckého *Systém verbálneho správania*, ktorá našla miesto vo výbere z jeho lingvistického diela pod názvom *Človek a jeho jazyk 2* (2001). J. Horecký v štúdiu zakladá svoje myšlienky na troch konštatovaniach: 1. Jazyk (ako abstrakcia – *langue*) je predpokladom rečového správania, a to ako dynamický systém znakových vzťahov medzi výrazovými prostriedkami, ako aj vzťahov medzi týmito prostriedkami a realitou; 2. Realitu výrazovo stvárnjuje človek, ktorý ju poznáva nielen priamo, ale aj „z druhej ruky“, teda tak, že ho niekto o niečom poučí a presvedčí o svojom videní reality; 3. Jazyk, jeho materializáciu (reč) aj uchopovanie reality jazykom modeluje umelá inteligencia. Pri tomto treťom zreteli konštatuje, že bez jestvovania vhodných nástrojov na mapovanie istých mentálnych operácií pri práci s textami (ich generovania i porozumenia) by uchopovanie jazyka umelou inteligenciou bolo nemožné (Horecký, 2001, s. 25 – 34).

Syntetizáciou týchto troch postrehov (o dynamicčnosti systému, o persuzívnom a gnozeologickom vzťahu ľudí, o skúsenostiach s umelou inteligenciou) dopieva ku konštatovaniu, že „jazyk ako zložitý systém je časťou širšieho systému verbálneho správania človeka“ (Horecký, op. cit., s. 26). Toto konštatovanie následne ešte dopĺňa, a to najmä v následnosti na úvahu z 2. postrehu o tom, že človek – jednotlivec nespoznáva všetky aspekty reality len vlastnou poznávacou činnosťou, ale preberá koncepty od iných členov komunikačného spoločenstva. Tak sa koncepty socializujú, stávajú sa majetkom celého komunikačného, resp. jazykového spoločenstva. Preto pri verbálnom správaní zaujíma dôležité miesto interakčný systém aktérov komunikačných aktov. V takomto nazeraní nie sú dominantní pôvodní aktéri, ale nová intersubjektívna entita zrodená z rečovej komunikácie ako procesu autokreácie.

Na takúto paradigmu nazerania na rečovú komunikáciu upozorňuje aj ďalší lingvista Jan Kořenský v práci *Človek – reč – poznání*, keď si kladie otázku, či je človek subjekt reči, alebo „len“ výsledok rečovej komunikácie. Vysvetľuje pritom, že: „Reči jedinec vytváří, ‚generuje‘ nejen sebe sama a druhého jedince, reči vy-

tváří svou lidskou i mezilidskou skutečnost. Současne s tím však skutečnost obsahuje a vytváří člověka v jeho subjektivitě a intersubjektivitě. Řeč není pro člověka jenom instrumentem, ale i prostředím...“ (Kořenský, 2004, s. 74). To znamená okrem iného, že lineárnu opozíciu subjektivnosť – objektivnosť ako jednu z dominant saussurovskej jazykovedy (štruktúrujúcej abstraktný jazyk – *langue*) strieda pri koncentrácii na proces reči – *parole* (obojustranná transakčná) intersubjektivnosť, stimulujúca konštruovanie sociálnych vzťahov rodiacich sa v prostredí aktuálnej reči. J. Kořenský napokon odporúča prekonať tradičné duality „*langue* – *parole*“, ale aj „kompetenciu – performanciu“ a namiesto aplikovania akýchkoľvek jednostranných paradigiem odporúča pokročiť k syntéze štrukturalistických a pragmatických stratégií.⁴

Rovnaký holistický prístup nielen odporúča, ale aj ďalej interpretuje sociológ a antropológ Pierre Bourdieu, ako na to upozorňuje vo svojej filozofickej eseji *La distinction sociale* (Sociálna dištinkcia) Simon Susen (2016). P. Bourdieu napríklad na antinómii *objektivismus vs. subjektivismus* ilustruje, ako jednostranné modely redukujú sociálnu realitu. Na jednej strane v prípade štrukturalistických objektivistických prístupov modelovaná ilúzia spoločnosti zužuje svoj záber na dominujúcu silu, ktorá tvorí zákony a nimi riadi ostatných. (V prípade jazyka sa uvedená ilúzia spája s predstavou o kodifikačných elitách, preskripčne modelujúcich abstraktný jazykový kód.) Na druhej strane subjektivistická ilúzia zužuje zasa svoj záber na priestor interakcií, v ktorých sa rodí nekonečný sled komunikačných situácií, v ktorých sa kreuje aj verbálny konštrukt.

Bourdieuova holistická vízia je kombináciou štruktúr a akcií, nutností a volieb, potrebnosti a voľnosti, ktoré ústia do celku normatívnych, ale súčasne aj (subjektivistických) empirických a evaluatívnych dispozií (Susen, 2016, s. 45 – 46). S. Susen rozoberá na pozadí dôvernej znalosti celoživotného diela P. Bourdieua desať takto syntetizovaných štruktúrno-pragmatických antinómii (štrukturalizmus vs. akcionizmus, determinizmus vs. voluntarizmus, objektivismus vs. subjektivismus, empirizmus vs. teorizmus, esencializmus vs. konštruktivismus, heteronomizmus vs. autonomizmus, pozitivizmus vs. interpretativizmus, univerzalizmus vs. partikularizmus, ekonomizmus vs. kulturalizmus a elitizmus vs. masovosť), v ktorých núka jasné návody, ako kombinovať holistické skúmania s partikularistickými, a to v širšom

⁴ Ide o konštruktívny prístup k metodologickým kolísaniam medzi systémovolingvistickými a pragmalingvistickými orientáciami, dobre reflektujúcimi fakt potreby integrovaného a vyváženého skúmania jazykových javov na úrovni systému i rečových javov v komunikácii. Na to poukazoval už G. Helbig v knihe o vývoji jazykovedy po r. 1970 (nemecký originál v r. 1986, český preklad *Vývoj jazykovedy po roce 1970* v r. 1991). G. Helbig v nej varuje pred chápaním komunikačno-pragmatického obratu ako prostého odklonu od systémovej lingvistiky. Tým by došlo totiž len k prevráteniu záujmu na iný redukovaný pohľad na predmet jazykovedy. Pritom dodáva, že v lingvistike po komunikačno-pragmatickom obrate má ísť o progres od jednostrannosti nazerania na jazykové javy k úsiliu o skúmanie spoločsobenia jazyka ako systémového javu a reči ako komunikačného javu (Helbig, 1991, s. 280 – 281).

spoločenskovednom a kulturologickom rozsahu (zodpovedajúcim multidisciplinárne Bourdieuových prác), než len v duchu potrieb lingvistiky (Susen, 2016). Jednotlivo líniu interpretácie uvedených antinómií je prehodnotenie ich vzťahu zo vzájomne sa vylučujúcich entít a integrácia oných pomyselných protipólov do kooperujúcich synergických veličín.

Osobitne ideu o potrebe nového nazerania na rolu konštantných parametrov fungovania jazyka s rozšírením záberu výskumníka na „sociologicky významné variácie“ pri konštrukcii artefaktu spoločného jazyka rozvíja na inom mieste P. Bourdieu v práci *Ce que parler veut dire* z roku 1982 (český preklad *Co se chce říct mluvením*, 2014). Ten v úvahách o produkcii a reprodukcii legitímneho jazyka dospeje k upozorneniu, že schopnosť človeka hovoriť (jazyková kompetencia) nie je univerzálna a rovnocenná všetkým sociálnym vrstvám. Poukazuje pritom na fakt, že daná schopnosť sa musí reálne materializovať v množstve variantných stvárnení, zodpovedajúcich množstvu spoločenských kontextov. Preto podľa neho: „(v)zácnosťou nie je schopnosť hovoriť – tá je črtou nášho biologického dedičstva a je rozšírená všeobecne, takže je principiálne nedištinkatívna –, ale kompetencia nevyhnutná na hovorenie legitímnym jazykom: tá závisí od spoločenskej príslušnosti“ (Bourdieu, 2014, s. 30). To znamená, že jazykové rozdiely, napríklad rozdiely medzi rozličnými sociolektmi, sú zároveň znakom spoločenskej dištinkcie. A naopak, spoločenská dištinkcia predpokladá jazykovú variabilitu.

3. JAZYK V SOCIÁLNEJ KULTÚRE

Sociálnu dištinkciu ako podklad jazykovej variability interpretuje z pozície hraničnej disciplíny medzi sociológiou a lingvistikou Michael A. K. Halliday. Ten, nadväzujúc na idey sociolingvistu Williama Labova o „mestských“ dialektoch, rozvíja svoje úvahy o jazykovej variabilite príslušníkov rôznych skupín v sociálnej štruktúre v závislosti od veku, príslušnosti ku generácii, pohlavia, pôvodu a iných kritérií vrátane príslušnosti k istej kaste či triede. Pritom neabstrahuje ani od individuálnych idiolektov, ktoré odrážajú miesto jednotlivca v spoločnosti predstavujúce akýsi priesečník komplexu sociálnych vrstiev. Jazyk v zmysle individuálnej „výbavy“ subjektu koreluje aj s komunikačnými potrebami príslušníkov istých profesií. Ilustruje to na tom, že napríklad „jazyková výbava“ administratívy predpokladá prevažne využívanie štandardnej (celonárodnej) variety národného jazyka, kým napríklad komunity rybárov či farmárov inklinujú skôr k vidieckym (lokálnym) varietám. Takéto sociálne ukotvenie ľudí nazýva Halliday sociálnym kontextom. Sociálny kontext tak napovedá o tom, aký bude jazyk jeho príslušníkov. Svoje úvahy o vzťahu jazyka a sociálnej štruktúry napokon sprevádza poznámkou, v ktorej konštatuje, že jazyk už nestačí interpretovať len ako systém pravidiel, ale aj ako zdroj, z ktorého sa čerpajú/vyberajú prostriedky v konkrétnych podmienkach určujúcich preferenčný prístup k nim (Halliday, 1978, s. 183 – 192).

Jazyk ako sociálne podmienený fenomén v kontexte súčasnej doby a kultúry reflektuje v sérii svojich štúdií aj Juraj Dolník. V jeho myšlienkach sa explicitne poukazuje na generovanie kultúrnej (a v rámci nej aj jazykovej) rozmanitosti v nadväznosti na rozmanitosť sociálnych útvarov vnútri jednej kultúry. Autor sústreďuje pozornosť na diferencované sociálne zoskupenia (kolektívy, ktoré sú vyššie v duchu Hallidayovho pojmoslovía označované ako sociálne kontexty) s interindividuálnymi zvyklosťami v správaní a konaní v rámci týchto zoskupení a nazýva ich „komunikačné formácie“ (Dolník, 2016, s. 195 – 206). Komunikačné formácie vymedzuje pritom ako isté sociálne systémy, ktoré okrem behaviorálno-akčných zvyklostí (= zdieľané zvyklosti v správaní a konaní) solidarizujú aj spoločné jazykové znaky.

Ďalej autor spresňuje (odkazujúc na J. Gumperza), že takéto jazykové spoločnosti „nehovoria ani tak jedným jazykom ako jazykovým repertoárom, jazykovými prostriedkami z vlastného súboru, ktorý môže zahŕňať prvky z rozličných jazykových variet a štýlov a ani nemusia byť obmedzené jedným jazykom“ (Dolník, op. cit., s. 201). Užitočná je pritom špecifikácia takýchto spoločností prívlastkom „komunikačné“. Tým sa explicitne vyjadruje, že jazykové správanie je v takýchto zoskupeniach súčasťou komplexného komunikačného správania (jazykového aj mimojazykového), obopínajúceho nielen harmóniu, bezkonfliktovosť, ale aj možné konflikty, nedorozumenia a neporozumenia. Totiž tie sa vnútri jednej a tej istej formácie nevyklúčujú, hoci pritom nevedú ku komunikačnej dezorientácii (ako príklad uvádza fungovanie rodinnej komunikačnej formácie).

Komunikačné formácie sú flexibilné a dynamické zoskupenia, ktoré môžu byť nielen dlhodobé a stabilné (porov. napríklad rodinné, náboženské formácie), ale dočasné a účelovo vytvárané (porov. napríklad združenia občanov – napríklad stúpenčov hnutia „pro life“, čiže hnutia presadzujúceho vlastný pohľad na bioetické otázky, ako sú napríklad interrupcia, umelé oplodnenie, embryonálny výskum, eutanázia, antikoncepcia, trest smrti a pod.; podobne zoskupenia žiakov v rámci školských tried). Nezávisle od toho, či ide o dlhodobé a stabilizované kolektívy, alebo o akékoľvek prechodné solidarizačne zblížené sociálne iniciatívy, stávajú sa spúšťačmi autokreácie. V nej na báze akomodáčno-asimilačnej proporcie ako výsledku „vyjednávania“ pozícií aktérov komunikácie (Dolník, 2013, s. 361 – 365; Čmejrková – Hoffmannová, 2012, s. 263 – 284) prebiehajú harmonizujúce komunikačné aktivity konštruujúce jednotné autoidentifikačné znaky, ku ktorým patrí napríklad ich spoločný jazyk – sociolekt.

Komunikačné spoločenstvo ako dynamické (a čiastočne nestále, dočasné) zoskupenie ľudí reprodukuje, ale aj ďalej produkuje formy jazyka zodpovedajúce komunikačným potrebám takýchto dynamických spoločenstiev. Sčasti to súvisí aj s faktom, že komunikačné formácie sa riadia (nepísanými) komunikačnými normami, nie striktnými kodifikačnými (písanými) normami pre jazyk a jeho ortografiu, gramatiku či lexiku vrátane slovo tvorby. Tu je namieste pripomenúť vysvetlenie J. Horeckého na margo

komunikačných noriem, že pri nich nejde o zúžený pohľad na jazykové správanie a o hodnotenie na osi správne – nesprávne, ale o určenie toho, „ako sa dá čo najlepšie a najľahšie dosiahnuť zamýšľaný cieľ, ako sa správať pri poruchách a šumoch pri dorozumívaní a pod. Sú to normy skôr pragmatického charakteru“ (Horecký, 1982, s. 70). To znamená, že vo svetle komunikačných noriem sú z hľadiska jazyka akceptabilné všetky situácii primerané jazykové formy, teda napríklad aj slangové či subštandardné, pokiaľ sú zrozumiteľné a vedú k úspešnej komunikácii (dorozumeniu a porozumeniu aktérov; k tomu porov. aj Buzássyová, 1986, s. 177 v poznámke č. 2).

Sčasti je povaha dynamizácie komunikačných kódov takýchto formácií daná širšou spoločenskou klímou doby ako doby „socioinštitucionálnej komunikácie“ (čiže často komunikácie príslušníkov laickej verejnosti s autoritami v organizovaných pracovných ustanovizniach), kde dochádza k prienikom komunikácie expertov (napríklad vedcov, právnikov, politikov a pod.) s verejnosťou. V koncepte takejto komunikácie, ako vysvetľuje J. Dolník, sa z jednej strany zvyšuje odborná gramotnosť laickej verejnosti a z druhej senzibilita odborníkov k praktickému životu, a teda sa rozvíja interakcia expertov a verejnosti v prospech oboch strán. Takáto komunikácia podporuje autonomizáciu laických príslušníkov spoločnosti, schopných autonómne zasahovať do vecí verejných na základe vlastnej empirie či interpretačnej zdatnosti (Dolník, 2017, s. 204 – 241). Takéto zveľaďovanie spôsobilostí angažovaných laikov je predpokladom kultúrneho vzostupu jednotlivcov aj spoločnosti, a to vďaka prekonávaniu odstupu („nekomunikácie“) medzi jednotlivcami z tradičných stabilnejších societ, typických pre spoločnosti pred digitálnou érou.

4. SOCIÁLNA INKLÚZIA POUŽÍVANÍM JAZYKA CEZ PRIZMU OBČIANSKEJ VEDY

V snahe lingvistiky hlásiť sa k „užitočným“ vedám je namieste posunúť vyššie naznačené lingvistické/lingvosociálne úvahy (o procesualnosti jazyka a jeho fungovaní v sociálne premenlivých dynamických komunikačných formáciách) k aplikácii na súčasné spoločenské výzvy.⁵ Už dávnejšie sa výskumný tím pod vedením J. Dol-

⁵ Základným rámcom tejto aplikácie je pritom výzva Organizácie spojených národov spred 5 rokov s víziou do roku 2030 pod názvom „Ciele udržateľného rozvoja“ (*Sustainable Development Goals*), osobitne jeho článkov 10, 11 a 16 – porov. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/>, ktoré majú dočinenia s aspektami sociálnej inklúzie (pozri aj Silver, 2015). V častiach výzvy orientovaných na podporu sociálnej inklúzie (a vylúčenia sociálnej exklúzie) sa venuje pozornosť trom zreteľom: 1. posilneniu a propagácii sociálnej, politickej a ekonomickej inklúzie všetkých ľudí nezávisle od veku, pohlavia, zdravotného stavu, rasy, etnickej príslušnosti, pôvodu, vierovyznania či ekonomického a iného štatútu (článok 10), 2. vytvoreniu z miest a usadlostí bezpečné, odolné a udržateľné sídla (článok 11), 3. podpore mierumilovných a inkluzívnych spoločenstiev a inkluzívnych inštitúcií na báze vzájomného porozumenia (článok 16). Tento medzinárodný záujem o podporu inklúzie vyplýva z celkovej globalizácie, liberalizácie a demokratizácie verejného života v novom miléniu, ktorý bol reflektovaný aj vyššie v lingvistikom kontexte, osobitne v prácach J. Dolníka (2015, 2016, 2017).

nika venoval otázke explanácie jazykovej, sociálnej i kultúrnej cudzosti a prekonávaní z nej vyplývajúcich rizík exklúzie minoritných societ v práci *Cudzosť – jazyk – spoločnosť* (2015). V aktuálnych výskumoch sa pozornosť tohto tímu sústreďuje najmä na článok 16 dokumentu Organizácie spojených národov (pozri poznámku 5) a jeho ambíciu smerovať k vzájomnému porozumeniu inkluzívnych spoločenstiev a inštitúcií súčasnosti. V tomto smere je oporou vyššie naznačený koncept „komunikačných formácií“ ako dynamických (aj nestabilných) sociálnych zoskupení v prepojení s ideou o rozšírení tradičných homogénnych komunit o angažovaných záujemcov pôvodne spoza hraníc danej komunity.

Vstupuje sa tak do priestoru otvorených liberálnych societ „znalých“ (tých, čo sú v danom priestore ako záujmovej, profesijnej, vzdelanostnej sfére znalostne kompetentní vďaka nadobudnutému vzdelaniu či aspoň špecializovanému tréningu) a „neznalých“. Tí sú ale nezriedka motivovaní a angažovaní verejne, napríklad na sociálnych sieťach, na internete, kde prezentujú svoje názory a postoje k témam dominantným v danom priestore. Inokedy – najmä ako dobrovoľníci – často participujú na zbere empirických dát na pomoc akademickým pracovníkom. V kontexte prepojenia vedcov a laikov sa tak profiluje to, čomu sa hovorí „občianska veda/vedecké občianstvo“ (Irwin – Mike, 2003; Tauginiéne a kol., 2020).⁶

Vo všeobecnosti sú z doterajších výskumov s podporou *občianskej vedy* známe tri „scenáre“ spolupráce vedcov s verejnosťou (Wooley, 2016). Prvý je neriadený a vzniká spontánnou angažovanosťou laikov pre veci odborné (nad tým sa zamýšľal J. Dolník, keď venoval pozornosť „radikálnej demokratizácii spoločnosti“ – porov. Dolník, 2015, 2017) – porov. termín *engagement*. Druhý je stimulovaný odborníkmi a modernou terminológiou je možné označiť ho ako „crowdsourcing“ (odovzdávanie dát od laikov akademikom napríklad prostredníctvom internetových softvérov na výzvu vedcov) – porov. termín *participation*. Tretí je realizovaný s priebežnou spoluúčasťou vedcov, ktorí cestou kvalitatívnych skúmaní (konzultácií s laikmi) zbierajú výskumné dáta sami – porov. termín *involvement*. Vo všetkých prípadoch tak môžu odborníci vnímať voči hlasom verejnosti zúročovať postoje, poznatky, alebo empirický materiál od laikov a cestou „bottom-up“ (induktívne) ich integrovať do vlastných výskumov, resp. potenciálne zúročovať aj v teoretických konfrontáciách „top-down“ (deduktívne) na verifikovanie udržateľnosti či modifikovanie jestvujúcich teórií, definícií, zákonov.

Pokiaľ ide o využívanie občianskej vedy v lingvistike na Slovensku, do úvahy prichádzajú všetky tri možnosti. Prvú podobu – angažovanú komunikačnú formáciu laikov (s istými prienikmi expertov medzi nich) – možno sledovať napríklad v podobe fejsbúkových iniciatív, ktorým „záleží na správnom používaní jazyka“. (Jednou

⁶ Takéto zoskupenia už dávnejšie fungujú v exaktných vedách najmä vo Veľkej Británii a USA (napríklad pri riešení prírodovedných otázok či bioetických otázok), kde laici prinášajú vzácne empirické dáta do akademického prostredia. Tak občianski dobrovoľníci zbierajú užitočné ekologické dáta, dáta o výskyte istých biotopov a i. v teréne, prinášajú referencie o miestach živelných pohrôm atď.

z nich je jazyková poradňa ASAP.) Druhú podobu pozná lingvistika aj z dôb pred reflektovaním *občianskej vedy* v podobe ľudového zberu napríklad lexikálneho materiálu pre slovníky.⁷ Takto získané dáta treba, pravda, selektovať, totiž nie všetok laickmi komunikovaný materiál je na účely lingvistického spracovania relevantný. Tretia forma sa javí ako optimálna pri práci na skúmaní aspektov reči profesionálov jednak v snahe o dôkladnejšie gnozeologické prieniky do profesionálnej subvariety národného jazyka (jej profesionálnych sociolektov, o ktorých sa vedci dozvedia často aj neplánované informácie emergentne zrodené v živých priamych rozhovoroch s profesionálmi) a súčasne v snahe o aplikáciu konceptu komunikačných formácií ako základného stimulu na harmonizáciu komunikácie s tradične viac-menej „uzavretými“ svetmi profesionálov aj s ich „nezrozumiteľnými“ autoidentifikačnými znakmi. (Napríklad v prípade profesie policajtov je bežnej verejnosti málo známa symbolika hodností, uniforiem, pracovných predpisov aj odborných či bežných výrazov.) Naznačený spôsob zblížovania profesionálov s verejnosťou je cestou k prekonávaniu „nekomunikácie“ v dôsledku nezrozumiteľnosti obsahu reči a nedostatku znalostí o svete pôvodne uzavretej society insiderov a k zvyšovaniu komunikačného komfortu širšej verejnosti („outsiderov“).

Hlbším ponorom do skúmania profesionálnych sociolektov naznačenou treťou cestou občianskej lingvistiky (konzultáciami s profesionálmi) sa tak dostáva lingvista k opisom atribútov ich pracovného diskurzu a následným explikáciám ich autoidentifikačných znakov. Z lingvistu sa následne stáva mediátor medzi profesionálom a širokou verejnosťou v snahe o transpozíciu priamych zistení do širšieho sociálneho priestoru. Vhodným médium na dissemináciu poznania od profesionálov k verejnosti sa pri takejto mediátorskej práci ukazuje špeciálny slovník profesionálnej reči. Lexikálne prostriedky sú všeobecne dobrým nosičom obrazu spoznávaného prostredia, ako na to poukazuje aj etnolingvista Jerzy Bartmiński: „Slová sú kryštály, ktoré v sebe lámu obraz sveta a sústreďujú jeho vybrané aspekty; slová sa spájajú v sieti s inými slovami, s predmetmi, s človekom, s faktami z jeho vlastnej histórie i z dejín jazykového spoločenstva. Štúdium lexikálnej zásoby jazyka a významov slov tak otvára novú perspektívu pre celú kultúru“ (Bartmiński, 2007, s. 302).

Pritom treba spresniť, že ide o slovník pre nelingvistov, ktorý v dostatočne zrozumiteľnom, transparentnom jazyku sprístupní (pôvodne nedostupný, uzavretý) od-

⁷ Model tvorby „otvoreného slovníka“ s pomocou prispievateľov zdola nie je objavný v dobe internetu. Ten síce prispievanie do slovníka technicky uľahčuje a dáva možnosť anonymným spoluautorom vkladať svoje príspevky do otvoreného diela ľahko, rýchlo a kedykoľvek z pohodlia domova (porov. napríklad v Čechách projekt nových výrazov „Čeština 2.0“, v ktorom sa za 10 rokov nazbieralo 10 000 slov. Z nich koordinátori projektu Martin Kavka a Michal Škrabal finálne vyseletovali 3 000 životaschopných pomenovaní a vydali knižne v roku 2018 pod názvom *Hacknutá čeština*). Ale slovník so spoluúčasťou verejnosti jestvoval už aj v 19. storočí. Tak vznikol *Oxford English Dictionary*, ktorý obsahol aj heslá vytvorené s podporou miliónov podnetov na papierových listoch. Dostupné na: <https://sk.wikipedia.org/wiki/Crowdsourcing> [cit. 1. 10. 2020].

borný svet širšej verejnosti. Má na to dobré predpoklady, totiž zachytáva a priori transparentný výrazový aparát z ústnej komunikácie, pre ktorý je typická krátkosť výrazov, do istej miery metaforickosť (čiže analogickou súvzťažnosťou s javmi bežného života sémantizovaný odborný pojem) a viacstranná uvoľnenosť oproti abstraktnej terminológii. To všetko zodpovedá reálnym potrebám inkluzívnej jazykovej praxe širokej verejnosti. Tá preferuje simplifikované opory komunikácie (a to tvorby, interpretácie aj interakcie). Súčasná liberálna spoločnosť, vystavená pluralitnej záľaha informačných aj dezinformačných tokov, má totiž sťažnenú komunikačnú orientáciu a koncept „ľahkého“ slovníka implikuje v sebe ľahkú apercepciu (ktorá nevyžaduje náročnú intencnú interpretačnú aktivitu).⁸ V uvedených kontextových podmienkach je táto cesta tvorby slovníka „od ľudí pre ľudí“ kvalitatívne novou podobou komunikačnej kultivácie spoločnosti, než bývalo napríklad jednosmerné „zjednodušujúce“ sprostredkovanie vybraných informácií z odborov v popularizácii. Táto nová kvalita „deľby jazykovej práce“ (od nelingvistov cez lingvistov k nelingvistom) je príslubom novej komunikačnej kultúry.

5. ZÁVER

Podporou prekonávania znalostných a komunikačných bariér medzi expertmi a neexpertmi (viac či menej často nútenými vstupovať do priestoru spomínaných expertov na riešenie vlastných potrieb) predstavené médium – slovník – ponúkne laikom optimálne znalostné penzum na podporu ich „komunikačného komfortu“ (termín J. Dolníka, 2016, s. 199) a súčasne podporí neutralizáciu sociálne asymetrického nadradeno-podradeného vzťahu expertov s laikmi v bežnom (neexpertnom) živote. Tým sa smeruje k eliminácii znevýhodňovania až exklúzie a priori neznalých sociálnych partnerov v takejto socio-expertnej (občiansko-profesionálnej) komunikácii. Alebo naopak: podporou sociálnej inklúzie „outsiderov“ za hranicami profesionálnych komunit, „vťahovaných“ do nových konfigurácií komunikačných formácií dostávajú laici know-how na vyjednávanie priaznivejších akomodačno-asimilačných proporcií v interakciách s profesionálmi. Oporou pre takto ponímaný sociálne moti-

⁸ Nateraz jestvuje publikovaný *Slovník divadelných profesionalizmov* (2019) ako produkt pilotného projektu zameraného na ideu podpory sociálnej inklúzie s účasťou občianskych vedcov. Obsahuje vyše 900 heslových jednotiek vytvorených na báze konzultácií 4-členného tvorivého tímu s profesionálmi z divadla a adresovaný verejnosti na dôkladnejšie spoznanie „jazykového obrazu“ divadelného sveta. Slovník je tiež adresovaný spätne divadelníkom na širšie vzájomné reflektovanie príslušníkov rôznych umeleckých odborov i neumeleckých profesií v spoločnom kontexte divadla. V uvedenom slovníku je aj rozsiahla štúdia zahŕňajúca metodológiu zberu dát. V štádiu tvorby je slovník policajných profesionalizmov a na inom než profesijno-neprofesijnom vzťahu založený inkluzívny slovník anglicizmov pre seniorov. V širšom výskumnom tíme sa venuje pozornosť aj ďalším profesiám (zdravotníctvu, informatike, žurnalistike) s ich väčším či menším presahom do bežného života širokej verejnosti. Je šanca, že výskum rôznych profesijných diskurzov podporí nielen inkluzívnu sociálnu prax, ale prinesie aj stimuly pre ďalšie lingvistické teoretické reflexie.

vovaný cieľ je zrozumiteľný transparentný výrazový aparát ústnej reči profesionálov, fixovaný v špeciálnych slovníkoch profesionalizmov. Sprievodným efektom budovania takéhoto jazykového/rečového „mosta“ je súčasná podpora znalostno-komunikačného vyrovnávania podskupín jednotlivých profesijných formácií (napríklad vnútri komunity divadelníkov ide o extenziu vzájomného porozumenia a poznania profesií činohercov, tanečníkov, spevákov, hudobníkov, technikov, menežérov atď.; vnútri komunity policajtov ide napríklad o zblížovanie a vzájomné poznávanie príslušníkov rôznych odborov, napríklad dopravnej polície, poriadkovej polície, kriminálnej polície, železničnej polície, diaľničnej polície, policajnej kynológie atď.).

Bibliografia

- BARTMIŇSKI, Jerzy: Čím se zabývá etnolingvistika? In: Slovo a smysl, 2007, roč. 4, s. 299 – 309.
- BHATTACHERJEE, Anol: Social Science Research: Principles, Methods, and Practices. Textbook Collections. 3. Tampa: University of South Florida 2012. 149 s. Dostupné na: https://scholarcommons.usf.edu/oa_textbooks/3/ [cit. 1. 10. 2020]
- BOURDIEU, Pierre: Co se chce říct mluvením. Prekl. M. Pokorný. Praha: Karolinum 2014. 168 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Spoločenská podmienenosť chápania kultivovaného jazykového prejavu. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1986, s. 176 – 184.
- ČMEJRKOVÁ, Světa – HOFFMANNOVÁ, Jana: Intertextualita a její podíl na vyjednávání pozic účastníků talk show. In: Slovo a slovesnost, 2012, roč. 73, s. 263 – 284.
- DOLNÍK, Juraj a kol.: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: Iris 2015. 315 s.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda 2017. 246 s.
- DOLNÍK, Juraj: Komunikačná kultúra. In: Slovenská reč, 2020, roč. 85, s. 8 – 27.
- DOLNÍK, Juraj: Komunikačné formácie. In: Jazykovedný časopis, 2016, roč. 67, s. 195 – 206.
- DOLNÍK, Juraj: Radikálna demokratizácia interakcie vedy a verejnosti. In: ITlib, 2015, roč. 19, s. 11 – 15.
- HALLIDAY, Michael A. K.: Language as Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning. London: Edward Arnold 1979. 256 s.
- HELBIG, Gerhard: Vývoj jazykovedy po roce 1970. Prekl. a eds. J. Nekvapil – J. Holšánová. Praha: Academia 1991. 304 s.
- HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda 1982. 112 s.
- HORECKÝ, Ján: Človek a jeho jazyk. 2. Jazyk ako pamäť kultúry. Bratislava: Veda 2001. 306 s.
- IRWIN, Alan – MIKE, Michael: Science, Social Theory and Public Knowledge. Philadelphia: Open University Press 2003. 176 s.
- KOŘENSKÝ, Jan: Člověk – řeč – poznání. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2004. 114 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – KAZHARNOVICH, Maryna: Nové výzvy štylistike mediálneho komunikátu digitálnej éry. Téma koronavírusu vo verejných interakciách Slovákov. In: *Studia Academica Slovaca* 49. Prednášky 56. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2020, s. 177 – 196.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – KRAJČ ZAMIŠKOVÁ, Barbora – PAŠUTHOVÁ, Zdenka: *Slovník divadelných profesionalizmov*. Bratislava: VŠMU 2019. 175 s.

SILVER, Hilary: *The Contexts of Social Inclusion*. DESA working paper 2015. Dostupné na: https://www.un.org/esa/desa/papers/2015/wp144_2015.pdf [cit. 1. 10. 2020]

SUSEN, Simon: *Pierre Bourdieu et la distinction sociale. Un essai philosophique*. Oxford – Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Mein – New York – Wien: Peter Lang 2016. 164 s.

TAUGINIÉNÉ, Loreta a kol.: *Citizen Science in the Social Sciences and Humanities: the Power of Interdisciplinarity*. In: *Palgrave Communication*, 2020, roč. 6, s. 1 – 11. Dostupné na: <https://epubl.ktu.edu/object/elaba:59138851/index.html> [cit. 1. 10. 2020]

WOOLEY J. Patric a kol.: *Citizen Science or Scientific Citizenship? Dizingtangling the Uses of Public Engagement Rhetoric in National Research Initiatives*. In: *BMC Medical Ethics*, roč. 17, 2016. Dostupné na: <https://bmcmedethics.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12910-016-0117-1> [cit. 1. 10. 2020]

PRAGMATIZÁCIA ŠTYLISTIKY¹

ALENA BOHUNICKÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

BOHUNICKÁ, Alena: Pragmatization of stylistics. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2020, Vol 71, No 2, pp. 281 – 291.

Abstrakt: The pragmlinguistic approach to the relationship between language and human is also reflected in the stylistic research. In this paper, we aim to clarify the sense of pragmatization in stylistics and outline the new stimuli for such a perspective. This goal assumes a brief analysis of implementations of pragmatic ideas in distinct Slovak stylistic paradigms and a presentation of a perspective for further reflections. We understand pragmatization in stylistics as a change of the interpretative model of language; a shift away from perception of language in the frame of an instrumental paradigm towards the perception of linguistic activity as social action. When clarifying the specificity of the language activity, which we call social action, we will apply H. Arendt's ideas in her theory of action, specifically on the distinction between the terms *labor*, *work* and *action*. In line with the pragmlinguistic focus on a cognition of the human from the language perspective, and referring to the Arendt's concept of the self-manifestation in speech, we find an anthropic approach to the language style and the authenticity as its most significant characteristics (especially in regard to public sphere) as viable for current stylistics.

Key words: pragmatization in stylistics, anthropological linguistics, language action, social interaction, metaphor, style, authenticity

Často citovaný výrok Georga-Luisa Leclerca Buffona „štýl je človek samotný“ (Buffon, 1894, s. 43) nás upozorňuje na skutočnosť, že štýl k človeku neoddeliteľne patrí, nie je aplikáciou niečoho (modelov, vzorov, faktov, poznatkov, pravidiel a pod.), čo stojí mimo neho.² Vzájomná podmienenosť človeka a jazyka je dnes ústrednou témou lingvistickej pragmatiky (porov. Dolník, 2018). Juraj Vaňko vo svojom „vlajkovom“ príspevku na konferencii s názvom *Obraz človeka v jazyku* (2013) výstižne zastrelil problematiku, ktorou sa zaoberá lingvistická pragmatika, označením „antropologická lingvistika“. Jej súčasťou sú vedecké smery, lingvistické teórie a koncepcie, ktoré spája záujem o otázku vzťahu človeka a jazyka (Vaňko, 2014, s. 11).

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176 *Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka*.

² A treba dodať, že Buffon nemieri svojím výrokom k expresívnej povahe štýlu, ako to o niečo neskôr vidíme u Ch. Ballyho v práci *Traité de stylistique française* (Bally, 1923).

Pochopiteľne, dynamiku v štylistike (podobne ako v iných jazykovedných subdisciplínach) posledných dekád živia hlavne myšlienkové tendencie späté s komunikačno-pragmatickým obratom; počiatkom takéhoto smerovania bolo, že v prácach našich štylistikov sa objavovali odkazy na poznatky z teórie rečovej činnosti, teórie rečových aktov či teórie textu (porov. aj Horváth, 2016, s. 41). Túto cestu naznačuje už na prelome 80. a 90. rokov aj Ján Horecký, ktorý navrhuje typológiu výpovedných aktov³ a aplikuje ju pri analýze publicistických, odborných či umeleckých žánrov (Horecký, 2000). V súlade so zameraním teórie rečovej činnosti venuje v rámci týchto analýz pozornosť aj dialogickým (a aj hovoreným) žánrom, teda takej komunikácii, kde sa predpokladá vzájomná súčinnosť hovoriaceho a počúvajúceho (Horecký, 2000, s. 100). Vo svojej koncepcii Ján Horecký pripisuje veľký význam intencii výpovedných aktov, teda zámeru pôsobiť na adresáta, túto zložku absolutizuje ako obsah každého výpovedného aktu. Sústavu jeho komunikačno-pragmatickej koncepcie, ktorú uplatňuje aj pri výklade štylistických javov, rozvíjajú pojmy ako komunikačný zámer, komunikačný plán,⁴ komunikačná stratégia či komunikačný postup (Horecký, 1982, s. 34 – 36).⁵ Komunikačno-pragmatické smerovanie v našej štylistike výrazne silnie v deväťdesiatych rokoch 20. storočia, obširnejšie tento trend nachádzame v práci Daniely Slančovej (v učebnici *Praktická štylistika*, 1996, s. 63 – 110) či Jany Hoffmannovej (*Štylistika a... súčasná situace stylistiky*, 1997, s. 96 – 102). Autorky vyberajú tie pragmatické teórie a pojmy (rečový akt, presupozície, implikatury, princíp kooperácie a konverzačné maximy či princíp zdvorilosti), ktoré by mohli byť aplikované aj pri vysvetľovaní štylistických javov. Predstavy J. Hoffmannovej a D. Slančovej o novej štylistike sú zhodné v tom, že obe autorky vnímajú atomizáciu štylistického bádania a perspektívu vidia v metodológii štylistiky založenej na integračnej funkcii štýlu (Hoffmannová, 1997, s. 175). O takúto novú, interdisciplinárnu štylistickú koncepciu založenú na integračnej funkcii štýlu sa pričiniť D. Slančová (2003). Podľa nej je štýl ako spôsob verbálnej interakcie komplexnou kvalitou existujúcou v komunikačnom akte ako v základnej jednotke verbálnej interakcie (Slančová, 2003). Pri rozložení štýlu ako komplexnej kvality

³ V definícii pojmu „výpovedný akt“ možno vidieť základnú štruktúru rečového aktu, teda lo-kučnú, ilokučnú a perlokučnú zložku: „Výpovedný akt je základná komunikačná (z hľadiska výsledku textová) jednotka, ktorou sa niečo vypovedá o skutočnosti, ktorá nesie propozíciu (obsah) výpovede ako základného komunikačného aktu a ktorou sa *pôsobí na stav vedomia* adresáta a prípadne sa *vývoláva* jeho slovná alebo fyzická reakcia“ (Horecký, 2000, s. 14). Medzi základné typy výpovedných aktov patria explikatívne, naratívne a direktívne výpovedné akty (Horecký, 2000, s. 14), ale v ďalšom výklade na iných miestach autor spomína i ďalšie (napríklad informačný, argumentačný výpovedný akt).

⁴ Chápaný ako postup potrebný na dosiahnutie zámeru, napríklad čím začať, aké prostriedky používať, na ktorom mieste vložiť metajazykové prostriedky usmerňujúce interpretáciu na strane príjemcu a pod.

⁵ Pojem „komunikačný postup“ sa u Horeckého chápe v súlade s Mistríkovým pojmom slohový postup (Horecký, 1982, s. 34 – 36).

komunikačného aktu na jednotlivé zložky identifikuje autorka ako jeden z aspektov štýlu aj pragmaštylistický aspekt⁶ a z neho odvodzuje pragmaštylistiku ako jednu zo subdisciplín interdisciplinárne poňatej štylistiky (Slančová, 2003, s. 214). Pragmaštylistický aspekt v tejto koncepcii zahŕňa: komunikačné ciele, zámery, funkcie a účinky, efektívnosť komunikácie, komunikačné stratégie a presupozície (Slančová, 2003, s. 215).⁷ V novšej práci (Slančová, 2019) autorka dopĺňa a spresňuje svoju koncepciu a v rámci nej aj vymedzený pragmaštylistický komponent: „Pragmaštylistika reflektuje pragmaštylistickú informáciu, ktorá sa realizuje ako dôsledok komunikačnej ilokúcie a perlokúcie. Skúma teda štylistický výsledok variability cieľov, zámerov, funkcií komunikačného aktu, komunikačných postojov a stratégií, ako aj účinkov komunikácie“ (Slančová, 2019, s. 616). D. Slančová pracuje s tradičným termínom štyléma, ktorý je existenčne spätý so sústavou pojmov systémovej lingvistiky a základnou opozíciou langue a parole. Tomuto termínu však dáva nový, pragmaticky motivovaný obsah: „V koncepcii interaktívnej štylistiky pokladáme štylému za kognitívno-pragmatickú jednotku štylistickej a štylovej kvality“ (Slančová, 2019, s. 612).

Z pragmatického hľadiska pristupujú k uchopeniu štýlu Oľga Orgoňová a Juraj Dolník (2010, s. 166 – 183). Pragmatická štylistika v tomto poňatí nadväzuje na etnometodologické východiská, pričom ústredným pojmom je sociálna interakcia: štýl, ktorý hovoriaci uplatňuje so zreteľom na aktuálnu komunikačnú situáciu, charakterizuje istú jazykovú činnosť, ktorá sa realizuje v rámci istého typu sociálneho konania. Štýl sa tu definuje ako sociálne relevantný spôsob realizácie jazykovej činnosti (Orgoňová – Dolník, 2010, s. 166), pričom ako sociálne relevantný sa chápe taký spôsob realizácie, ktorý má pre interaktantov istý význam, zmysel. Práve týmto zmyslom je motivovaná štylistická diferencovanosť komunikátov (ibid.). Pragmatická štylistika v tomto duchu sa ďalej rozvíja v koncepcii interakčnej štylistiky (Orgoňová – Bohunická, 2018).

Komunikačno-pragmatická orientácia v štylistike nie je záležitosťou posledných desaťročí a neprichádza zvonka, ako by sa mohlo zdať, ale vo vnútri štylistiky hibernovala už v období, keď teória rečových aktov ešte nemohla mať na tunajšiu lingvistiku priamy vplyv. Možno dokonca tvrdiť, že pragmalingvistické uvažovanie nepredstavuje v štylistike zlom, ale ide o inherentnú dispozíciu predmetu (porov. i Kořenský, 2001, s. 32 – 36; Orgoňová, 2018, s. 96), ktorý sa svojou podstatou vymyká schematizácii. O tom svedčia napríklad aj práce Františka Míka, ktorý pri všetkej vôli využiť interpretačný potenciál systémovolingvistického modelu jazyka priznáva, že štylistické normy sa nedajú zredukovať na príslušnosť k langue či paro-

⁶ Popri psychoštylistikom, socioštylistikom, textovoštylistikom, paralingvoštylistikom a lingvoštylistikom aspekte.

⁷ Obe autorky si uvedomujú hrozbu eklekticismu takéhoto prístupu, nevnímajú ho však negatívne; J. Hoffmannová v tomto prístupe vidí výraz eklekticismu doby (Hoffmannová, 1997, s. 175).

le (Miko, 1947, s. 461). Štýl ako predmet výskumu nespĺňa podľa neho požiadavku vymedzenia pevných hraníc, a tak vidíme v celej Mikovej práci presahy smerom k pragmatike, antropológii či sociológii. Sám autor považoval svoje myšlienky z hľadiska metodologickej čistoty za takpovediac nelegálne, pretože si uvedomoval, že ich rozvíja mimo zorného uhla štrukturalizmu, ktorý tvoril teoreticko-metodologický rámec jeho výrazovej teórie štýlu. Avšak bol presvedčený, že štýl je už raz taký. Dávno predtým, ako F. Miko postavil základy výrazovej koncepcie štýlu (s analýzami hlavne na monologických literárnych textoch), venoval sa aj dialógu a dialogickosti (Miko, 1947). V roku 1969, teda v decéniu, keď bola publikovaná práca Johna L. Austina *How to do things with words* (1962; v slovenskom preklade *Ako niečo robiť slovami* z roku 2004), ktorá sa stala klasikou lingvistickej pragmatiky, hovorí F. Miko suverénne vo svojom výklade o dialógu ako o rečovej akcii (Miko, 1969, s. 38). V tomto období ešte neexistoval slovenský ekvivalent k termínu „speech act“ (slov. rečový akt; nebol ešte uvedený ani Horeckého termín výpovedný akt, ktorý spomíname vyššie). Samotná výrazová kategória *operatívnosti* bola v tejto staršej fáze vývinu výrazovej koncepcie nazývaná aj ako *akčnosť výrazu* (Miko, 1969). Termín vystihoval dve skutočnosti, na ktoré F. Miko poukazuje v rôznych svojich prácach (Miko, 1969; Miko, 1982): 1) jednak hovoriaci vykonáva rečové činnosti ako oznam, hodnotenie a výzva (ktoré sú zachytené aj ako samostatné výrazové kategórie rozvíjajúce operatívnosť výrazu); 2) jednak príjemca prehovor nielen „prijíma“, ale vždy naň nejakým spôsobom reaguje; ako hovorí F. Miko: „skutočnosť v texte má pôsobiť operatívne či mobilizačne na príjemcu a viesť k istej akcii alebo zmene (k akcii príjemcu smerom navonok, k zmene vo vnútri vlastnej osobnosti: pragmatický či „výchovný“ aspekt)“ (Miko, 1982, s. 62). Miko takto zachytáva štruktúru rečovej akcie, ktorá je dnes pod vplyvom prác z teórie rečových aktov známa prostredníctvom pojmov ilokučný akt a perlokučný akt. Pre chápanie samotného štýlu u F. Miko je určujúce, že štýl nie je len osobitosť textu v zmysle pasívnej danosti, ale štýlu pripisuje Miko aktívnosť a zámernosť, keď hovorí, že štýl je „teleologický a pragmatický pojem, pojem komunikačný“ (Miko – Popovič, 1978, s. 133).

Podoby pragmatizácie štylistiky (nie len tej slovenskej, ktorej evidenciu sme tu stručne podali) poukazujú na uplatnenie dvoch odlišných možností: jednou je zotrvanie pri klasickej modeli jazyka (inštrumentálne poňatie jazyka, dichotómia *langue – parole*), pričom posun spočíva v modifikácii tohto modelu, v prenesení výskumného ťažiska na ďalšie aspekty výskumného predmetu (na *parole*, kontext, verbálnu komunikáciu a psychologické a sociálne aspekty komunikácie) a v konštituovaní čiastkových disciplín. Inou možnosťou je opustenie tradičnej teoretickej bázy z dôvodu, že táto sa ukazuje ako nekonzistentná a empiricky neudržateľná vzhľadom na nové javy, ktoré sa včlenili do predmetu skúmania (porov. Dolník, 2013, s. 249). Opustenie tradičnej teoretickej bázy súvisí so zmenou samotnej východiskovej predstavy o jazyku a s tvorbou nového interpretačného modelu jazyka. Takéto riešenie

súvisí so zmenou poznávacej paradigmy.⁸ Jan Kořenský (2001) uvažuje ako metodológ o pragmatizácii štylistiky v súlade s druhou načrtnutou možnosťou, v ktorej hlavnými charakteristikami interpretačného modelu reči sú procesualnosť a interakčnosť. Autor vymedzuje štyri atribúty súčasnej pragmatickej štylistiky (Kořenský, 2001, s. 32 – 36; porovnaj aj Orgoňová, 2018, s. 96 – 97): 1) vyvážené sa venuje pozornosť hovoriacemu i recipientovi; 2) výskumy textu sa rozširujú so zreteľom na hovorený text; 3) pozornosť sa presúva od statických produktov komunikácie k zachytávaniu procesualnej stránky komunikácie; 4) idea interakčného vymedzenia reči (porovnaj vyššie) vylučuje inštrumentalistické zaobchádzanie s „hotovými“ prostriedkami komunikácie, do popredia sa stavia ich emergentnosť.

Pri objasnení posunu v štylistickom bádaní, ktorý môžeme nazvať pragmatizácia v štylistike v duchu druhej spomínanej možnosti (zmena interpretačného modelu jazyka) a teda v rámci poznávacej paradigmy s interakčným uchopením reči, sa oprieme o idey Hannah Arendtovej v jej koncepcii činnosti (Arendtová, 2009). H. Arendtová rozpracúva v rámci svojej filozofie pojem činnosti ako jednu z podmienok života. Rozlišuje tri druhy ľudskej činnosti, ktoré označuje anglickými výrazmi *labor* (v slovenčine mu zodpovedá ekvivalent *práca*), *work* (*zhotovovanie*) a *action* (zodpovedajúci slovenský výraz je *konanie*).

(1) *Práca* zodpovedá činnosti človeka ako biologickej bytosti spätjej s prírodou. V procese svojho rastu, látkovej výmeny a iných biologických procesov si človek prácou zabezpečuje základné životné potreby. Práca je činnosť motivovaná biologickým životom a jej výsledky sú určené na spotrebu. (2) *Zhotovovanie* je činnosť, ktorou sa človek prejavuje ako bytosť do istej miery autonómna vo vzťahu k prírode. Človek je síce tvor závislý od prírody, ale v evolučnom procese nadobudol danosti, vďaka ktorým sa vymaňuje z prírodného sveta a zhotovuje umelý svet vecí, artefaktov – a v tomto svete je doma. Tento svet je však ontologicky odlišný od človeka ako prirodzenej bytosti, vzťah medzi človekom a svetom vecí je subjektovo-objektový, sú to dve samostatné entity. Základnou podmienkou činnosti v zmysle zhotovovania je odkázanosť ľudskej existencie na predmetnosť a objektivitu (ibid., s. 15). Zhotovovanie je aktivita orientovaná vždy na určité „dielo našich rúk“, pričom týmto dielom

⁸ J. Kořenský rozlišuje v západoeurópskom myslení dve poznávacie paradigmy vzhľadom na vzťah pojmov reč, rečová komunikácia, subjekt a sociálne vzťahy (Kořenský, 2004, s. 71 – 75). V rámci prvej paradigmy je východiskovým pojmom subjekt a z neho sú konštruované ďalšie pojmy (aj reč a komunikácia, sociálne vzťahy), ktorých zodpovedajúce koreláty sa chápu ako výsledok pôsobenia subjektu. „Verbální komunikace je projevem a prostředkem sociálního působení jedince, lidského subjektu“ (Kořenský, 2004, s. 71). Takáto paradigma priamo predpokladá inštrumentalistické chápanie jazyka/reči ako „subjektívnych a intersubjektívnych predpokladů verbální komunikace“ (Kořenský, 2004, s. 71). V intenciách druhej paradigmy sa mení východisková predstava o reči: opúšťa sa predstava reči ako inštrumentu, reč sa interpretuje procesualne ako interakcia. V procese komunikácie sa konštruuje komunikant nie len vo vlastnom komunikačnom zmysle, ale širšie, v zmysle každej ľudskej interakcie (v sociálnom, psychologickom, ekonomickom... zmysle), v reči jedinec vytvára seba i druhého jedinca, vytvára svoju ľudskú i medziľudskú skutočnosť (Kořenský, 2004, s. 74).

môže byť aj samotný pracovný nástroj (náčinie), ktorým človek zhotovuje vo vzťahu k prírode sekundárny, predmetový svet a ktorý reprezentuje zároveň prostriedok oslobodenia sa človeka z prírodného určenia. (3) Napokon *konanie* je činnosť, ktorá sa odohráva priamo medzi ľuďmi, bez sprostredkujúcich vecí, materiálov a matérií. Základnou podmienkou tohto druhu činnosti je pluralita, ktorá je podstatou spoločenského bytia človeka, jeho účinkovania v tomto svete. A pokiaľ žijeme v pluráli (Arendtová, 2009, s. 11), zmysel má podľa Arendtovej len to, o čom môžeme spolu navzájom hovoriť, čo osvedčuje svoj zmysel v prehovore. Človek žije medzi inými ľuďmi a pre nich, pričom všetci sú totožní a zároveň pozoruhodní svojím spôsobom, rovní a rozdielni, rovnakí a iní. To je zároveň fakt, ktorý je v základe potreby dorozumievať sa a porozumieť. Bez existencie plurality zahŕňajúcej rozdielnosť by nebolo potrebné komunikovať ani konať. Zároveň sa táto rozdielnosť najzreteľnejšie prejavuje v hovorení a konaní, aj preto môžeme spolu s Arendtovou povedať, že ide o činnosti, ktoré predstavujú „seba-ukazovanie“ bytosti (Arendtová, 2009, s. 225), činnosti vedúce k identite a identifikácii subjektu. Hovorením a konaním človek zároveň odpovedá na otázku: Kto si? Hovorenie je tak činnosť, ktorá neslúži na informačné účely (túto úlohu by mohol naplniť a naplnia hocikjaký symbolický jazyk), ale činnosť, v ktorej sa stáva človek zjavným. Hovorenie je jedinou činnosťou, pomocou ktorej je človek schopný stať sa zrozumiteľným a poznateľným pre druhého.

Tradičná teoretická predstava o jazyku, ktorá zasahuje aj tradičnú funkčnú štylistiku, je založená na antropomorfickom inštrumentalizme a vyviera zo skúsenosti s predmetným svetom a nástrojmi, ktoré vedú k jeho *zhotoveniu*. V súlade s touto skúsenosťou sa v bežnom jazyku i metajazyku metaforizuje jazyk ako nástroj zhotovený na účely definované subjektom, používateľom jazyka. Jazyk podľa tejto tradičnej predstavy možno definovať spolu s J. Kořenským takto: „Jazyk je instrument s potenciálne definovanými funkciami, užívateľ stojí pred objektom (tzv. vnější skutečností), vůči němuž instrumentu užívá“ (Kořenský, 1998, s. 87). V štylistickom bádani poznačenom touto predstavou o jazyku (nazvime ju pracovne v súlade s rozlíšením druhov činnosti „zhotovovacia paradigma jazyka“) sa to prejavuje v orientácii na *cieľavedomý spôsob vyjadrovania* a zámerné narábanie s jazykom. Porovnajme klasickú definíciu štýlu u J. Mistríka ako spôsob prejavu, ktorý vzniká cieľavedomým výberom, zákonitým usporiadaním a využitím jazykových a mimojazykových prostriedkov (Mistrík, 1985, s. 419). Zhotovovaciu paradigmatu inštrumentálnou predstavou o jazyku vedie základná idea, že jazyk a človek existujú samostatne a hovorenie (vyjadrovanie sa) je používanie hotového nástoja, pričom úlohou štylistiky je poskytnúť používateľovi poznatky na „kvalifikované narábanie s týmto nástrojom“ (porov. aj Dolník, 2018, s. 13). Táto predstava má mnohé ďalšie implikáty v tradičnej štylistickej teórii. Jedným z nich je predstava o relatívnej stálosti jazyka a jazykových útvarov, vďaka čomu môžu tento nástroj zdieľať v rovnakej miere viacerí (používatelia). V tradičnej štylistike sa to transformuje do preceňovania opakovateľnosti a pravidelnosti v súvislosti so štýlom, abstrahovania a vyobrazenia štýlov

ako modelových štruktúr (porov. Findra, 2004). S tým súvisí predstava o existencii vzorov či modelov, ktoré vystihujú vlastnosti, ktorými sa vyznačuje štylistický útvar v želanej podobe ako výsledok, s ktorým je zhotoviteľ spokojný. Používateľ jazyka štylizujúci svoj prejav je v tejto paradigme ako zhotoviteľ, ktorý si na začiatku procesu zhotovovania sprítomňuje model predmetu, ktorý má byť vytvorený. Podľa O. Orgoňovej „oná objektivistická generalizovaná deskripcia funkčných štýlov korešponduje aj s ponímaním sily modelovosti a homogénosti funkčného štýlu (a jeho žánrov), ktorých stavba je povýšená na úroveň zákona – ide o zákonité usporiadanie“ (Orgoňová, v tlači). Nástrojová predstava lokalizuje jazyk do centra nielen bádateľskej, ale aj používateľskej pozornosti. Používateľovi je pripísaná rola zhotoviteľa, a tak nesie zodpovednosť za to, ako jazyk vyzerá. Funkčnoštylistické koncepcie sa upriamili v duchu zakladateľských ideí Pražskej školy na klasifikáciu štýlov v rámci spisovného jazyka, nespisovná vrstva národného jazyka ostala mimo obzoru štylistiky, a to aj preto, že funkčná štylistika mala jazykovokultúrnu úlohu.⁹

Kľúčové pojmy pragmatizmu ako účelnosť, funkčnosť by mohli zväzdať k tomu, že práve so zdôrazňovaním funkčného aspektu jazyka, zámeru ako štýlo-tvorného činiteľa a štýlu ako komunikačnej záležitosti sa usúvzťažní pragmatizácia v štylistike. To však nie je výstižné, pretože funkcia, zámer, takisto situácia a kontext (aj adresát a jeho znalosti) boli od počiatku konštitutívne pre tradičnú štylistiku (porov. vyššie citované presvedčenie J. Kořenského o inherentnej pragmatickej dispozícii štýlu). Pragmatizáciu v štylistike vnímame ako posun samotnej predstavy o jazyku mimo rámca „zhotovovacej“ paradigmy (nástrojového poňatia jazyka) smerom k chápaniu jazykovej činnosti v zmysle sociálneho *konania* (v duchu vyššie uvedeníh druhov činnosti H. Arendtovej). Metaforu jazyka ako nástroja v tomto novom konceptuálnom rámci nahrádzajú iné zobrazenia jazyka/reči: u H. Arendtovej je to metafora tkaniva (Arendtová, 2009, s. 233 – 244).¹⁰ Keďže ide o alternatívu k tradičnému pohľadu na jazyk, táto predstava sa vyznačuje, pochopiteľne, veľkou mierou obraznosti a zároveň naopak: nie je dosť doslovná na to, aby bola prijatá so samozrejmosťou. Je to aj preto, že nekonvenuje s predvedeckou obraznosťou (ako je to v prípade inštrumentálnej predstavy o jazyku). Svojou obraznou povahou však poskytuje stimul na reinterpretáciu povahy a podstaty jazyka.

V metafore tkaniva, ktorú ponúka H. Arendtová pri vysvetľovaní úlohy reči v súkromnom i verejnom živote človeka, sa upúšťa od reifikačného pohľadu na ja-

⁹ Na neadekvátnosť spojenia spisovnosti a štýlovnosti aj v rámci funkčnej štylistiky systematicky upozorňovali Marie Čechová a Marie Krčmová (napr. Čechová, 2013; Krčmová, 2013).

¹⁰ V tejto súvislosti stojí za pozornosť aj trhová konceptualizácia jazyka u Pierra Bourdieua, ktorej sa podrobnejšie venujeme v práci *Metaforika činnostného aspektu jazyka* (Bohunická, 2014). Sociológ P. Bourdieu rozvíja pri skúmaní fenoménu moci v spoločnosti predstavu komunikácie ako jazykového trhu v priamej konfrontácii so systémovou lingvistikou a ideovo komplementárne s vtedy novým, socio-lingvisticky a pragmaticky orientovaným uvažovaním o jazyku (porov. prácu *Ce que parler veut dire*, 1982; český preklad *Co se chce říct mluvením*, 2014).

zyk a do popredia sa dostáva jeho antropologická a sociálna dimenzia. Hovorením *o niečom* (motivovaným našimi záujmami a cieľmi) zároveň nepriamo a neintenčne objasňujeme druhému, kto sme. K odhaľovaniu toho, kto je hovoriaci ako subjekt, dochádza mimovoľne a nevyhnutne pri každom prehovore. Ľudia do svojho konania a prehovoru, v ktorom sledujú vlastné záujmy a ciele, vkladajú i samých seba vo svojej osobnej neopakovateľnosti a to má určité dôsledky na priebeh konania, pričom tieto dôsledky už nie sú vopred určené motívami ani cieľmi hovoriaceho. Toto „seba-ukazovanie“ či „seba-odkrývanie“ je síce vo vzťahu k tematizačnej a influenčnej stránke (predmet a ciele) sekundárnym zmyslom rečového konania, ale tvorí integrálnu súčasť prehovoru. Primárny komunikačný priestor určený predmetom prehovoru a cieľom hovoriaceho je tak zaplavený bujným priestorom odlišnej sféry, a to systémom vzťahov, ktorý vzniká zo samotných činov a slov a v ktorom sa ľudia cez veci, ktoré tvoria predmet komunikácie, obracajú priamo na seba navzájom a oslovujú sa (Arendtová, 2009, s. 235). Túto sféru nazýva Arendtová tkanivom vzťahov a ľudských záležitostí (Arendtová, 2009, s. 236). Počiatok každého nového konania či prehovoru je vpradením do existujúceho systému vzťahov. Nejde však o čisto vzťahovú dimenziu komunikácie orientovanú perspektívne; v etnometodologickej terminológii by sme mohli povedať, že tu nejde o sociálne vzťahy ako interakčný produkt. Arendtovej tkanivo má retrospektívny význam. Svoj prehovor ako osobitné vlákno votkáme do existujúceho tkaniva, ktoré sme sami nevytvorili, existuje tu bez ohľadu na naše konanie a skôr, než náš prehovor mohol začať. To je dôvod, prečo nemôžeme svoje úmysly, zámery a ciele ako hovoriaci nikdy uplatniť v ich čistote; ich realizácia je ovplyvnená protichodnými cieľmi a záujmami existujúcimi v tkanive vzťahov už pred naším konaním a prehovorom.

Ak v zhotovovacej paradigme možno za produkt komunikácie považovať realizáciu vopred určených cieľov (a funkčné štýly sú vedené touto predstavou), v paradigme predstavujúcej reč ako sociálne konanie má produkt komunikácie korelát v obraze, ktorý sa viaže na hovoriaceho a ktorý je výsledkom interpretácie recipienta. V pojmosloví H. Arendtovej ide o „príbeh“, ktorý na základe retrospektívneho pohľadu na rečové konanie subjektu môžeme vyrozprávať o ňom samotnom. Môžeme len metaforicky hovoriť v inštrumentáli o tom, že človek sa prejavuje rečou; doslovne sa prejavuje, teda ukazuje v obraze zanechanom v reči. Hoci je seba-ukazovanie sekundárnym zmyslom komunikácie, Arendtová považuje tento obraz (príbeh) za hlavný produkt komunikácie, pretože to, čo z konania a hovorenia pretrvá, nie sú impulzy ako koreláty komunikačných cieľov, ktoré uviedli použitie jazyka do pohybu, ale príbehy/obrazy, ktoré hovoriaci a konajúci subjekt zapríčinil. Pohľad na aktéra komunikácie sa tu presúva z roly tvorcu (zhotoviteľa v zhotovovacej paradigme) do roly postavy, okolo ktorej sa vytvára príbeh bez toho, aby bolo možné pripísať niekomu autorstvo; tento príbeh nikto nevymyslel (Arendtová, 2009).

Proces zhotovovania (a proces štylizácie v tradičnej štylistike) je poznačený modelom (modelovými štruktúrami), predstavou, ktorú tvorca má predtým, než za-

čne tvorí produkt. Naproti tomu z pragmatických pozícií a v nadväznosti na uvažovanie H. Arendtovej musíme pripustiť, že zmysel rečového konania, či ide o verejné alebo súkromné, či sa ho zúčastnia dvaja alebo viacerí aktéri, sa ozrejmi až po tom, ako sa rečová interakcia ukončí, nezriedka až s odstupom času. Zapletení do tkaniva vzťahov a ľudských záležitostí, ponorení do rečového procesu, nepoznáme plný význam toho, čo sa v reči udialo. Ten vidíme až pri revízii rečového diania.

Arendtovej úvahy konvenujú s pragmatickou zmenou perspektívy na komunikáciu: z perspektívy hovorenia na perspektívu porozumenia. „Pohľad z tejto perspektívy je zdôvodnený predstavou o prascéne komunikácie, podľa ktorej túto scénu necharakterizuje blízkosť, dôvernosť členov spoločnej kultúry, ale práve naopak: profiluje ju dištančnosť, cudzosť jej príslušníkov, takže kľúčovou stránkou komunikácie je interpretácia“ (Dolník, 2018, s. 80). Podľa Arendtovej človek sa pohybuje v mnohosti jedinečných bytostí a v tejto špecifickej ľudskej situácii „otázku, kto niekto je, implicitne objasňujú jak slova, tak činy. Ale (...) k objasneniu otázky, kto niekto je, se očividně lépe hodí slova než činy“ (Arendtová, 2009, s. 229). Zmysel rečovej činnosti nie je vo vytváraní rečových produktov, ale v ukazovaní a aktualizovaní bytosti. Štylistický aspekt takejto aktualizácie tvoria diferencované spôsoby rečového konania, ktorými sa subjekt prispôbuje interakčným podmienkam so zreteľom na vlastnú pôvodnosť.

ZÁVER

Pragmatické vysvetľovanie jazyka sa zo súčasného hľadiska chápe ako poznanie človeka v jazyku. Odozvu tohto prístupu nachádzame aj v štylistickom bádani, keď sa okrem iného priamo zdôrazňuje potreba štylistickej metodológie, ktorá stojí popri iných pilieroch aj na antropocentrickom základe (Gajda, 2006).¹¹ Zmyslom diferencovaného spôsobu vyjadrovania je i aktualizácia seba, ktorú človek zanecháva v reči, hoci nemožno hovoriť o výsledku intencného jazykového správania. Tieto myšlienky nás v štylistickej perspektíve posúvajú k antropickému uchopeniu štýlu, avšak bez odkazu k expresivistickým či subjektivistickým koncepciám. Nejde o vymedzenie štýlu ako osobitého vyjadrenia jednotlivca (o výraz jeho psychiky). Antropickosť štýlu vnímame v kontexte jeho sociálneho uplatnenia. Aktualizácia subjektu ako nepriamy dôsledok istého spôsobu hovorenia (na strane hovoriaceho) a interpretácie štylistického pôsobenia (na strane príjemcu) nesie sociálny význam, identifikuje človeka a vedie k jeho pochopeniu a porozumeniu. Antropické uchopenie štýlu nás ďalej vedie k pojmu autenticity ako podstatnému znaku štýlu. Z tohto pohľadu úsilie tradičnej štylistiky o redukovanie takého variabilného a menlivého javu ako je štýl na niekoľko modelových štruktúr bez zdôraznenia významu autentického jazy-

¹¹ Podľa S. Gajdu je potrebné aplikovať v štylistike metodológiu na báze expanzionizmu, neofunkcionalizmu, antropocentrizmu/kulturalizmu, interpretacionizmu (Gajda, 2006, s. 23).

kového správania sa zdá byť extrémom. Pojmom autenticity však nepresúvame štylistické badanie do súkromnej sféry, ani do subjektívneho sveta hovoriaceho. Popri autenticite v zmysle prirodzenosti (s prvkom neuvedomovanosti, nezámernosti; tá sa zohľadňuje v štylistickom badaní napríklad orientáciou na prirodzenú, bežnú reč; porov. Piatková, 2017) zdôrazňujeme prvok pôvodnosti. Autenticita v zmysle pôvodnosti sa zúročuje práve vo verejnej sfére, kde sa ukazuje skutočnosť sveta v pluralite pohľadov a spôsobov uchopenia totožného (Arendtová, 2009, s. 75). To, čím je autenticita vo verejnom priestore zatlačaná, nie je konvenčnosť (a teda nepopierame dôležitosť štylistických noriem), ale masovosť. Masové reprodukovanie štylistických prvkov (v extrémnej podobe klišé, fráзовitosť, napodobňovanie vzorov) najviac znemožňuje, aby bol niekto videný alebo počutý.

Bibliografia

- ARENDOVÁ, Hannah: *Vita activa: neboli O činném živote*. Preložil V. Němec. Praha: Oikoymenth 2009. 432 s.
- AUSTIN, John Langshaw: *Ako niečo robiť slovami*. Preložil D. Kamhal. Bratislava: Kalligram 2004. 184 s.
- BALLY, Charles: *Traité de stylistique française*. Paris: Librairie Klincksieck 1923.
- BOHUNICKÁ, Alena: *Metaforika činnostného aspektu jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2014. 123 s.
- BOURDIEU, Pierre: *Ce que parler veut dire*. Paris: Fayard 1982. 244 s.
- BUFFON, Georges-Louis Leclerc: *Discours sur le style*. Paris: Librairie Ch. Delagrave 1894. 48 s.
- ČECHOVÁ, Marie: *Kodifikace a styl*. In: *Stylistika v kontextu historie a současnosti*. Eds. K. Klímová – I. Kolářová – M. Tušková. Brno: Masarykova Univerzita 2013, s. 13 – 19.
- DOLNÍK, Juraj: *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. 2. vydanie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2013. 376 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v pragmatike*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2018. 198 s.
- FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin: Osveta 2004. 232 s.
- GAJDA, Stanislav: *Stylistika interakcyjna/konwersacyjna – co zacz?* In: *Style konwersacyjne*. Ed. B. Witosz. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2006, s. 21 – 29.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: *Stylistika a...: současná situace stylistiky*. Praha: Trizonia 1997. 200 s.
- HORECKÝ, Ján: *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1982. 106 s.
- HORECKÝ, Ján: *O jazyku a štýle kriticky aj prakticky*. Prešov: Náuka 2000. 161 s.
- HORVÁTH, Miloš: *Štylistika súčasného slovenského jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2016. 206 s.
- KOŘENSKÝ, Jan: *Dvě poznámky k problému metafory v jazyce vědy*. In: *Proměny myšlení o řeči*. Eds. A. Macurová – O. Uličný. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1998, s. 87 – 91.
- KOŘENSKÝ, Jan: *Stylistika a pragmatika*. In: *Stylistyka a pragmatyka*. Ed. B. Witosz. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2001, s. 32 – 37.

KOŘENSKÝ, Jan: Člověk – řeč – poznání. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 114 s.

KRČMOVÁ, Marie: Stylistika – disciplína pomezí. In: Stylistika v kontextu historie a současnosti. Eds. K. Klímová – I. Kolářová – M. Tušková. Brno: Masarykova Univerzita 2013, s. 21 – 26.

MIKO, František: Dialóg, dialogičnosť a jazyk. In: Jazykovedný zborník, 1947, roč. 1 – 2, č. 1 – 2, s. 460 – 463.

MIKO, František: Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl. Bratislava: SPN 1969. 292 s.

MIKO, František: Od epiky k lyrike. Štylistické prierezy literatúrou. Bratislava: Tatran 1973. 291 s.

MIKO, František: Hodnoty a literárny proces. Bratislava: Tatran 1982. 372 s.

MIKO, František – POPOVIČ, Anton: Tvorba a recepcia. Bratislava: Tatran 1978. 385 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN. 1. vydanie 1985, 2. vydanie 1989, 3. vydanie 1997. 582 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga: Komunikačno-pragmatické východiská slovenskej interakčnej štylistiky. In: Jazykovedný časopis, 2018, roč. 69, č. 1, s. 91 – 100.

ORGOŇOVÁ, Oľga: Štylistika na Slovensku – od retrospektívy k perspektíve. In: Aktuálne problémy lingvistiky, roč. 5 (v tlači).

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Interakčná štylistika. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2018. 207 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 229 s.

PIATKOVÁ, Kristína: Štylistika a každodenná komunikácia. In: Varia 25. Ed. K. Gajdošová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť 2017, s. 333 – 372.

SLANČOVÁ, Daniela: Praktická štylistika. (Štylistická príručka). Prešov: Slovacontact 1996. 176 s.

SLANČOVÁ, Dana: Východiská interaktívnej štylistiky. (Od eklektizmu k integrácii). In: Slovenská reč, 2003, roč. 68, č. 4, s. 207 – 223.

SLANČOVÁ, Daniela: Socioštylistika ako súčasť interaktívnej štylistiky – návraty a perspektívy. In: Jazykovedný časopis, 2019, roč. 70, č. 3, s. 607 – 625.

VAŇKO, Juraj: Antropocentrizmus v jazyku a jazykovede. In: Obraz človeka v jazyku. Ed. J. Vaňko. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2014, s. 10 – 20.